

TOKOVI ISTORIJE

Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

3-4/2003.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2004.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in chief
Dr Mile Bjelajac

Redakcija – Editorial board
Mr Sofija Božić
Prof. dr Ljubodrag Dimić
Dr Vera Gudac-Dodić
Dr Jelena Guskova (Moskva)
Prof. dr Wolfgang Hoepken (Leipzig)
Dr Diana Miškova (Sofija - Plovdiv)
Dr Marija Obradović
Prof. dr Milan Ristović
Dr Nikola Žutić

Sekretar redakcije – Editorial secretary
Mr Vladan Jovanović

Lektura
Mila Barjaktarević

Tehnička obrada teksta
Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN - 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira Ministarstvo za nauku,
tehnologije i razvoj Republike Srbije

---

*Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis „Tokovi istorije” oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet*

SADRŽAJ/CONTENTS

3-4/2003.

ČLANCI / Articles

Aleksandar R. MILETIĆ,
UNUTRAŠNJA TRGOVINA U KRALJEVINI SHS 1919. GODINE
Internal Trade in The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1919 7

Mr Ljubomir PETROVIĆ,
DISKRIMINACIJA INVALIDA U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU
1918 - 1941. GODINE. OBLICI SOCIJALNE REPRESIJE NAD OSOBAMA
SA INVALIDITETOM
Discrimination of Disabled Persons and Disabled Veterans in Yugoslav
Society (1918-1945)
(The Forms of Social Repression on Disabled Persons) 21

Dr Vera GUDAC-DODIĆ,
BRAK I PORODIČNI ODNOSI U SRBIJI U DRUGOJ
POLOVINI 20. VEKA
Marriage and Family Relations in Serbia in the Second Half of the 20th Century. 39

Mr Dragan PETROVIĆ,
SARADNJA FRANCUSKIH NAUČNIH I KULTURNIH USTANOVA
SA JUGOSLOVENSKIM AKADEMSKIM SAVETOM (JAS) 1949-1958.
Cooperation between French Scholars and Cultural Institutions and the
Yugoslav Academic Council (1949-1958) 53

Dr Marija OBRADOVIĆ,
POLITICAL ELITE AND COMMUNITY MODERNISATION
IN THE POST-1989 EASTERN EUROPE 73

ISTRAŽIVANJA / Researches

Dr Momčilo MITROVIĆ,
ETNIČKO ČIŠĆENJE SRBA IZ ZAGREBA 1992-1994. GODINE
(Po oralnoj istoriji)
Ethnic Cleansing of the Serbs in Zagreb 1992-1994.
(Based on the Oral History) 89

BIOGRAFIJE / Biographies

Dr Andrej ŠEMJAKIN
NIKOLA PAŠIĆ U USPOMENAMA RUSKOG PUTNIKA 99
Nikola Pasic in the Russian Traveler's Recollections

ISTORIOGRAFIJA / Historiography

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ,
RAZLIČITI PRISTUPI ISTORIJI JUGOSLOVENSKE IDEJE I DRŽAVE
Different Approaches to the History of the Yugoslav Idea and State 111

Dr Mile BJELAJAC,
ZAPADNI ISTORIČARI O RASPADU JUGOSLAVIJE
The Western Historians about Disintegration of Yugoslavia 127

GRAĐA / Documents

Dr Mile BJELAJAC, Dr Marija OBRADOVIĆ,
PRILOG ZA ISTORIJU ODNOSA SFRJ i SAD
Američki Zapisnik sa razgovora Tito-Ford, održanih 4. avgusta 1975. godine
Contribution to the History of the Relations Between SFRY and USA
The American Record of Talks between Tito and Ford, August, 4th, 1975 133

INFORMACIJE / Information

Dr Radmila RADIĆ,
„CRKVE U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI” - Minster, Nemačka,
29.10 - 2.11.2003. The Churches in the Former Yugoslavia 149

PRIKAZI I KRITIKE/ Reviews and Critiques

Наум Кайчев, *Македонијо, вџжелана...Армијата, училището и национален градежџт в Сџрбија и Бџлгария (1878-1912),*
София 2003 (*Mr Vladan JOVANOVIĆ*) 153

Новица Вељановски, *Македонија 1945-1991,*
Државноѕи и независност, Скопје 2002. (Mr Slobodan SELINIĆ) 158

Dr Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević I-III,*
Beograd, 2002. (*Aleksandar R. MILETIĆ*) 161

Milan Ristović, *Crni Petar i balkanski razbojnici (Balkan i Srbija u nemačkim satiričnim časopisima 1903-1918),* Udruženje za društvenu istoriju i Ćigoja štampa, Beograd, 2003. (*Aleksandar R. MILETIĆ*) 167

М. Исић, М. Јовановић, *Погинули у райовима Србије у 19. веку,*
Шабачко-ваљевска епархија, Ваљево 2003. (*Mr Slobodan SELINIĆ*) 170

Jelena Popov, *Drama na vojvođanskom selu (1945-1952),* Novi Sad, 2002.
(*Dr Slavoljub CVETKOVIĆ*) 172

Dr Momčilo Mitrović, *Venčačka vinogradarska zadruga Navip-Venčački vinogradi 1903 – 2003*, »Viktor« Arandelovac, Beograd 2003.
(Mr Dragomir BONDŽIĆ) 174

Miloš Minić, *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*,
Sarajevo, "Kult/B" Minhen, agencija "Mir", Novi Sad,
"Razlog", Zagreb, 2002. (Dr Dragoljub PETROVIĆ) 178

Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene
slike istorije krajem XX veka*, Ogledi 3, Helsinški odbor za
ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002. (Dr Momčilo ISIĆ) 180

Nebojša Popov (priređivač), *Sloboda i nasilje*,
Republika, Beograd 2003. (Dr Marija OBRADOVIĆ)..... 186

Nikola Marković i Danica Filipović (priređivači),
Dva zagrljena uma: prepiska Svetislava Vulovića i Kuzmana Cvetkovića,
Beograd 2003. (Mr Sofija BOŽIĆ) 188

NAUČNI ŽIVOT INSTITUTA / News Letters
NAUČNA TRIBINA INSTITUTA / Lectures at the Institute

Tribina INIS-a od 07.10. – 24.12.2003. godine
Lectures at the INIS 07. October – 24. December 2003..... 191

UNUTRAŠNJA TRGOVINA U KRALJEVINI SHS 1919. GODINE

APSTRAKT: Predmet rada je unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine. Uz analizu implikacija državnog upliva i intervencije na tržištu, opisane su i uobičajene nevolje ljudi, koji su se bavili trgovinom ili trpeli zbog njenih poremećaja.

Analitički pristup istorijskim procesima podrazumeva sagledavanje međusobnog odnosa između uzroka i dugoročnih posledica određene istorijske pojave.

Pristalice strukturne istorije mogle bi zameriti na izboru vremenskog okvira, u kome se posmatra naslovljena pojava. Naime, zbrka i haotičnost prilika prve posleratne godine očigledno stvaraju više prostora dinamičkom i događajnom doživljaju istorije iako unutrašnja trgovina, u jugoslovenskim razmerama, najvećim delom podrazumeva strukture i procese dugog trajanja. Može se postaviti i pitanje opravdanosti utvrđivanja dijagnoze funkcija organskih sistema, jednog organizma, koji se nalazi u groznici ili je, zapravo, tek jedva izbegao smrti...

Prihvatajući sve te zamerke, priloženi rad smatramo samo kao mali doprinos izučavanju jednog značajnog fenomena, koji je određivao egzistenciju velikog dela populacije. Pri tom ne mislimo samo na one ljude koji su se neposredno bavili trgovinom, već na čitav onaj svet koji je zbog poremećaja u unutrašnjoj trgovini živio lošije nego što je to moralo biti. Često smo, takođe, mogli primetiti da su pojave zabeležene u unutrašnjoj trgovini, u vanrednim posleratnim prilikama, bile samo ekstremni oblici ispoljavanja njenih dugovečnih boljki i anomalija.

Železničke veze Beograda sa ostatkom zemlje

Putovanje železnicom od Beograda do Đevđelije bilo je, i pred kraj leta 1919. godine, još ravno podvigu i naizgled beskonačnoj i uzbudljivoj avanturi. Odvažni putnik započinjao je svoj poduhvat na brodskom pristaništu u Beogradu – mestu koje

samo na prvi pogled izgleda neprimereno naznačenoj svrsi. Naime, putovanje je započinjalo brodom, koji je robu i putnike prevezio do Smedereva¹. Zatim, tek, sledilo je iskrcavanje i pretovarivanje u železničke kompozicije, koje nastavljaju prevoz, ali samo do Čuprije.

Beograd, prestonica novostvorene države, u to vreme nije imao izlaz železnicom ni na jednu stranu. U pravcu prema Nišu neprijatelj je za sobom do temelja porušio tzv. Raljski i Ripanjski vijadukt i tri železnička mosta na Moravi. Zato je naš putnik, kome verovatno već polako ponestaje strpljenja i želje za novim avanturama, morao svoj put (plovidbu) da započne Dunavom, do Smedereva, a onda da nastavi železnicom do Čuprije.

U Čupriji se opet preseda, a deonica između Čuprije i Niša je naročito zanimljiva. U maju 1919. godine na tom delu pruge podignuta su tri provizorna mosta, koji nisu mogli da podnesu teret prave železničke kompozicije. Zato su tim delom trase saobraćali tzv. željeznički automobili, „čiji su točkovi naročito udešeni za saobraćaj po šinama”² i koji su morali biti svojevrsna atrakcija i kuriozitet. U Nišu se po četvrti put presedalo i pretovarivalo i odatle se, ako još nije bilo nekih neočekivanih nezgoda, nastavljalo do Đevđelije i Soluna.³

Železnička veza između Beograda i Zagreba bila je prekinuta na porušenom Savskom mostu. Putnike i robu iz Beograda trebalo je i na tom pravcu lađom prebaciti u Zemun, pa se odatle dalje putovalo do Zagreba. Transport robe na toj maloj relaciji (Beograd–Zemun) nije bio nimalo bezazlen. Trgovci su se u ono vreme žalili da „prevoz jednog vagona robe od Marselja do Zemuna jevtinije staje nego prevoz od Zemuna do Beograda”.⁴

Zemun je, naime, bio zakrčen mnogobrojnim neistovarenim vagonima, u kojima je ležala raznorazna roba, najčešće iz ratnog plena. Iako je dnevni kapacitet robe koja se tu mogla istovariti bio oko 50 vagona, upućeni savremenici procenjivali su da se unaokolo Zemuna nalazilo od 2.400⁵ do 3.500⁶ vagona robe.

Državna nadležstva koristila su tamošnje vagone kao podesan magacinski prostor, do koga je bilo teško doći u tadašnjem Beogradu. U prestonici, naime, nije bilo stambenog prostora ni za ljude, a kamoli magacinskog za robu. Ove okolnosti skoro da su u potpunosti prekinule razmenu dobara između Zemuna i Beograda i – Zagreba i Beo-

¹ Po voznom (plovnom) redu za 6. jul 1919. iz Beograda se lađom polazilo u 5 časova ujutro, a iz Smedereva vozom u 9 časova pre podne. „Saobraćaj Beograd – Smederevo – Niš”, *Trgovinski glasnik*, 8. jul 1919. godina.

² „Željeznička direkcija, nabavila je deset automobila, čiji su točkovi naročito udešeni za saobraćaj po šinama.(...) Prenosiće se preko provizornih mostova na ovim automobilima samo putnici, njihov prtljag i pošta...” – „Željeznički automobili”, *Trgovinski glasnik*, 17. maj 1919. godina.

³ Ovako se putovalo sve do jula 1919. godine, kada je u celosti osposobljena pruga Smederevo–Niš, a u avgustu, nakon opravke Raljskog vijadukta, Beograd je ponovo dobio neposrednu železničku vezu za Niš, Skoplje i Solun. „Pruga Niš–Beograd”, *Trgovinski glasnik*, 2. avgust 1919. godina.

⁴ Naziv članka pomalo rezignira: „Iz zemlje gde se ne radi”, *Trgovinski glasnik*, 10. jula 1919. godina.

⁵ Članak se zove „Vozom Beograd – Dubrovnik”, ali autor odmah na početku stavlja: „Nije tačno. Nisam pošao vozom iz Beograda, već iz Zemuna, ali kao velim...”, *Trgovinski glasnik*, 8. avgust 1919. godina.

⁶ Na pravcu od Zemuna prema Novom Sadu. „Smetnje saobraćaju”, *Trgovinski glasnik*, 2. avgust 1919. godina.

grada, što se odmah odrazilo na drastične razlike u ceni osnovnih životnih potrepština.⁷ U leto 1919. godine govorilo se da život u Zemunu košta dvostruko manje nego u Beogradu, iako su ta dva mesta tako blizu.

Iz predstavke koju je Delegacija KSŠS podnela Predsedništvu Mirovne konferencije u Parizu, proizlazi da je u julu 1919. godine, na pravcu Niš–Smederevo saobraćalo samo šest upotrebljivih lokomotiva. Popuna voznog parka plenom iz novoosvojenih krajeva na severu nije bila izvodljiva za sve vreme dok se ne popravi most na Savi. U predstavi je traženo da se vrate srpske lokomotive, koje su saveznici bili zadržali na prostoru nekadašnjeg Solunskog fronta (oko 40) i u Bugarskoj (oko 80).⁸

U komunikacijskom smislu, Banat je bio potpuno izolovan od ostatka države. Velike reke, Dunav i Tisa, na kojima, po čitavom obodu Banata (od Segedina do Bazjaša) nije bilo nijednog mosta, razdvajale su Banat od Srbije, Srema i Bačke. Železnička mreža u toj regiji bila je uklopljena u koordinate sentištvske Mađarske i njena jedina kopča prema zapadu bio je, u to vreme, Segedin, izvan tzv. demarkacione linije novonastale države. Saobraćajna izolovanost Banata naročito je bila izražena u zimskim mesecima, kada su Dunav i Tisa bili okovani ledom, što je onemogućavalo plovidbu.⁹

Završne tačke pruga normalnog koloseka na Jadranu (Rijeka), Egejskom moru (Solun) i Dunavu (u domenu banatskih železnica koje su na ovu reku izlazili kod Bazjaša u Rumuniji), bili su izvan granica novostvorene države.¹⁰

Iz Jadranskog primorja u unutrašnjost

Metković na Neretvi bilo je mesto odakle je austrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand krenuo na svoje poslednje putovanje u Bosnu, u leto 1914. godine.¹¹ Nere-tva je, naime, nakon regulacija provedenih osamdesetih godina 19. veka bila plovna do tog mesta¹², a odatle se nastavljalo uskotračnom železnicom preko Mostara, Sarajeva i Broda. Jedan krak te železnice odvajao se kod Gabele za Hum u istočnoj Hercegovini, sa računom za Bileću i Dubrovnik. Te pruge nasledila je Kraljevina SHS, a Dubrovnik i Metković bile su jedine raspoložive luke u njenoj vlasti.

Severnija pristaništa (Split, Šibenik, Rijeka, tj. Bakar i Sušak) nalazila su se u kra-jnje neregularnim okolnostima dugotrajne italijanske okupacije.¹³ Sledejući odredba-

⁷ „U Zemunu je život za polovinu jeftiniji no u Beogradu. U Zagrebu košta kilogram govedine 10 kruna, u Beogradu 20.” Vidi napomenu br. 4.

⁸ AJ-65 (Fond Ministarstva industrije i trgovine)-1-2.

⁹ „Izolirani Banat”, *Trgovinski glasnik*, 15. avgust 1919. godina.

¹⁰ Jubilarna knjiga Državnih železnica Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1929, 118 i 205.

¹¹ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd, 1978, 396-7.

¹² Martin Glamuzina, *Dolina Neretve*, Zagreb, 1986, 44-50.

¹³ Za vojni aspekt jugoslovensko-italijanskih odnosa v. M. Bjelajac, *Vojška Kraljevine SHS (1918-21)*, Beograd, 1988, 171-197.

ma Rapalskog ugovora, Vojska Kraljevine SHS ušla je u Knin 4. aprila 1921. godine, a u Drniš, Kistanje i Benkovac 6. i 7. aprila iste godine. Sušak su Italijani napustili tek, u martu 1923. godine, a pristup pristanišnom delu Sušaka (Baroš i Deltu) u februaru 1924. godine.¹⁴ U Šibenik je Vojska KSHS ušla 13. juna 1921. godine.¹⁵

Štedljiva austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini ostavila je u nasleđe toj zemlji uglavnom nepodesne pruge uskog koloseka.¹⁶ Skromni kapaciteti nosivosti tih pruga nisu odgovarali potencijalnom obimu transporta.¹⁷ Živopisan je bio već pomenuti železnički krak od Dubrovnika do Slavenskog Broda, odakle se moglo nastaviti normalnom prugom do Beograda (tj. u to vreme još samo do Zemuna). Tim pravcem trgovci iz Primorja izlazili su na nova tržišta. U Arhivu Jugoslavije sačuvan je trag žučnih protesta trgovačkih asocijacija iz Uba i Slavenskog Broda, zbog konkurencije tih novopridošlih trgovaca – torbara.¹⁸

Provizorno okupirane jugoslovenske teritorije u severnoj Dalmaciji i na Hrvatskom primorju bile su prostor na kome su italijanska i jugoslovenska strana pokušavale da uplivišu trgovinskim olakšicama i pojačanim snabdevanjem namirnicama. Tako je Ministarstvo finansija KSHS donosilo odluke kojima je uvoz vina „iz okupiranih krajeva Dalmacije” bio oslobođen carine,¹⁹ a Italijani koriste svaku priliku da hranom zadobiju simpatije građanstva.²⁰

Kada je prvi italijanski ratni brod uplovio u splitsku luku 16. novembra 1918. godine, ogorčenost domaćeg stanovništva bila je tolika da niko od okupljenih nije prihvatio bačeni kanap da bi se brod privezao uz gat. Brod se, zato, morao usidriti usred luke. Međutim, vreme je odmicalo, a glad je naredne godine nagnala brojne Splitskane na italijansku ratnu krstaricu na kojoj se delila riža „u propagandističke svrhe”.²¹ Sadejstvo zvanične Italije u tzv. Danuncijadi bilo je posvedočeno vagonima životnih namirnica koje su tamo bile upućivane iz Italije.²²

¹⁴ Podrobnije u literaturi: L. Kos, „Rijeka kao slobodna luka u razdoblju od 1719-1939”, *Anali Jadranskog instituta* (svezak IV), Zagreb, 1968, 349-51; Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena* (1850-1946), Zagreb, 1986, 80-81.

¹⁵ S. Grubišić, *Šibenik kroz stoljeća*, Šibenik, 1974, 198-201.

¹⁶ Jedinu prugu normalnog koloseka (Banjaluka–Bosanski Novi–Kostajnica) podigla je, krajem 19. veka, jedina bavorska kompanija zainteresovana za eksploataciju drvnih kapaciteta. D. Plenča, n.d., 17.

¹⁷ *Trgovinski glasnik*, 15. mart 1919 (uvodnik).

¹⁸ Protest trgovačkog udruženja iz Uba od 4. juna 1919. godine i dopis vladinog poverenika u Brodu povodom „naputka” trgovačke Komore u Osijeku o nelegalnoj trgovini „dalmatinskih” trgovaca. AJ-65-79-310.

¹⁹ AJ-70 (fond Ministarstva finansija KSHS)-7-20.

²⁰ M. Bjelajac, pišući o spremi i opskrbi italijanskih vojnika, navodi i: „hrana je ponekad bila jednolična i bez mesa (često se davalo obilnije stanovništvu okupiranih područja, u propagandne svrhe)” M. Bjelajac, n.d., 180.

²¹ B. Radica, *Novi Split* (monografija grada Splita), Split 1931, 16, 22.

²² Ministarstvo inostranih dela – Ministarstvu industrije i trgovine 15. XII 1919. AJ-65-1-1,

Nedaće putnika i trgovaca

Nesnosne probleme trgovini zadavala je pljačka, kao redovna pojava na železnicama, koje su bile u funkciji. Ta pojava je naročito bila izražena u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini, koje su u to vreme patile od anarhije i nedostatka bilo kakvog državnog autoriteta.²³ Iz ondašnjih novina saznajemo da železnička uprava nije prihvatila jemstvo za robu koju je prevozila. Nesrećni trgovci morali su sami da obezbeđuju svoju robu u vagonima, pa ni tada nisu bili potpuno bezbedni. Često se trgovina svodila na mali naramak robe, koji se mogao poneti kao prtljag i koji se jedino tako mogao transportovati.²⁴

Oko 60 odsto pragova na prugama bilo je trulo i nesolidno, pa se na njima, ako su uopšte bile vozne, išlo „brzinom” od 25-30 km/h²⁵. Putnički vagoni bili su često bez vrata i bez prozora, što je stvaralo velike nevolje u zimskim uslovima. Međutim, od toga je bilo i nekog dobra, jer su putnici, makar i na taj način, bili spaseni od stenica²⁶ i insekata neotpornih na tako niske temperature.²⁷

Sabirajući zajedno sve detalje te trgovačke mizerije iz 1919. godine, čini se da ona prevazilazi granice elementarnog ljudskog dostojanstva, čak i u balkanskim istorijskim relacijama. U poređenju s tim, srednjovekovna karavanska trgovina, o kojoj je pisao Mihajlo Dinić, ili tzv. balkansko kiridžovanje Sretena Vukosavljevića, ukazuju nam se kao nešto naročito otmeno i gospodstveno.

Cenovni poremećaji

Jedna od posledica razvijene unutrašnje trgovine na nekoj teritoriji jeste ujednačavanje cena artikala kojima se trguje. Koliko su saobraćajne prilike u novoosnovanoj Kraljevini bile poremećene, najbolje svedoče cenovni poremećaji ne samo između pokrajina već i između susednih mesta. Već je iz letimičnog pregleda pijačnih cena za pojedine proizvode očigledno da se gradovi u Kraljevini Jugoslaviji „ne drže

²³ Čitaoca upućujemo na izvanrednu monografiju: B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama*, Novi Sad 1990. godina.

²⁴ „Šta je pak za trgovinu i za trgovca ponajgore, roba se mnogo krađe i upropašćuje, naročito na pruzi Brod–Vinkovci–Zemun i Novi Sad–Zemun. To je primoralo mnoge naše trgovce, ili da odustaju od nameravane poručene robe, ili da ograniče kupovinu na manju količinu, koju mogu sobom kao prtljag poneti; ili da u samom vagonu prate lično.” *Trgovinski glasnik*, 8. april 1919. (uvodnik). Takode: „Kako da se pomognemo”, *Trgovinski glasnik*, 18. mart 1919. godina.

²⁵ M. Milenković, „Obnavljanje privrednog života u Srbiji posle Prvog svetskog rata”, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, 174.

²⁶ Kućna stenica (*Cimex lectularius*) „je noćna životinja (...) hrani se uglavnom krvlju čoveka, ali sisa i krv drugih sisara, pa i ptica, te se često razmnožava u kokošinjcima (...) sisanje traje oko tri minute; u početku ga čovek ne oseća, tek za 2 minute ili kasnije, kad se stenica već povukla, ubodeno mesto počne boleti i svrbeti”. *Medicinska enciklopedija*, Zagreb, 1970 (članak „Stjenice”).

²⁷ „Neispravni vagoni”, *Trgovinski glasnik*, 25. X 1919. godina.

za ruke”.²⁸ Mi treba da vidimo koliko je ta pojava bila ispoljena u vanrednim prilikama 1919. godine.

Ne ulazeći dublje u mozaik jugoslovenskih pokrajina, posledice neurednih transportnih okolnosti mogu se ustanoviti već u Banatu, Bačkoj i Baranji. Od mesta do mesta cene poljoprivrednih proizvoda bile su dvostruko ili trostruko skuplje ili jeftinije.²⁹ U pasivnim krajevima međuratne Kraljevine, pak, cenovni poremećaji bili su neposredna posledica geografske zatvorenosti i odsustva komunikacijskog pristupa. Pokazaćemo kako je to izgledalo na jednom isečku Zapadne Srbije, u decembru 1919. godine. Prosečna cena pšenice u mestima neposredno u slivu Zapadne Morave bila je, u to vreme, 120 dinara (po metričkoj centi). Iznos je varirao od oko 100 dinara u Arilju do nešto više od 120 dinara u Požegi i Užicu. Međutim, već u „zabačenoj” Bajinoj Bašti, koja je samo tridesetak kilometara izmahnuta od Pomoravlja i bez pogodnog komunikacijskog pristupa, cena pšenice bila je skoro dvostruko veća i održavala se na oko 200 dinara.³⁰

Lokalne vlasti pokušavale su da, najčešće neuspešno, u delo provedu sistem propisanih maksimiranih cena za najvažnije artikle.³¹ Trgovci su uglavnom reagovali tako što su sklanjali zalihe i zatvarali dućane. U Splitu je, tako, sprovođenju odluke o maksimiranju cena (februar 1919) usledila potpuna nestašica svih vrsta artikala.³² Skopski slučaj naročito je zanimljiv, jer pokazuje neuspeli pokušaj državne intervencije da se uhvati u koštac sa okoštanim, drevnim organizacijama trgovačkih esnafa.

Naime, kada je tamošnji Mesni odbor propisao cene mesu, sve mesare u gradu su odmah obustavile rad i – nakon izvesnog vremena, izdejstvovale onu cenu koja im je odgovarala. Kada je, u drugom navratu, Mesni odbor nabavio meso i počeo da ga prodaje po propisanoj ceni, skopski mesari su oborili cene ispod njihovih i opet ga na tržištu tukli. Odboru je uskoro ponestalo mesa, a trgovci su ponovo počeli da ga prodaju po visokim cenama.³³

²⁸ Izraz koji tim povodom upotrebljava prof. Ljubodrag Dimić; inače parafraza Brodelovih reči o gradovima na Mediteranu.

²⁹ Pasulj je, na primer, u decembru 1919. godine, u Vršcu koštao 1.000 K (svi cenovni iznosi su po metričkoj centi težine), u Kikindi, Kuli i Somboru 500 K, a u (Madarskoj) Kanjiži 320 K. Cena ječma, u isto vreme, kretala se od 120 K u Kanjiži i 140 K u Pančevu, do 280 K u Subotici. Kukuruz je koštao 100 K u Kanjiži i 120 K u Pančevu, a najveću cenu je dostizao u Beloj Crkvi, gde je prodavan za 260 K. Pšenica je prodavana od 250 K u Kanjiži, do 500 K u Vršcu. „Cijene žitu u Vojvodini”, *Jugoslavenski Lloyd*, 10. decembra 1919. godine.

³⁰ Dopisi opštinskih i sreskih vlasti Ministarstvu trgovine i industrije AJ-65-62-288. Pojava je bila dugog trajanja i na nju ponovo nailazimo i više od 10 godina kasnije u govoru narodnog poslanika iz ovog kraja u skupštinskom sazivu 1933/1934: „Dok Mačva i Srem imaju žita na prodaju, pa ga daju i po suviše niskim cenama, dotle naš seljak, samo zato što žito mora da vozi po stotinu i više kilometara na volovskim kolima, isto plaća preko 100% skuplje nego što je na pijaci.” Stevan Ignjić, *Bajina Bašta i okolina do 1941*, Bajina Bašta 1985, 141.

³¹ Jedan banjalučki trgovac, koji je u martu 1919. godine prodao 50 kg soli iznad maksimiranog iznosa i na taj način bespravno zaradio oko 30 K, već sutradan je bio osuđen od lokalnih vlasti da plati globu od 1.000 K, uz oduzimanje dozvole za maloprodaju soli i zaplenom zatečene količine soli. AJ-65-30-200.

³² B. Radica, n.d., 22.

³³ „Dopis iz Skoplja”, *Trgovinski glasnik*, 19. avgust, 1919. godina.

Militarna državna intervencija jugoslovenskih vlasti nije mogla da izađe na kraj, čak ni sa orijentalnom i još po mnogo čemu srednjovekovnom skopskom čaršijom. U tom konkretnom slučaju, uspešan upliv države na tržišne prilike mogao je biti izveden jedino velikim robnim rezervama, koje u to vreme nisu postojale.

Pokrajinske vlasti i unutrašnja trgovina

Brojne nedaće trgovaca u novoosnovanoj Kraljevini poticale su od haotičnih „regulacija”, kojima su novouspostavljene vlasti pokušavale da intervišu na prilike na tržištu. Znatne ingerencije, koje su imale pokrajinske uprave, dovodile su do toga da se zamišljena državna intervencija, u stvari, pretvorila u striktni režim protekcijonizma i prohibicija koje su jugoslovenske pokrajine počele da sprovode jedna protiv druge.

Pokrajinske uprave su, neposredno posle oslobođenja, uvele zabrane kojima su ukidale slobodnu trgovinu i sprečavale izvoz artikala sa svoje teritorije. Za potrebe izvoza namirnica iz Vojvodine (preciznije, oblasti ingerencije Narodne uprave za Bačku, Baranju i Banat) u Dalmaciju, ili Bosnu i Hercegovinu³⁴, vođeni su pravi „međunarodni pregovori”³⁵. Slično je bilo i pri organizovanju izvoza bosanske soli ili slovenačkog uglja.³⁶ Jednim delom to su bili recidivi zaostali iz specifičnog sistema austrougarskih oblasnih carina, koje su inercijom nastavile da se primenjuju i posle rata. Razmotrićemo ukratko tu pojavu.

Surovost rata i kontinentalna blokada koju su saveznici primenjivali prema taboru Centralnih sila proizveli su velike nestašice, oskudice i glad u njima. U crno-žutoj monarhiji, osetno se izdvajala razlika između pretežno agrarnih regija Ugarske i pretežno industrijskih – austrijskih pokrajina. Kako je rat odmicao, hrana je postala strateški artikal kojim je Ugarska počela da ucenjuje Beč.

³⁴ Poverenik za ishranu bosanskohercegovačke uprave izjavljivao je 11. marta 1919. godine da je prehrana u toj pokrajini obezbeđena samo do 15. marta, kada će biti utrošene poslednje zalihe namirnica. Takođe, novine prenose njegova objašnjenja o problemima u nabavci semena i nekih drugih proizvoda: „izvesni krugovi u Novom Sadu prave neprilike i vele da to seme njima treba”. Kao krivac obeležena je „vojvodanska uprava, koja na svakom koraku pravi našim ljudima smetnje”. „Naša prehrana”, *Slovenski jug*, (Sarajevo), 11. mart. 1919. godina.

³⁵ „(...) međutim svaka se pojedina oblast odmah (nakon oslobođenja, prim. A.M.) ogradila kineskim zidom od drugih krajeva svoje Otadžbine, i zabranjujući izvoz i slobodnu trgovinu, ustanovila je svoju „oblasnu carinu”. Otuda je došlo da je u pojedinim krajevima bilo hrane u izobilju i na pretek, pa se čak taj dragoceni suvišak krijumčarski ili pomoću raznih dozvola izvezio u Mađarsku u Austriju, dok su drugi krajevi formalno gladovali i čekali da im dođe prvi zalogaj hleba čak iz daleke Amerike. Da se iz Vojvodine izveze nešto žita ili masti u Hercegovinu ili u Dalmaciju, da se iz Ljubljane izveze nešto duvana u Zagreb, ili iz Bosne nešto soli u Hrvatsku uopšte, vodili su se formalni međunarodni pregovori, a zahtevale se kompenzacije u robi, pa ako se takve kompenzacije nisu mogle dobiti, onda su se suvišci radije izvezili u zemlje naših dindušmana...” *Trgovinski glasnik*, 20. mart 1919. (uvodnik)

³⁶ Vilim Bukšeg, socijal-demokratski poslanik, 26. marta 1919. godine na sednici PNP pomenuo je da je između deželne vlade i Hrvatske i Slavonije u to vreme „bilo ugovoreno” dnevno 90 vagona slovenačkog uglja za potrebe banovine: „Od toga dobivaju železnice 6 ili 9 vagona (...) a ostatak dobiva neki Grinvald (...) koji valjda služi onako, kao, privatna centrala za ugljen.” *Privremeno narodno predstavništvo, Ste-nografske beleške* 26. III 1919. godina.

Čak je i tako uzvišena i svečana ceremonija krunisanja Karla IV Habzburga ugarskom krunom usledila tek nakon ucena i cenkanja oko količine žita, koju će Beč dobiti zauzvrat.³⁷ Ljubitelji književnosti Lajoša Zilahija ostali bi uskraćeni za vanredni opis te budimpeštanske ceremonije da vagoni mađarskog žita nisu bili toliko uspešno sredstvo uslovljavanja.

Položaj Hrvatske i Slavonije (sa Sremom), tokom rata, bio je bar u pogledu elementarnih namirnica za prehranu, relativno lagodan. Postojala je čak neka vrsta simbioze, između žitorodnih krajeva Srema i Slavonije i ostatka tzv. Gornje (ili „Uže”) Hrvatske, u kojoj su prevladavali vinogradarstvo i stočarstvo. Zagrebački *Gospodarski list* uzdizao je „gospodarski značaj” te raspodele proizvodnih regiona i vrlo povoljne uslove razmene među njima.³⁸

Hrvatske vlasti, međutim, nisu bile tako otporne na austrijske zahteve za namirnicama, kao što su to bile centralne vlasti Ugarske kraljevine. Takva politika bila je podvrgnuta oštroj kritici na Saboru i na stranicama pomenute zagrebačke novine. Njen urednik dr Franjo Poljak, ujedno saborski zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije, isticao je karakteristični slučaj izvoznog kontingenta svinja za Austriju, 1916. godine.

O uslovima tog „izvoza” nije se odlučivalo ni kod „kraljevske zemaljske vlade” u Zagrebu, ni u Budimpešti, već u samom Beču, gde su neposredni interesenti sami propisivali cenu po kojoj će svinje biti otkupljene.³⁹ Govornik je tom prilikom predlagao da se nasuprot austrijskoj Uvoznoj centrali, obrazuje hrvatska Izvozna centrala, koja bi štitila hrvatske ekonomske interese.

Ovo je imalo smisla i stoga što Austrijanci nisu imali nikakvih sličnih obzira prilikom izvoza sopstvene robe u Hrvatsku. Takođe, Hrvatska je tada bila jedna od retkih pokrajina Monarhije koja nije primenjivala princip „rekompensacije” u unutrašnjoj trgovini. Kritičkim tonom u Zagrebu se govorilo da kad god treba od centralnih vlasti nešto da dobiju, tada su „uvijek autonomni (...) dok zajednica za cijelo uvijek dođe do izražaja, kad se radi o tom da treba što dati”.⁴⁰ Stvar je išla tako daleko da je u 1917.

³⁷ „I Karlu su Mađžari bili antipatični, premda ne onako žestoko kao Franji Ferdinandu. Htio je odgoditi krunidbu u Budimpešti, kako se ne bi morao zakleti na vjernost ugarskom ustavu i, što je još važnije, na očuvanje integriteta „zemalja svetog Štjepana”. Tisza je reagirao prijetnjom da će obustaviti isporuke hrane Beču, pa je Karlo, prestrašen stvarnošću, odigrao svoju ulogu u tisućgodišnjoj predstavi – kao poslednji držalac jednog već praznog prijestolja (...) Nestašica namirnica u Beču i austrijskim industrijskim područjima silila je dinastiju i njezine funkcionare da bespomoćno mole Mađžare za pomoć.” A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija (1809-1918)*, Zagreb, 1990, 300-1.

³⁸ „Kako ćemo gospodariti u 1917. godini”, *Gospodarski list* (Zagreb), 23. veljače (februara), 1917. godina.

³⁹ Govor dr Franje Poljaka na saborskoj sednici od 23. decembra 1916, „Ratna gospodarska politika hrvatske vlade”, *Gospodarski list*, 6. siječnja (januara), 1917. godina.

⁴⁰ „Tako je kod sjemena, tako kod kukuruza i brašna, tako kod galice, tako i kod umjetnih gnojiva, te ne možemo raspolagati n. pr. ni sa superfosfatom koji se kod nas izrađuje. Mi dajemo i vojsci i Austriji i Njemačkoj i krme i kukuruza, a napose rogatog blaga, svinja i konja, a za to ne dobivamo nikakove rekompensacije (naknade)... Koliko nam je poznato, daju si u međusobnom prometu ne samo Austrija, Ugarska i Njemačka naknadu u robi, već to vrijedi i za Bosnu, pa i za pojedine austrijske provincije – samo Hrvatska čini se da je i tu jedini izuzetak. Zaista, već je skrajnje vreme da čim prestane rat, razjasnimo svoj gospodarski položaj i da ga uredimo, jer nas današnja samouprava il bar kako se sada vrši, samo sputava i ometa u gospodarskom razvoju.” – „Jedan unosan posao”, *Gospodarski list*, 8. travnja (aprila) 1917. godine.

godini Ugarska u pregovorima sa Austrijom dobijala kompenzacije za sebe na račun izvoza iz Hrvatske.⁴¹

Obrazovanju Izvozne stočne centrale u Hrvatskoj pristupilo se tek u oktobru 1917. godine⁴², kada više nije bilo moguće nabavljati izvozne proizvode po tržišnim uslovima. Izvozni kontingenti za vojsku Monarhije nadalje su namicani prinudnim otkupom, uz propisane cene, postupkom koji su savremenici često nazivali rekvizicijom.⁴³ Saradnik zagrebačke *Hrvatske njive* razočarano je komentarisao kako je Hrvatska u svojoj autonomiji tokom rata nazadovala, umesto da je napredovala „u smjeru gospodarske samostalnosti”.⁴⁴

Pokazalo se da je, međutim, neposredno posle stvaranja jugoslovenske države i u Hrvatskoj profunkcionisao sistem oblasnih carina i izvoznih prohibicija. Podsećamo da je sličan mehanizam, u vidu kompenzacione trgovine, postojao još tokom rata u Bosni i Hercegovini. U Hrvatskoj i Slavoniji se novoustanovljeni režim ekonomski autarkičnih pokrajina činio sasvim primerenim zbog već pomenute simbioze njenih žitorodnih i stočarskih krajeva.

Kada su centralne vlasti 18. marta 1919. godine proklamovale slobodnu unutrašnju trgovinu, to je izazvalo žestoke proteste u Hrvatskoj i Slavoniji, gde je naglo skočila cena hlebu, mesu i stočnim prerađevinama.⁴⁵ U Zagrebu je tim povodom organizovan i veliki protestni zbor.⁴⁶ Podrobnije implikacije vladine odredbe o slobodnoj trgovini izložićemo u narednom poglavlju.

Vladine proklamacije „slobodne unutrašnje trgovine”

Ministarski savet je dva puta tokom 1919. godine (18. marta i 5. novembra), donosio „uredbe”, kojima je bila proklamovana sloboda unutrašnje trgovine, pa opet njena načela dobrim delom nisu bila oživotvorena u praksi. Razlozi neuspeha bili su delom tehnički, a delom su poticali od manjkavosti državne uprave.⁴⁷ Kada kažemo „tehnički

⁴¹ „Naš gospodarski položaj”, *Hrvatska njiva*, 27. listopada (oktobra) 1917. godine.

⁴² „Hrvatsko-slavonska zemaljska centrala za promet stokom”, *Hrvatska njiva*, 20. listopada (oktobra) 1917. godine.

⁴³ „Zbog (...) nerazmjera između cijena, što ih plaća vojni erar, te cijena na tržištu u slobodnoj trgovini, nužno je slijedila pasivnost cijeloga tog posla (...) Moralo je doći do prisilnog podavanja stoke, dakle do jedne vrsti rekvizicije.” - *Hrvatska njiva*, 13. travnja (aprila) 1917. godine.

⁴⁴ „Zadaci socijalne i gospodarske politike u Hrvatskoj”, *Hrvatska njiva*, 1. rujna (septembra) 1917. godine.

⁴⁵ Na žalost, nismo uspjeli da dođemo do hrvatske štampe, ali pisanje *Hrvata*, preneo je beogradski *Trgovinski glasnik* u članku „Trgovina kožom” od 21. maja 1919. godine. U članku se kritikuje odluka Ministarskog saveta o slobodnoj trgovini zato što je dovela do naglog poskupljenja tog artikla.

⁴⁶ „Zagreb je tu skoro bio poprište jedne nemile pojave. Na skoro demonstrativan način, na jednom velikom zboru isticale su se izvesne rezolucije, koje se nikako ne mogu izmiriti sa opštim interesima (...) Dok se, na primer, rezolucijom napada odluka o slobodnom prometu robe u granicama naše zemlje iz čistih sebičnih obzira, da trojednica ne plaća ništa skuplje leb i ako Slovenačka i Dalmacija gladuju, dotle se traži da se promet sa Austrijom i Mađarskom i dalje održava.” - *Trgovinski glasnik*, 3. april (uvodnik).

⁴⁷ Julijana Vrčinac smatra da su te proklamacije naročito pospešile i ubrzale špekulativnu trgovinu u zemlji. J. Vrčinac, *Kraljevina SHS od ujedinjenja do Vidovdanskog procesa*, Beograd, 1956, 9-10.

razlozi”, prvenstveno mislimo na saobraćajne i komunikacijske probleme, koji su višestruko uvećavali cenu robe i na taj način preuveličavali konačan negativan ishod tog državnog poduhvata.

Izvršne vlasti su smatrale da će liberalizacija trgovine omogućiti nesmetanu opskrbu svih delova zemlje, uz možda izvesnu malu žrtvu u onim pokrajinama ili delovima zemlje, kojima je zatvorenost i autarkičnost odgovarala. U stvari, cene su otišle predaleko svuda, jer su transportni troškovi bili preko svake mere. Železnički i kolski transport, u Makedoniji recimo, bio je tako nesolidan da je četiri do pet puta poskupljivao cenu namirnica koje su stizale iz Soluna.⁴⁸

Pored pomenutih, tehničkih razloga, smetnje su i toga puta dolazile od nekooperativnosti organa vlasti. Umesto pokrajinskih, nakon navedenih vladinih proklamacija, probleme stvaraju lokalne vlasti ili bar tako izgleda na prvi pogled. Naime, kada se pojava analizira u bitnim pojedinostima, ukazuju se dublji, strukturni razlozi, u samoj prirodi uredbodavne vlasti na početku državnopravne egzistencije Kraljevine SHS.

Slobodan Jovanović je, povodom uredbodavnih intervencija izvršne vlasti, još 1921. godine napisao sjajnu kritičku studiju,⁴⁹ na koju upućujemo čitaoce. Njegove kritičke opservacije spram uočenih manjkavosti, u principijelnom i u tehničkom smislu nalazimo i u navedenim uredbama kojima je bila proklamovana „slobodna unutrašnja trgovina”. Obratićemo pažnju samo na one detalje koji su od neposrednog značaja.

Javnosti je, u ono vreme, bilo očigledno da uredbama, koje su pretendovale da imaju zakonsku snagu, ipak nedostaje snaga i autoritet zakona. Uredbe su lako sastavljane i, opet, lako stavljane van dejstva. Donošene od izvršnih vlasti, neustavno i bez saglasja (mada i bez protivljenja) Parlamenta, njima je od početka manjkao elementarni princip hijerarhije zakonskih akata. Naime, uredbe je donosio Ministarski savet, ali, postupno, i pojedini ministri počeli su da izdaju raznorazne „naredbe”, koje „nisu bile ništa drugo nego prikrivene uredbe”.⁵⁰ Često je, u stvari, i vlada sastavljala „rešenja” i „proklamacije”, koje nisu bile snabdevene kraljevim potpisom. U neposrednom administriranju trebalo je arbitrirati između tih pseudozakonskih akata čiji delokrug i hijerarhija važnosti nisu bili unapred utvrđeni.

U našem, konkretnom slučaju, pored martovske i novembarske proklamacije⁵¹ Ministarskog saveta, postojale su i brojne naredbe pojedinih Ministarstava (uglavnom Ministarstva unutrašnjih dela), koje su lokalnim vlastima dozvoljavale da namirnice za ishranu stavljaju pod sekvistar ili da pristupaju njihovoj rekviziciji. Princip slobodne trgovine nije se mogao oživotvoriti s takvim ingerencijama koje su imale lokalne vlasti.

⁴⁸ „Brašno za Južnu Srbiju”, *Trgovinski glasnik*, 24. april 1919. godina.

⁴⁹ Slobodan Jovanović, „Nestajanje zakona”, objavljeno u zborniku: *Iz istorije i književnosti*, Beograd, 1991, 399-409.

⁵⁰ S. Jovanović, nav. delo, 401.

⁵¹ Reč je o „Odluci o slobodi trgovine” od 18. marta 1919 (*Službene novine Kraljevine SHS*, br. 24, 27. marta 1919) i „Rešenju Min. Saveta...” od 5. novembra 1919 (*Službene novine*, br. 142, 19. novembra 1919).

U *Trgovinskom glasniku*, tokom avgusta jadikovalo se zbog birokratskih otežica u prometu: „Još je uvek potrebno, na primer, jednom pekaru iz Vranjske Banje, da se za nabavku izvesne količine brašna iz Leskovca obrati svome Mesnome odboru; zatim Okružnom odboru u Vranji, pa onda Direkciji Saobraćaja u Skoplju i tek kad sve te dozvole dobije, što ne ide brzo, može da ide u Leskovac da kupi brašno.”⁵²

Iz oskudnih preživelih arhivalija (za to vreme), koje smo istraživali ilustrativan je inspekcijski izveštaj dr Janka Olipa, dostavljen ministru za trgovinu i industriju, o poseti koju je učinio Bačkoj i Banatu u decembru 1919. godine. Iz izveštaja se vidi kako su lokalne vlasti Velikog Bečkereka i Velike Kikinde, po inerciji ratnih oskudica, a zapravo iz čisto špekulantskih razloga, obustavljali trgovinu, a raspoložive zalihe stavljali pod sekvestar. Pri tom pod sekvestar oni ne stavljaju robu lokalnih veletrgovaca, s kojima su u vezi i koji su očigledno nečim morali platiti tu kooperativnost vlasti.

Pod sekvestar je („u vezi sa naredbom Ministarstva Unutrašnjih Dela o snabdevanju naroda”) stavljena čak i ona roba, koja je prethodno od centralnih vlasti doznačena za pomoć u ishrani pasivnim krajevima. Dr Olip piše da se „izaslanici iz Bosne, Dalmacije i Slovenačke, koji imaju sva potrebna uverenja od Ministarstva Ishrane”, u mestima koja je obišao, dočekuju kao „stranci” i čak - proteruju.⁵³

Eto, možda je dovoljno i toliko reći o neuspehu državnih vlasti, koje ne samo što nisu uspele da uplivišu na unutrašnje prilike na tržištu već nisu bile u stanju da zaštite ni svoje elementarne vlasničke interese, pa ni činovnike, opunomoćene i snabdevene njihovim dozvolama.

U navedenom slučaju, pak, ne treba preterano žaliti. Naime, čak i da je zamisao slobodne unutrašnje trgovine tada bila provedena, troškovi transporta obesmislili bi bilo kakvu njegovu socijalnu funkciju.

Poštanski saobraćaj

Uredno otpravljanje trgovačkih poslova i u ono vreme teško je bilo zamisliti bez besprekornih poštansko-telegrafskih usluga. Međutim, teško da je pri ondašnjem stanju te javne usluge i jedan jedini posao mogao biti ugovoren ili otpravljen tim putem. Poslovni partner iz Beča, u leto 1919. godine, morao je biti zaprepašćen činjenicom da pismo poslato iz beogradske Trgovačke komore putuje 47 dana.⁵⁴

Jedan ogorčeni narodni poslanik navodio je u Privremenom narodnom predstavništvu, kako pismo od Beograda do Pančeva („dokle kamenom možete dobaciti”) putuje čitavih 12 dana, a predlažući odlučne mere, verovatno želeći da se dodatno

⁵² „Dopis iz Leskovca”, *Trgovinski glasnik*, 15. avgust 1919. godina.

⁵³ AJ-65-5-35.

⁵⁴ „Neurednost na poštama”, *Trgovinski glasnik*, 7. avgust 1919. godina.

podsmehne nadležnom ministru, pominjao je čak i drevne Tatare iz Miloševog vremena.⁵⁵

Tadašnjeg ministra pošta i telegrafa Eda Lukinića bilo je, međutim, teško uzrujati. Nekoliko dana ranije bio je izložen „kanonadi” raznoraznih optužbi. Poslanik iz sela Tečića, koje se nalazi 19 km od Jagodine, rekao je tom prilikom da mu je pismo iz Jagodine (do Beograda) putovalo 12 dana iako su njegovi seljaci u vreme najgorih smetova na volovskoj zaprezi stizali do Beograda za samo pet dana. Međutim, od svih zanimljivih optužbi koje su bile izrečene, ipak je zanimljiviji odgovor prozvanog ministra.

Ministar Lukinić kaže da je sreća što pri postojećim okolnostima njegovo ministarstvo uopšte održava bilo kakve poštanske usluge, sa ma kakvim zakašnjenjima. Uostalom, ministar smatra da na njega ne treba da bude tolika povika, jer on sam snosi posledice nefunkcionisanja službe, koja se nalazi u njegovoj odgovornosti:

„To su, dakle, velike neprilike i ako iko osjeća svu težinu toga, što pošta ne funkcionise, to ju osjećam najjače ja. Ja moram sada da pravim spiskove svih činovnika, nameštenih kod pošte i telegrafa u Srbiji, pa moram da čekam katkada i po mesec dana i više dok mi stigne izveštaj iz udaljenih poštansko – telegrafskih stanica.”⁵⁶

Prosto bismo se na trenutak sažalili na tog ministra pošte, kome udaljene poštanske stanice ne mogu da se jave poštom, zato što ne rade, a to mu se još stavlja i na krivicu, zato što se nalaze pod njegovom ingerencijom.

Vašari i panađuri

Posleratne oskudice i postojana glad u svim krajevima zemlje ograničavale su obim spoljne i unutrašnje trgovine. U slučaju stoke i stočnih proizvoda u primeni je bila zabrana izvoza ili veoma visoke izvozne carine. U leto 1919. godine, na tradicionalnim stočnim panađurima, zabeležena je rekordno niska ponuda i prodaja stoke.

Komesar panađura (fiskalni poverenik sreske vlasti na sajmu, ubirao je takse i starao se za red i mir) u Golupcu, održanog o Velikoj Gospojini 1919. godine, referisao je sreskim vlastima o porazno slabom prometu stoke. Za tri sajamska dana „od krupne stoke isteran je samo mali broj volova krava i junadi, a većina je vraćena ne našavši kupce”. Uzroke ovaj činovnik nalazi u rekvizicijama za vreme rata, ali i zato što godina nije rodna, pa narod nema čime da izdržava veći broj grla. Na panađuru u Brusu (u maju 1919. godine) prodato je samo šest odraslih goveda, dve svinje i 20 ovaca. U Baroševcu (srez Kolubarski), u julu 1919. godine, prodato je samo pet grla. Prilike su i drugde u to vreme bile rđave i obeshrabrujuće (najviše 30-50 grla krupne stoke). U tom smislu nenadano su bili uspešni panađuri u Boljevcu (1.003 grla odraslih goveda i 240

⁵⁵ Govor narodnog poslanika Dragiše Vasića – Privremeno narodno predstavništvo, *Stenografske beleške*, 1. april 1919. godina.

⁵⁶ *PNP, Stenografske beleške*, 26. mart 1919. godina.

teladi) i Smederevskoj Palanci (213 grla odraslih goveda i 215 junadi i teladi).⁵⁷ Statistika panađura u Kraljevini Srbiji, u poređenju sa ovde navedenim podacima, deluje basnoslovno. Promet krupnom stokom je ranije, u mirnim vremenima, bio i po nekoliko desetina i stotinu puta veći.⁵⁸

Stranih kupaca, koji su ranije bili redovni na lokalnim vašarima i panađurima, nije bilo, svakako zbog restriktivne izvozne politike jugoslovenskih vlasti. Usredsređena na domaće tržište, trgovina je trpela zbog slabih platežnih mogućnosti domaćeg stanovništva.

Zanimljivo je pismo, koje je u junu 1919. godine upućeno „Načelstvu okruga Požarevačkog”, a od marvenog lekara (veterinara) za navedeni okrug. Pošiljalac se žali zbog neprijatne obaveze da obilazi stočne panađure na kojima se nema nikakvog prometa. On je smatrao da je trgovina stokom skoro sasvim obamrla, a stoku preprodaju još samo „Cigani – džambasi”. Takođe, „panađur nije više skup prodavaca i kupaca raznovrsne stoke, već je skup naroda, koji je došao da se na njemu na ovaj način provede (od prilike kao varošani na kakvoj zabavi) ili da tom prilikom begeniše snahu ili momka za kćer...”⁵⁹

Epilog

Znameniti nemački filozof Fihte ostavio je za sobom, pored filozofskih radova, i nekoliko popularnih dela, koja su imala praktičnu svrhu i koja su bila namenjena široj publici. Jedno od njih je i poznata „Zatvorena trgovačka država”⁶⁰, verovatno jedan od prvih novovekovnih spisa, koji su oduševljeno pozdravljali i zahtevali upliv države u ekonomiju. Fihte je prezirao nestalnost i haotičnost ekonomskog liberalizma. Njegov ideal je hermetički zatvorena trgovačka država u kojoj neće biti poremećaja koje stvara spoljna trgovina. U njoj se sprovodi planska privreda, uz neprestanu državnu intervenciju na tržištu i između različitih interesnih grupa.

Idealno poravnavanje interesa među pojedincima na taj način bi postupno dovelo do potpunog odumiranja države. To je ujedno krajnja svrha Fihteovih zamisli, naime: „svrha je svake vlade da vladu učini izlišnom”. Jugoslovenske kraljevske vlade su u posmatranom periodu imale suprotne i mnogo skromnije namere, pa ipak nisu bile ostvarene. Nastojeći na slobodnoj unutrašnjoj trgovini, bile su bespomoćno suočene sa

⁵⁷ Izveštaji komesara panađura sreskim ili okružnim vlastima, AJ-65-62-288.

⁵⁸ U Brusu 1900. godine 1.149 grla krupne stoke (1919 – samo šest); u Baroševcu 1900. godine 727 (1919 – svega pet grla); u Obrenovcu 1900. godine 973 (1919-138); u Aleksincu 1900. godine 1915 (1919 – svega 44 grla); Podaci upoređeni iz zvanične publikacije: Statistika panađura u Kraljevini Srbiji (1894-1900), Beograd, 1913 i statistike Odeljenja za unutrašnju trgovinu Ministarstva za industriju i trgovinu KSHS br. 946 AJ-65-55-279.

⁵⁹ AJ-65-55-279

⁶⁰ Johan Gotlib Fihte, *Zatvorena trgovačka država*, Beograd, 1979. Videti izvanredan predgovor Danila Baste, profesora Pravnog fakulteta u Beogradu.

nekoliko „zatvorenih trgovačkih država” na pokrajinskom i mnoštvom „zatvorenih trgovačkih država” na lokalnom nivou. U stvari, ako uzmemo u obzir izvozne carine i zabrane izvoza brojnih proizvoda iz zemlje, možemo govoriti o „zatvorenoj trgovačkoj državi”, u kojoj se nalazilo mnoštvo takođe „zatvorenih trgovačkih država”.

Summary

Internal Trade in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1919

Internal trade difficulties have a long lasting history in Balkan relations. Bad transportation, lack of proper communications and vehicles made products very expensive for those who wanted to buy them on market, but still too cheap for producers. After the violence of the First World War situation became even more serious. For example, Belgrade „train” voyage used to begin in River Port of the city. Only sailing by the Danube River one could reach a railway connection (Smederevo or Zemun) with the rest of the country. Almost entire railway infrastructure was demolished. Technical problems were closely tied with political issues. Among the politicians there was no sense of unity or solidarity. Provinces like Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Slovenia created their own system of protective tariffs and trade prohibitions. In some way this policy was inherited from a similar restrictive system of Austria – Hungary’s provinces during the war. On March and November 1919 an Internal Trade Freedom Regulation was brought in by the Government of the Kingdom of SCS. However it proved to be fruitless. Although provincial governments had been compelled to obedience, trade restrictions continued on municipal level.

DISKRIMINACIJA INVALIDA U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU 1918 - 1941. GODINE¹ (Oblici socijalne represije nad osobama sa invaliditetom)

APSTRAKT: Članak se, na osnovu izvora i literature, bavi fenomenom društvene diskriminacije invalida, što je raspoređeno u nekoliko tematskih celina.

Invalidi danas predstavljaju veoma brojnu socijalnu grupu, čija su prava, dužnosti i potrebe velikim delom zapostavljeni ne samo u jugoslovenskom društvu već i u svetskim razmerama. Novija istraživanja Svetske zdravstvene organizacije kazuju da oko petsto miliona ljudi širom sveta ima neki oblik invaliditeta, a među njima nalazi se 10 odsto ukupne populacije Evrope. Na osnovu nepotvrđenih statističkih indikacija, pretpostavlja se da je tokom 2001. godine u Saveznoj Republici Jugoslaviji živelo oko 819.000 invalida, mada je u raznim udruženjima koja ih okupljaju registrovano samo 142.168 osoba.² Tako veliki broj neregistrovanih invalida u Jugoslaviji posledica je, između ostalog, društvene stigmatizacije tih osoba u prošlosti.

Diskriminacija jugoslovenskih invalida između dva svetska rata bila je posledica mnogih faktora: niske socijalne svesti jugoslovenskog društva, sukoba interesa među raznim invalidskim organizacijama i nezainteresovanosti političke i intelektualne elite za sudbinu marginalnih društvenih grupa, među koje su ubrajali i osobe sa invaliditetom. Najveći uzrok diskriminacije, koja je imala obeležje represije nad njima, ležao je u tradicionalnim predrasudama o invalidima kao nepotrebnom „teretu“ za porodicu i

---

¹ Članak je napisan kao deo istraživanja za temu *Državna represija u Kraljevini SHS 1918 – 1929*, u okviru projekta Instituta za savremenu istoriju *Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku*, koji se finansira iz sredstava Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije (projekat br. 1194).

² O tome videti članak: Viktorija Cucić, Ivanka Jovanović, „Osobe sa invaliditetom i okruženje“, *Zbornik radova - Osobe sa invaliditetom i okruženje*, Beograd 2001, str. 18.

društvo. Surova logika privređivanja na selu, čije je stanovništvo teško živelo, vodila je računa o ljudima sposobnim za teške radove. Za prosečnu seosku porodicu invaliditet jednog njenog člana bio je katastrofalan ishod, čak i gori od smrtnog slučaja, imajući u vidu da je trebalo izdržavati osobu koja nije bila sposobna za privređivanje. Većina stanovništva jugoslovenske države živela je na konzervativnom selu, tako da su se stereotipne predstave o invalidima sporo menjale. U tom slučaju, nezavisno od ispoljavanja mnogih suprotnosti na relaciji selo-grad, urbana sredina nekritički je preuzela stereotipove o invalidima kao „suvišnoj” i nepoželjnoj populaciji. Zbog raširenosti tih ideja i njihovih negativnih posledica u životu kako pojedinaca tako i čitave populacije civilnih i ratnih invalida, može se govoriti o represiji čitavog jugoslovenskog društva nad njima. Dugo su te osobe bile prepuštene povremenim i sistematskim, iako nedovoljno primerenim, oblicima državnog i individualnog milosrdnog rada. Nije se mnogo razmišljalo ni o pomoći u zadovoljavanju potreba koje su zajedničke svim ljudima, a tim manje o specifičnim potrebama stanja invalidnosti. Podređen položaj invalida osećao se i u oblasti komunikacije.

Jezik invalidnosti

Jezik invalidnosti nisu stvorili sami invalidi, već društvo koje često nije znalo kako da se odnosi prema njima. Uviđala se potreba da se invalidima pomogne, ali je ta pomoć često imala oblik segregacije. To se oseća i u oblasti terminologije. Sam termin „invalid” ima korene u latinskom jeziku, odnosno u pridevu „invalidus”, koji je prvobitno označavao nevaljalca da bi tek kasnije postao sinonim za stanje fizičke i psihičke nemoći. On se u književnom smislu prevodio kao slab, bolestan, nejak ili nesposoban za rad.³ Bez obzira na to da li su to pravilno odabrani izrazi za neku pojavu ili stanje, jezik je uvek bio odraz socijalnih, privrednih i političkih kretanja jednog društva. On je veza između misli i stvarnosti. Reči i jezik oblikuju se na osnovu procesa opažanja stvari i pojava. Namera je bila da se jezičkim izrazima nametnu određeni pogledi na društvo u kome se živelo. Njihovim korišćenjem iskazivala se društvena stvarnost ili vizija poželjne društvene stvarnosti. Zato je važno istražiti jezik invalidnosti, pošto on na posredan način svedoči o položaju samih invalida, ali i o svesti invalidske populacije o svom statusu.

Početak 20. veka, tačnije od 1904. godine, u Krivičnom zakonu Kraljevine Srbije za lica sa invaliditetom koristio se uopšteni opisni termin „slabomoćni”.⁴ U Kraljevini Jugoslaviji preovlađivala je grupna odrednica „invalid”. U upotrebi te imenice išlo se toliko daleko da su se, na javnim dokumentima i izjavama, pojedinci potpisivali kao „lični”, „radni” ili „ratni” invalidi, kao da je stanje invalidnosti bilo zanimanje ili još

³ Radivoje K. Novaković, *Invalidsko pitanje i stečena prava invalida*, Beograd 1933, str. 3.

⁴ Toma Živanović, *Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, Beograd 1913, str. 92.

gore kao da ih je invalidnost odvojila u posebnu grupu ljudi. Time su sami invalidi nenamerno prihvatili i širili osećanje izdvojenosti i izolacije.⁵ Koliko jezik invalidnosti tog vremena nije bio izgrađen svedoči i podatak da su i predstavnici Središnjeg odbora Udruženja ratnih invalida (dalje URI), na zasedanjima kongresa, a to znači u svečanim prilikama, govorili neprimerenim, čak uvredljivim terminima, poput: „kljasti i bogaljasti”.⁶

Za razliku od terminologije ratnih invalida, gde se imenica „invalid” često sretala, za invalidnu decu i omladinu, taj termin nije se koristio. Umesto njega upotrebljavali su se opisni, mada malo umesni, kvalifikativi poput: „nedužna mladež”, „manje nadarena i defektna”, „slabunjava” i „duševno zaostala”. Jezička svakodnevnica poznavala je i mnogo oštrije izraze kao što su: „abnormalna”, „sakata”, ili „nenormalna” deca. Lokalni organi vlasti, u srezovima, služili su se i gorim izrazima. Za njih su invalidi bili „deca za opravku”, čiji su nedostaci bili u tome što su „budale”, „kreteni”, a za Slovence čak i „imbecili”. Opisi stanja invalida varirali su od termina „živčano bolestan”, „duševno abnormalan”, „nesposoban za samostalan rad”, „duševno slab”, „telesno nerazvijen”, „telesno pohabljen”, „uzet”, „šlagiran”, „padavičar”, „defektan”, „duševno nerazvijen”, „mucav”, „nijem”, do popularnog narodskog izraza „pokvareni vid”.⁷ Izraz „abnormalna deca” koristili su čak i oni ljudi koji su se posvetili pedagoškom radu sa takvim osobama, a tek retko upotrebljavali su složeniji, ali i bolji termin „u razvoju ometena deca”. Među njih ubrajana su slepa, gluvonema, nagluva, kratkoviđa, epileptična, mentalno zaostala, sa fizičkim nedostacima i deca sa poremećajima u ponašanju, koja su nazivana „psihopatičnom”. Nepovoljan status malih invalida dovoljno otkrivaju teze da porodice treba „sačuvati” od takve dece i odobravanje državi koja je na sebe preuzela pravo da zbog preventive nasilno sterilise tu neželjenu populaciju.⁸

Sukobi interesa invalidskih organizacija

Tamna strana stvorene slike o invalidima bila je ukorenjena društvena navika da se o njima razmišlja u kontekstu slabosti, opterećenja, nesposobnosti, pa čak i suvišnosti postojanja invalidske populacije. Bio je to uhodan refleks ispoljavanja dvos-trukog morala društvenih stavova. Iako je kodeks javnog ponašanja polazio od poš-

⁵ Tako se prodavac knjiga Milun Milunović, u potpisu izjave, povodom predaje novca od prodatih knjiga sekretaru Središnjeg odbora udruženja invalida, deklarirao kao „radni invalid”. Grupa autora, *Istina o radu Udruženja invalida i njegovog Središnjeg odbora*, (dalje: *Istina...*), Beograd 1930, str. 45.

⁶ *Izveštaj Središnjeg odbora Udruženja ratnih invalida Jugoslavije o radu u 1934 - 1935. godini*, (dalje: *Izveštaj o radu u 1934 - 1935. godini*), Beograd 1935, str. 4.

⁷ Arhiv Jugoslavije, (AJ), fond Ministarstva prosvete 66 - 2046 - 2013. *Izveštaji o nedovoljno razvijenoj i defektnoj deci*.

⁸ Anton Skala, „Zaštita abnormalne dece”, *Narodna odbrana*, god. XIII, br. 11, od 20. marta 1938. godine, str. 166 - 168.

tovanja podnetih žrtava pojedinca invalida, u stvarnom životu oni su diskriminirani čak i u onim oblastima svakodnevice koje su bile pravno regulisane, da bi se olakšala njihova društvena integracija. Deo odgovornosti za takvo stanje ležao je u nedostatku spremnosti invalidskih organizacija u Kraljevini Jugoslaviji da zajednički istupe u borbi za podizanje socijalnog i ekonomskog statusa invalida.⁹ Pored URI, između svetskih ratova delovale su i druge dve organizacije ratnih invalida: „Liga invalida” i „Klub oficira ratom osakaćenih”. Izveštaji Udruženja ratnih invalida svedoče o tome da je njihov uticaj bio marginalan, ali su tonovi sa kojima se o njima govorilo bili daleko od kolegijalnih izraza. Za „Klub oficira ratom osakaćenih” tvrdilo se da ima samo 80 članova, a za „Ligu invalida” da ima samo predsednika. Postojalo je i „Udruženje osakaćenih ratnika za rešenje invalidskog pitanja”. Tvrđilo se da su ta udruženja nastala kao odgovor članova beogradskog oblasnog odbora koji su bili nezadovoljni politikom URI.¹⁰ Pošto u takvim uslovima nije moglo doći do zajedničkih akcija svih udruženja, ne čudi što zakonodavci i pored svih uloženi napor, nisu uspevali na pravi način da odgovore osnovnim društvenim, pa čak ni materijalnim potrebama invalida. O tome neposredno svedoči i podatak da su svi jugoslovenski zakoni o invalidima između dva svetska rata bili saglasni u diskriminatorskoj odredbi da invalidi sa procentom oštećenja nižim od 20 odsto nemaju nikakva prava.¹¹ Dok je većina invalida, sa svojim primanjima bila na ivici egzistencije, dotle su pojedinci, radom u invalidskim organizacijama i ustanovama socijalne zaštite, sticali dodatne prihode. Po zakonu, invalidske organizacije bile su privatne institucije. Povećanje broja organizacija, u vidu formiranja raznih kratkotrajnih invalidskih zadruga, dovodilo je do borbe raznih invalidskih organizacija za prestiž i povlašćene pozicije. Jedan od razloga te borbe ležao je u mogućnosti da se putem apela građanstvu, preko Poštanske štedionice, prikupe znatna novčana sredstva. Bilo je pokušaja da se članovi jedne invalidske organizacije vrbuju da pristupe drugim organizacijama, a tu agitaciju vodile su uglavnom osobe koje su bile isključene iz većih organizacija, navodno zbog grešaka u radu i nesavesnog poslovanja. Izgleda da je „humanitarno disidentstvo” bilo raširena i gotovo uobičajena pojava. Tako je međusobna konkurencija, uslovljena

⁹ O podređenom i lošem položaju invalida u životno važnim sferama zapošljavanja, pravne regulative i ekonomskog standarda videti: Ljubomir Petrović, „Pravni i finansijski aspekti položaja ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji 1921–1941. godine”, *Tokovi istorije*, br. 1 - 4, Beograd 2001, str. 21 - 37; Isti, „Neuspeh politike zapošljavanja ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2002, str. 47 - 60.

¹⁰ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 57, 152.

¹¹ „Zakon o privremenoj pomoći invalida i porodica poginulih, pomrlih i nestalih vojnika kao i nekih graanskih ratnih žrtava, (dalje: Zakon o privremenoj pomoći invalida...)”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god III, br. 294, od 31. decembra 1921. godine, str. 1; „Invalidski zakon, (dalje: Invalidski zakon iz 1925. godine)”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. VII, br. 268, od 21. novembra 1925. godine, str. 5; „Invalidski zakon, (dalje: Invalidski zakon iz 1929. godine)”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, god. XI, br. 161, od 13. jula 1929. godine, str. 1170; „Uredba o ratnim invalidima i ostalim žrtvama rata, (dalje: Uredba o ratnim invalidima...)”, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, god. XX, br. 277, od 2. decembra 1938. godine, str. 1346.

mogućnošću profitiranja, umanjivala sposobnost invalida da se zajedničkim nastupom izbore za povoljniji društveni tretman.¹²

Nedostatak statistike

Nepravilan odnos države i društva prema invalidima uopšte, najbolje ilustruje podatak da se uopšte nije vodila uredna državna statistika o brojnosti invalidske populacije. Smatralo se da, možda sa izvesnom dozom preterivanja, broj priznatih slučajeva invalidnosti nije bio veći od 10 odsto ukupne populacije ratnih invalida, koja se procenjivala na oko pola miliona ljudi. Kvantitativnu diskriminaciju u zakonodavstvu pratili su problemi sa isplaćivanjem invalidnina koje su kasnile i po nekoliko godina. Koliko je to bilo veliko pitanje, vidi se i po izjavama zahvalnosti URI upućenih na adresu ministra finansija Milorada Đorđevića, jer se za vreme njegovog mandata invalidnina redovno isplaćivala iako samo za 52.425 priznatih ratnih invalida.¹³ Tek sredinom i krajem tridesetih godina stidljivo se nagoveštavala potreba državnih institucija za statističkim pregledom broja invalida i tražila pomoć invalidskih organizacija u obavljanju tih zadataka. Zanimljivo je da se nije govorilo o roku u kome bi se obavio takav složeni poduhvat. Središni odbor, glavno telo URI, odlučio je da svoje oblasne odbore, za podmirivanje eventualnih velikih troškova prikupljanja statističkog materijala, podrži sa sumom od 300.000 dinara.¹⁴ Izbijanje Drugog svetskog rata sprečilo je ostvarivanje planova. Sa civilnim invalidima bilo je sličnih problema. Odsek za abnormalnu decu pri Ministarstvu socijalne politike, zbog obaveze osnovnog školovanja u Ustavu Kraljevine SHS, vodio je statistiku o broju invalida među dečijom populacijom.¹⁵ Ta interna statistika se, u Ministarstvu prosvete, procenjivala sa izvesnom dozom rezervisanosti kao „verovatna”. Po tim podacima iz 1928. godine u državi je postojalo 88.693 dece ometene u razvoju, od čega samo 540 socijalno i obrazovno zbrinutih mališana u sedam zavoda koji su im mogli pružiti neke mogućnosti za obrazovno i profesionalno usavršavanje. Od ukupnog broja, bilo je 11.536 slepih, 16.571 gluvonemih, 38.000 sa fizičkim oštećenjima i 22.586 „slabomislene” dece.¹⁶

Zbog nemarnosti zvaničnih institucija u izvorima postoji veliko razmimoilaženje u pogledu stvarnog broja ratnih i civilnih invalida. Prema prvim dostupnim i nepot-

¹² Izveštaj o radu u 1934 - 35 godini, str. 23 - 25.

¹³ Izveštaj o radu u 1934 - 1935 godini, str. 12 - 13, 20.

¹⁴ Izveštaj Središnjeg odbora Udruženja ratnih invalida Jugoslavije o radu u 1935 - 1937. godini, (dalje: *Rad URI tokom 1935 - 1937. godine*), Beograd 1937, str. 9.

¹⁵ Po stavu 6, člana 16. Vidovdanskog ustava iz 1921. godine, nastava u osnovnoj školi bila je besplatna, „državna, opšta i obavezna” za svu decu. O tome više: Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1995, str. 515 - 516.

¹⁶ AJ, fond Ministarstva prosvete 66 - 2044 - 2008. Predlog načelnika odeljenja za osnovnu nastavu Voj. Stepanovića o formiranju odseka za specijalnu nastavu pri Ministarstvu prosvete, upućen ministru prosvete 25. decembra 1928. godine.

punim podacima, pripremljenim za Mirovnu konferenciju u Parizu 1919-1920. godine samo je u Srbiji bilo 1.247.435 poginulih građana, od čega 402.435 vojnika i 264.000 ratnih invalida.¹⁷

Po drugoj nezvaničnoj statistici, koju je izneo jedan od pravnih eksperata, inače i sam ratni invalid, na teritoriji Kraljevine SHS bilo je 74.537 osoba sa invaliditetom stečenim u ratovima 1875-1918. godine. Po nacionalnoj strukturi, među njima bili su najviše zastupljeni Srbi, sa 33. 837 lica, ili 45,39% od ukupnog broja. To je i razumljivo kada se zna da je u vremenskom rasponu od 43 godine između 1875. i 1918. srpski narod vodio pet ratova, u proseku jedan na svakih 8,6 godina. Druge nacionalne zajednice jugoslovenske države su se s tim problemom suočile tek u toku Prvog svetskog rata, a najviše su bili pogođeni Hrvati sa 21.850, odnosno 29, 31%, dok su Slovenci imali 11.817 ili 15,85% invalida rata. Među nacionalnim manjinama bilo je najviše Nemaca: 2.657 (3,56%), 2.527 Mađara (3,39%), 800 Rumuna (1,07%), 643 Čeha i Slovaka (0, 86%), dok je 400 invalida (0, 53%) pripadalo drugim nacionalnostima. Po starosnoj strukturi bilo je više grupa. Najveći broj njih je tokom 1928. godine imao između 25 i 30 godina (16.000 ili 21,46%). U drugoj grupi nalazili su se ljudi između 30 i 35 godina (15. 311 ili 20, 54%). Treću grupu, skoro istovetnu po broju, odnosno procentu (15.010 ili 20,13%), činili su invalidi od 35. do 40. godine starosti. Slede stariji muškarci između 40. i 45. godine (10.247 ili 13,74%), dok su na petom mestu bili pojedinci između 45. i 50. godine (7.148 ili 9,58%). Daleko mlađa kategorija žrtava ratova, od 20. do 25. godine (7.020 ili 9,41%) nalazila se na šestom mestu. Poslednja brojno značajna starosna grupa (3.000 ili 4,02%) bila je između 50. i 60. godine starosti. Starije osobe, između 60. i 90. godine (721 ili 0,009%) bile su invalidi iz tri rata 19. veka, a najtragičniju kategoriju (80 ili 0,00080%) činili su invalidi između 17. i 20. godine starosti. Po strukturi vojnih činova, među invalidima je bilo 69.522 redova i kaplара, 3.955 podoficira i 1.060 oficira. Od toga 2.594 podnarednika, 1.361 narednik, 254 potporučnika, 283 poručnika, 132 kapetana II klase, 139 kapetana I klase, 129 majora, 71 potpukovnik i 52 pukovnika. Zanimljiva slika dobija se sa podacima o godini sticanja invalidnosti. Najbrojniji, njih 19.298 vojnika i oficira, ranjeni su tokom 1915. godine. Druga godina po broju novih invalida rata bila je 1916, kada je iz borbenog stroja izbačeno 14.484 ljudi. Ne iznenađuje podatak da je 1914. godina, sa 13.208 prvih ratnih invalida u četvorogodišnjem svetskom sukobu, na trećem, a 1917, sa 12.717 trajno unesrećenih boraca, na četvrtom mestu. Iznenađuje činjenica da je 1918. godine, kada su se probijali do tada veoma stabilni frontovi, buduća Kraljevina SHS stekla samo 9.343 državljana sa invaliditetom. Slede borci iz Prvog balkanskog rata, sa 2.075, dok je u Drugom balkanskom ratu invalidnost pogodila 2.019 osoba. Tokom 1919, prilikom sukoba za učvršćivanje granica Kraljevstva SHS, zabeleženo je 567, a 1920. godine 140 novih slučajeva invaliditeta. Njima treba dodati oko 356 invalida iz prethodnih mirnodopskih godina i 221 ratnika iz srpsko-turskih sukoba 1875-1878. godine. Vojni poraz u srpsko-bugarskom ratu iz 1885. doneo je narodu male Kraljevine Srbije 107 invalida rata. Statistika njihovog bračnog stanja

¹⁷ Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1995, str. 25 - 26.

svedoči da je od 74.537 invalida samo 14.902 (19,99%) bilo bez bračnog partnera, ne računajući 2.132 (0,02%) udovaca. Oko 57.503 invalida rata (77,14%) bilo je u braku, a ukupno 59.715 oženjenih i udovaca imalo je 126.649 dece, što znači u proseku 2,12 dece na jednu porodicu. Opadanje važnosti porodične zadruge za jugoslovensko društvo vidi se iz podataka da je samo 18.029 invalida (24,18%) živelo u zadrugama i moglo da računa na fizičku i materijalnu pomoć šire porodične sredine. Oko 16.750 invalida (22,47% od ukupnog broja) bilo je socijalno ugroženo, pošto nisu mogli izdržavati ni sebe, a tim manje svoje porodice. Najviše takvih slučajeva (3.234) zabeleženo je u Crnoj Gori, a najmanje (1.385) u Vojvodini. Srbija, u granicama iz 1913. godine, imala je 2.234, Bosna i Hercegovina 3.167, Dalmacija 2.840, Hrvatska sa Slavonijom 1.240, a Slovenija 2.650 socijalno ugroženih invalida. Većina evidentiranih osoba sa invaliditetom, njih 47.384 ili 63,57%, posedovalo je zemlju. Od 26.973 invalida bez zemlje, čak 68% živelo je na teritoriji Dalmacije, dok u Srbiji i Crnoj Gori njihov broj nije prelazio 10% popisanih. Imanja sa okućnicom bila su toliko mala da nisu uopšte zadovoljavala osnovne životne potrebe. Više od polovine svih invalida (43.000 ili 57,68%) bavilo se isključivo zemljoradnjom. Oko 3.000, odnosno 4,02% njih bavilo se slobodnim profesijama, a 6.000 invalida potražilo je zanimanje u redovima slabo plaćenih radnika i služitelja. Oko 23.000 ljudi bavilo se šumarstvom, zanatima, pa čak i rudarstvom. Među njima bilo je 48.326 poreskih obveznika, ili 64,83%, a plaćali su od pet do 100 dinara poreza. O njihovoj nemaštini posredno svedoči i podatak da je tri četvrtine oporezovanih invalida plaćalo državi svega pet dinara. Vrsta i obim invaliditeta mogu se samo indirektno naslutiti iz procena da je oko 28.000 bivših boraca, odnosno 37,56%, imalo potrebu za protezama estetskog ili radnog profila. Od toga broja 9.000 invalida potraživalo je proteze za ruke, više od 7.000 estetske proteze za nos, oči i glavu, oko 2.000 tragalo je za pomagalicama za grudi i kičmu. Daleko najveći broj, oko 10.000 onesposobljenih ratnika, imao je potrebu za protezama jedne ili obe noge.¹⁸

Udruženje ratnih invalida postalo je jedini donekle uspešni zastupnik njihovih interesa. Tokom 1935. godine procenjivalo se da URI ima oko 88.000 članova, od čega 45.000 ratnih invalida, 32 oblasna i 579 mesnih odbora.¹⁹ Vodilo se računa da činovničko osoblje udruženja bude iz reda invalida ili iz porodica palih boraca, a na njihove plate odlazilo je 12.000 dinara mesečno. Kasnija personalna politika vođena je na štetu invalida koji su potpuno eliminisani iz administracije sopstvene organizacije.²⁰ Središnji odbor URI definisao je sebe kao privatnu instituciju čiji je zadatak bio da svojim činovničkim aparatom besplatno obavlja poslove invalidskoj populaciji i da odbrani i zaštiti njihove interese.²¹ Brojne veze organizacije sa političkim strukturama jugoslovenske države najčešće nisu imale pozitivan efekat. Naprotiv, uticaj politike onemogućavao je neke namere i akcije. Udruženje se trudilo da održava dobre i česte kontakte sa Dvorom. Kralj Aleksandar, u želji da zadrži autoritet kod bivših boraca,

¹⁸ Milutin Mrvaljević, „Invalidsko pitanje“, *Jubilarni zbornik života i rada Kraljevine SHS 1918 – 1928*, Beograd 1928, str. 675 - 678.

¹⁹ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 6.

²⁰ *Istina...*, str. 30 - 31.

²¹ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 5.

pružio im je iluziju o tome da podržava njihove opravdane zahteve u pogledu povećanja broja invalida sa obezbeđenim invalidninama, ali u stvarnosti nije mnogo učinio da popravi njihov položaj.²² Nakon njegove pogibije i proklamovanja Namesništva, krajem 1934. godine, URI je formalno postalo prvo privatno udruženje u Jugoslaviji, pod pokroviteljstvom maloletnog kralja Petra II, a njihova delegacija imala je svečanu audijenciju kod kneza namesnika Pavla Karađorđevića, koji je upravljao državom do punoletstva prestolonaslednika. Tokom audijencije knez je obećao da će o promenama u Zakonu o invalidima „razgovarati” sa premijerom Bogoljubom Jevtićem. Izgledalo je da se situacija može popraviti aktivnim prisustvom invalida na vladinoj izbornoj listi, sa pet kandidata za poslanike tokom izbora 1935, o čemu je postignuta preliminarna saglasnost sa Jevtićem, ali su se ministri Jevtićeve vlade tome usprotivili. Većina poslaničkih kandidata, iz redova invalida povukla su posle toga svoje kandidature, osim dvojice, ali ni oni nisu uspeli da budu među izabраних 370 poslanika u Narodnoj skupštini. Njihov izborni neuspeh bio je posledica direktnog mešanja ministra unutrašnjih poslova Velje Popovića u izborni proces. Popović je protežirao suparnike članova udruženja i naredio je policiji da izvrši pritisak na glasače kako invalidi ne bi slučajno pobedili njegove ljude.²³ Tako se završio jedini pokušaj invalida između dva svetska rata da delovanjem u politici utiču na poboljšanje svoga lošeg položaja u jugoslovenskom društvu. Pokazivala se nespремnost i nesklonost političkih struktura da se suoče sa potrebom invalida da svoje stavove izraze aktivnim učešćem u izbornom procesu, a to najbolje svedoči o postojanju predrasuda prema njima, ali i o težnji zapostavljanja njihovih interesa.

Raspodela humanitarne pomoći

Novčana pomoć URI davala se onim invalidima koji su platili članarinu za tekuću godinu, ali sa značajnim izuzetkom egzistencijalno ugroženih osoba. Pomoć se delila u proseku jednom mesečno, a samo u slučajevima krajnje nužde bilo je predviđeno višekratno dodeljivanje. Predlagalo se uvođenje neke vrste evidentiranja, po kome bi mesni odbori udarali posebne pečate na članske knjižice najugroženijih invalida, jer bi se time sprečilo da se sredstva dodeljuju onima koji nisu imali preke potrebe za novcem, što je bila česta pojava. Najmanje sume isplaćene novčane pomoći, namenjene ugroženim pojedincima, kretale su se oko 20, a najveće oko 1.000 dinara. Po odluci desetog kongresa udruženja, Središnji odbor imao je pravo da nekoliko puta godišnje deli tu novčanu pomoć, a većina sredstava odlazila je onim invalidima koji su bili isključeni, na osnovu zakonskih odredaba, iz socijalno zaštićenih slojeva, odnosno onim osobama koje su imale invaliditet, ali nisu imale pravo da postanu članovi invalidskih organizacija. To nije značilo da su članovi udruženja bili boljeg materijalnog

²² *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 40, 43 – 44.

²³ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 55, 57 – 58; O nasilju i pritiscima tokom izbora održanih 1935. godine videti: Đoko Tripković, „Izborna kampanja vlade Bogoljuba Jevtića 1935. godine”, *Istorijski glasnik*, br. 1 – 2, Beograd 1983, str. 76 – 78.

stanja u poređenju s njima. Tvrdilo se da je samo 10 odsto ukupnog članstva bilo iznad granice siromaštva. Tradicionalna podela novčanih priloga na najširim osnovama koje je Udruženje organizovalo tokom Uskrsa i Božića, baš zato što je bila predviđena za sve invalide, nije mogla zadovoljavati ni osnovne potrebe pošto je to bila smešno mala suma od pet-šest dinara po osobi. Pa ipak su se za te svrhe trošile velike sume. Primera radi, između 1933. i sredine 1935. godine potrošeno je 2.734.194 dinara. Od toga iz prihoda Središnjeg odbora 84.194 dinara, a za uskršnju i božićnu pomoć, iz osiromašenog Narodnog invalidskog fonda, isplaćeno je 2,150.000 dinara. Deo troškova pokrivala je donacija kralja Petra II u iznosu 50.000 dinara, iz nečega što se definisalo kao „prolazna pomoć” prikupljeno je 350.000 dinara. Manje sume priloga bile su plod isplata Ministarstva za socijalnu politiku i delom iz fondova Uprave grada Beograda, a beogradska opština uplatila je sto hiljada dinara, koji su podeljeni pod kontrolom Središnjeg odbora. Uprkos svim teškoćama, raspodela Božićne i Uskršnje pomoći nastavljala se tokom 1936. i 1937. godine, kada je iz Narodnog invalidskog fonda, iskorisćeno 2,160.000 dinara. Središnji odbor se povremeno obraćao Predsedništvu jugoslovenske vlade za dovoljnu novčanu podršku. Predsedništvo je dalo prilog od 20.000 dinara. Nešto uspešniji u pogledu prikupljene sume bio je apel Središnjeg odbora dobrostojećim pojedincima. Iz tog izvora prihoda potekla je suma novca od 47.550,50 dinara. U isto vreme je oko 3.006 osoba primilo 218.291 dinar pomoći iz sredstava Središnjeg odbora. Isplaćivalo se, u proseku, 72,52 dinara po osobi, a za tu pomoć Udruženju se svakog dana obraćalo po 11 ljudi.²⁴

Pomoć invalidima nije se ograničavala samo na novčane priloge. Oblasni odbori Udruženja bili su dužni da podele iznošenu odeću, obuću i posteljinu, koje je siromašnim invalidima svake godine, iz magacina Uprave vojne odeće, upućivalo Ministarstvo vojske i mornarice. Njihovi godišnji kontingenti bili su nedovoljni za zbrinjavanje većeg broja invalida. Tokom prve polovine 1935. godine podeljeno je samo 100 šinjela, 400 koporana, 800 pantalona, 600 šajkača, 200 pari donjeg veša i isti broj pari cokula. Pošiljku je dopunjavalo 200 komada posteljine i 300 peškira. Ta naizgled humanitarna donacija bila je dvostruko ponižavajuća. Ne samo da se državne institucije nisu starale da invalidi dobiju novu odeću već je troškove oko krpljenja, farbanja, popravki iznošenih cokula, prevoza i pakovanja plaćao Središnji odbor.²⁵ Drugim rečima, državnim institucijama uopšte nije padalo na pamet da izdvoje neka sredstva za kupovinu nove odeće i obuće makar i za manji deo invalidske populacije.

Deo humanitarne pomoći odnosio se i na pomoć u ishrani siromašnih beogradskih invalida i porodica poginulih boraca, koja se davala tokom zime. Središnji odbor došao je na ideju da u Domu invalida otvori kuhinju za ugrožene, koju su u početku zajednički izdržavali Beogradski mesni odbor i Središnji odbor. Dobrovoljnim prilozima građana prikupljeno je 105.768 dinara, što je omogućilo da akcija potraje od oktobra 1936. do marta 1937. godine. Akcijom je rukovodio petočlani odbor za zimsku ishranu siromašnih invalida i ratnih žrtava, na čelu sa Đorđem Krasojevićem, predsednikom

²⁴ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 142 – 144; *Rad URI tokom 1935 – 1937. godine*, str. 116 - 117; Božidar Nedić, *Problem obezbeđenja invalida*, Beograd 1936, str. 46 - 47.

²⁵ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 142 – 144.

Beogradskog odbora Udruženja. Počelo se sa izdavanjem 50 obroka dnevno, da bi se, posle dva meseca, dostigao maksimum od 126 toplih obroka na dan. Među najvećim korisnicima bila je i jedna porodica sa 12 članova. Taj vid pomoći koristilo je samo 27 osoba bez porodica. Tokom zime izdalo se 27.300 obroka i 11.642 kilograma hleba. Sa Upravom grada Beograda dogovoreno je povećanje novčane božićne pomoći sa 100.000 na 150.000 dinara. Promenjena je i organizacija dodele tog novca. Pomoć se slala uputnicama na adrese siromašnih invalida prema spiskovima mesnog odbora. Pre toga, pomoć se delila po školama koje za Božić nisu radile, a invalidi su bili prisiljeni da sebi organizuju prevoz i da satima čekaju u redovima za malu sumu novca.²⁶

Velike humanitarne aktivnosti postojale su i u unutrašnjosti Kraljevine Jugoslavije. U Banjaluci je, 8. decembra 1935. godine, proglašen „invalidski dan” i organizovano su se sakupljali prilozi, a tokom večeri organizovan je humanitarni koncert u prostorijama administracije Vrbaske banovine. Za Božić i Uskrs 1935. invalidima je podeljena novčana pomoć od 20.000 dinara, a građani Banjaluke delili su dobrovoljne priloge u novcu i naturi. Ponekad su se humanitarne manifestacije održavale u sklopu važnih državnih priredaba. Prilikom svečanog otkrivanja bisti kraljevima Petru i Aleksandru Karađorđeviću i grofu Petru Zrinjskom, krajem 1934. godine, zagrebački oblasni odbor podelio je 20.000 dinara siromašnim invalidima. Koliko je u to vreme usklađivanje politike i humanitarnih akcija uopšte uslovljavalo uspeh takvih poduhvata videlo se iz propasti dana invalida u Zagrebu početkom maja 1935. godine. Uprkos organizacionim naporima oblasnog odbora, prikupljeno je samo 4.484 dinara. Članovi odbora odlučili su se da, posle 13 meseci, opet organizuju dan invalida, koji se završio još većim materijalnim fijaskom: prikupljeno je jedva 4.125 dinara. Ostaje otvoreno pitanje da li je reč o niskoj socijalnoj svesti stanovnika Zagreba, inače centra finansijskih aktivnosti u Kraljevini, ili politički motivisanoj ekonomskoj opstrukciji Udruženja sa jugoslovenskim obeležjima i ideologijom. Nepovoljni ishodi tih akcija nisu uticali na odlučnost Odbora da nastavi sa pružanjem humanitarne pomoći. Tokom zime 1935- 1936. besplatno je podelio šest tona drva za ogrev siromašnim invalidima i izvesne količine namirnica i odeće. Pored toga, pružajući egzistencijalno ugroženim pojedincima pomoć u novcu, izdvojio je 10.000 dinara od svojih sredstava.²⁷

Intervencionizam

Pokazatelj lošeg društvenog statusa invalida bio je i veliki broj intervencija udruženja u institucijama koje su imale veze sa sprovođenjem socijalne politike. Za društvo koje je, po rečima savremenika, ogrezlo u intervencionizmu nije bilo čudno što je udruženje od 1933. do 1935. imalo čak 2.736 intervencija.²⁸ Središni odbor pismeno

²⁶ *Isto*, str. 164 - 165.

²⁷ *Isto*, str. 167 - 168, 173 - 175.

²⁸ Pod intervencionizmom podrazumevale su se zloupotrebe partijskih funkcija i ukorenjena navika jugoslovenskog stanovništva da se do rešavanja raznih administrativnih problema dolazi preko „veza”. O žalbama na račun činovnika videti: Ljubomir Petrović, *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920– 1941*, Beograd 2000, str. 115 – 116.

je intervenisao u 298 slučajeva, a oblasni odbori intervenisali su pismeno čak 796 puta. Sami invalidi intervenisali su pismeno u 326 predmeta, a usmeno se obraćali 396 puta nadležnim vlastima. Mesni odbori podneli su 238 neposrednih predstavlki. Ukupno gledano, najveći broj predstavlki upućen je ministarstvima za prosvetu, finansije i socijalnu politiku. Pretežan broj intervencija, oko 2. 000, imale su veze sa primenom Zakona o invalidima iz 1929. godine. To nije bio jedini vid obraćanja ustanovama. Procenjivalo se da je tokom 1934. godine postojalo oko 8.000 slučajeva u kojima su se invalidi obraćali institucijama, a do kraja jula 1935. godine cifre su se kretale do 5.100 molbi, žalbi i drugih akata. Komunikacija između invalida i Središnjeg odbora bila je otežana i jednosmerna. Odbor se, u izveštajima, žalio da nema podataka o procentima uspešnosti intervencija, pošto ni sami invalidi nisu obavestavali odbor, ako je njegova intervencija dovela do rezultata, već su samo dolazili da ponavljaju žalbe ako bi ona ostala bez odziva. Drugim rečima, primećivao se nedostatak interakcije i elementarne društvene solidarnosti invalida prema organizaciji koja je zastupala njihove interese. Tome je doprinosila navika invalida da se udruženju obraćaju kao poslednjoj instanci iako nije naplaćivalo usluge, tek kada skupo plaćene opštinske delovođe, advokati i narodni poslanici nisu bili u stanju da im pomognu oko rešavanja problema. Oblasnim i mesnim odborima skretala se pažnja da intervencije preko članova jugoslovenskih vlada pokreću isključivo u saradnji sa Središnjim odborom i pre nego što nadležne niže instance donesu negativne stavove u vezi sa problemima zbog kojih se intervenisalo. Drugi vidovi intervencija odnosili su se na ono što se definisalo kao „opšte stvari organizacije”. Iako se nije preciziralo na kakve se „stvari” mislilo, broj intervencija za 24 meseca bio je impresivan.²⁹

Ličnosti i institucije kod kojih su članovi URI intervenisali	Broj intervencija
Predsednik vlade KJ	9
Ministar finansija KJ	5
Ministar socijalne politike	29
Ministar vojske i mornarice	2
Ministar unutrašnjih dela	5
Ministar prosvete	8
Ministar poljoprivrede	4
Ministar za fizičko vaspitanje	3
Ministar trgovine	2
Ministar saobraćaja	2
Upravnik Dvora	2
Ministar Dvora	39
Maršal Dvora	25
Narodna skupština	6
Ukupno intervencija:	141

Tabela br. 1. Broj opštih intervencija udruženja tokom 1934. i 1935. godine.

²⁹ Podaci iz tabele br. 1. navedeni su prema: *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 140.

Primetno je da je najveći broj intervencija, čak 66, usmeren ka dvorskim strukturama. Bila je to posledica političke stvarnosti Kraljevine Jugoslavije, jer je pravce državne politike u većini slučajeva, pa i u humanitarnom sektoru, uprkos postojanju parlamentarnih institucija, određivao Dvor.

Prevoz i smeštaj invalida iz unutrašnjosti u Beogradu

Iako je po zakonu invalidima bio obezbeđen besplatan ili sa popustom, prevoz u gradovima, bio je veliki problem za teško pokretne. Udruženje je iz ratnog plena dobilo dva stara automobila, od kojih je bio sastavljen jedan. Služio je za prevoz invalida u Ortopedski zavod, u Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje i za obavljanje tekućih poslova udruženja. Troškovi prevoza iznosili su 4.000-5.000 dinara mesečno, a od transportnih sredstava Udruženje je posedovalo samo još jednu konjsku zapregu. Prevozna sredstva služila su i za prevoženje invalida do ustanove Azila za prolazne invalide, koja je služila kao neka vrsta hotela, ali je ukinuta tokom 1928. godine. Stari automobil tek je početkom 1929. bio zamenjen kupovinom novog automobila, a sredstva za njega su naknadno obezbeđena od lutrijskog prihoda i prodaje starog vozila.³⁰ Novim automobilom koristio se i predsednik Središnjeg odbora prilikom odlazaka u državne institucije, a služio je i za donošenje dobrotvornih priloga, poklona i „beskamatnih pozajmica”. Članovi odbora upotrebljavali su ga u slučajevima vremenskih nepogoda ili kada su se sednice Odbora završavale kasno uveče. Njime su se vozili i invalidi bez donjih ekstremiteta.³¹

Bilo je i drugih problema sa transportom invalida. Dozvole za besplatan prevoz izdavale su sreske vlasti, komande vojnih okruga, ortopedski zavodi i Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja. Sredinom tridesetih došlo je do povećanja takse na knjižice za povlašćenu vožnju sa 10 na 20 dinara, a troškovi za njeno produžavanje iznosili su dva dinara. Bio je to refleks nedovoljne brige državnih institucija o katastrofalnom ekonomskom položaju invalida. Više se razmišljalo o zaradi na takvim taksama nego o njihovom negativnom uticaju na više nego skromne budžete invalida i njihovih porodica.³²

Uprkos zakonom regulisanih povlastica za prevoz železnicom, kondukteri su često iz vozova, po kratkom postupku, izbacivali ratne invalide stotinama kilometara daleko od njihovih odredišta. Sve pokušaje URI da prekine tu praksu, intervencijom kod dvojice ministara saobraćaja jugoslovenskih vlada – Lazara Radivojevića i Dimitrija Vujića, presekao je Vujićev šef kabineta koji nije imao sluha za opravdani revolt invalida.³³ Otvaranje Doma ratnih invalida 1935. godine rešilo je akutno pitanje

³⁰ *Istina...*, str. 19.

³¹ *Istina...*, str. 25 - 26.

³² *Rad URI tokom 1935 – 1937. godine*, str. 91 - 92.

³³ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 19 - 20.

privremenog boravka siromašnih članova Udruženja u prestonici. Do tog vremena oni su, zbog velikih troškova hotelskog smeštaja, bili prisiljeni da se smeštaju po kafanama, plaćajući dva dinara za stolicu u kojoj bi proveli noć. Cena bi rasla na četiri dinara ako bi pri tom koristili sto umesto kreveta. Središni odbor URI je, na ime pomoći, takvim invalidima isplaćivao između 40 i 100 dinara, ali ta pomoć nije bila dovoljna za ljude koji su više dana boravili u Beogradu. Oni siromašniji spavali su po klupama beogradskih parkova ili čak i na stepenicama železničke stanice.³⁴

Besplatan smeštaj sa ishranom u Domu ratnih invalida bio je ograničen na tri dana mesečno, a posle tog roka šef prihvatilišta u Domu mogao je da, u slučaju potrebe, produži besplatan boravak za vojnike i podoficire, dok su oficiri, posle tri dana, plaćali 15 dinara dnevno. Kapaciteti smeštaja u Domu bili su ograničeni i mogli su da prime samo 40 ljudi. Podizanje zgrade i kupovina placa koštali su oko dvadeset miliona dinara, a još 800.000 dinara utrošeno je za unutrašnje uređenje 736 prostorija. Osobe sa invaliditetom su, pored stana i hrane u Domu, imale pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu. Prihvatilištem za prolazne invalide, kako se ta institucija službeno zvala, upravljao je Milutin Jovanović, oficir Srpske vojske i ratni invalid. Celokupno osoblje doma sačinjavali su invalidi. Može se konstatovati da je i to bio oblik trajnog zapošljavanja invalida i vid rešavanja egzistencijalnih neprilika njihovih porodica. Prihvatilište za invalide počelo je da prima klijente 1. oktobra 1935. godine, a za prvih 15 meseci rada, do 31. decembra 1936. godine uslužilo je 4.131 osobu, što znači 276 ljudi mesečno, odnosno devet invalida dnevno. U tom razdoblju ostvareno je 8.213 noćenja, a izdata su 9.142 obroka. Ishrana jednog invalida dnevno je koštala 20,74 dinara. Ukupni rashodi prihvatilišta iznosili su 189.654 dinara, a to znači 12.644 mesečno, odnosno 421,46 dinara dnevno. Sobe za oficire invalide bile su sa dva, a za podoficire i vojnike sa četiri kreveta. Oficiri su imali na raspolaganju zasebnu trpezariju. Prihvatilište i njegove usluge mogli su koristiti samo članovi URI iz unutrašnjosti, sa plaćenom članarinom za tekuću godinu i samo jednom mesečno. Zbog takvih propisa dolazilo je i do pojava falsifikovanja članskih knjižica. Pojedinci su prenosili markice iz starih članskih knjižica u nove, da bi se na sve načine domogli prenočišta, ali je takva krivotvorenja bilo lako otkriti i zaustaviti. Među korisnicima smeštaja bilo je i bivših ratnika, koji nisu bili invalidi, ali samo pod uslovom da je u prenočištu bilo praznih mesta. Njima se noćenje naplaćivalo 15 dinara, a prihvatilište je od tog prihoda zaradilo 19.685 dinara za 15 meseci. Za prvog upravnika Doma invalida postavljen je poznati humanitarni radnik pukovnik Pavle Karimanović, koji je pre toga obavljao dužnost upravnika Doma invalida u Vrnjačkoj Banji. Karimanović je i sam bio invalid.³⁵ Ipak sva ta rešenja nisu bitnije uticala na smanjivanje stigmatizacije invalida, što se osetilo i u višestruko tragičnom položaju ruskih ratnih invalida, koji su, kao izbeglice, došli na teritoriju Kraljevine SHS.

³⁴ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 81 – 84; *Rad URI tokom 1935 – 1937. godine*, str.4, 53 – 61.

³⁵ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 81 – 84.

Između bede i zaborava – ruski ratni invalidi u Jugoslaviji

Vihor građanskog rata u Rusiji 1918-1921. godine izazvao je egzodus između 700.000 i 2.500.000 ljudi. Deo izbeglica, približno 41.000 do 44.000 lica, privremeno se nastanio u Jugoslaviji. Broj stalno naseljenih „belih” Rusa, sredinom tridesetih godina, sveo se na oko 30.000. Uticaj ruske emigracije na kulturni život Kraljevine bio je veliki. Na jugoslovenskom tlu postojala su mnogobrojna ruska udruženja. Kulturni uticaj tih udruženja svodio se na organizaciju balova, zabava i predavanja sa pretežno ruskom tematikom. Bilo je i humanitarnih organizacija.³⁶ Među njima, stacionirano u Beogradu i osnovano tokom 1923. godine, nalazilo se i Udruženje ruskih ratnih invalida u Kraljevini Jugoslaviji. Godinu dana ranije na teritoriji Kraljevine SHS među 30.000 izbeglica bilo je 2.966 invalida, ili 9,9% evidentirane populacije. Za njih su Rusi, zaposleni u graničarskim jedinicama Jugoslovenske vojske i na poslovima pogranične finansijske kontrole, izdvajali 8%, odnosno, 6% prihoda u zajednički fond. Pola miliona dinara tih sredstava potrošeno je tokom 1922. za ratne invalide koji nisu bili u sklopu vojnih jedinica.³⁷

Ruski oficiri i vojnici ratne izbeglice, a sredinom 1935. godine bilo je 2.370 lica sa invaliditetom koja su imala 1.072 porodice, postale su, odlukom plenuma Središnjeg odbora iz 1935, autonomna sekcija URI. Bili su pod pokroviteljstvom kneza Pavla Karađorđevića. Više od 50% ruskih invalida i porodica palih boraca primalo je novčanu potporu. Ruskom sekcijom upravljao je tročlani Središnji odbor. Članovi ruskog Središnjeg odbora istovremeno su obavljali funkcije predsednika, potpredsednika i blagajnika. Oni su kontrolisali mrežu od 20 oblasnih odbora i dva pododбора. Oblasni odbori nalazili su se u Beogradu, Beloj Crkvi, Kikindi, Dubrovniku, Zemunu, Ljubljani, Zagrebu, Nišu, Novom Sadu, Pančevu, Zrenjaninu, Osijeku, Skoplju, Risnu, Herceg Novom, Sarajevu, Subotici i Požarevcu. Pododbori udruženja delovali su u Vršcu i Kragujevcu. Većina oblasnih odbora imala je kase za izdavanje beska-matne pomoći egzistencijalno ugroženim pojedincima, a kapital im se kretao od 4.000 do 45.000 dinara. Odbori u Nišu, Herceg Novom, Zagrebu, Pančevu, Ljubljani, Subotici i Zemunu imali su i mala prihvatilišta, od dve postelje do deset postelja za privremeni smeštaj invalida iz unutrašnjosti. Neki odbori imali su male dodatne prihode od rada ruskih biblioteka. Vodio se računa i o zapošljavanju članova sekcije. U Središnjem odboru zaposlena su tri invalida, a kancelarija im je bila u dvosobnom stanu. Ministarstvo socijalne politike gledalo je u odboru, još od 1927. godine, samo pomoćno telo za vođenje evidencije o ruskim invalidima. Na osnovu takve politike

³⁶ O broju izbeglica, ruskom kulturnom uticaju na jugoslovenskim prostorima, prosvetnim, političkim i drugim prilikama u emigraciji videti novije radove: Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevinu SHS 1919-1924*, Beograd 1996, str. 33 – 38, 44 - 46; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. III, Beograd 1997, str. 135 – 185; Toma Milenković, *Ruski inženjeri u Jugoslaviji 1919-1941*, Beograd 1997, passim; Isti, *Kalmici u Srbiji 1920-1944*, Beograd 1998, str.19 – 154.

³⁷ Miroslav Jovanović, *n. d.*, str. 263, 285.

zadužili su odbor da vodi računa o isplati invalidnina, lečenju, dobijanju proteza i da prikuplja sredstva za pomoć onim invalidima koji nisu bili sposobni za rad. U okviru svojih nadležnosti, Središni odbor sekcije tokom 1935. izdao je 5.775 obroka i na njih potrošio 26.785 dinara, što je indirektan pokazatelj loše materijalne situiranosti članstva. Većina njih nije bila u poziciji da se zapošljava zbog posledica invalidnosti i starosti. Među članovima ruske sekcije preovlađivali su oficiri, što se može videti iz tabele strukture činova.³⁸

Čin i status u ruskoj vojsci	broj lica sa činom
Generali	120
Viši oficiri	599
Niži oficiri	898
Vojni činovnici	197
Vojnici	543
Milosrdne sestre	13
Ukupan broj ratnih invalida u sekciji	2.370

Tabela broj 2. *Struktura činova članstva Ruske sekcije URI 1935. godine.*

Središni odbor Ruske sekcije imao je relativno skromna materijalna sredstva. Stvorio je tri fonda, ukupne vrednosti 268.928 dinara. Od dobrotvornih priloga 1935. prikupili su 12.000, a iz Pariza od Glavne uprave Saveza invalida Carske ruske vojske dobili su 56.000 dinara. To znači da su raspolagali sumom od 336.928 dinara, a to je jedva bilo dovoljno da se, pored troškova sekcije, izdržavaju teški invalidi u domovima. Zato se konstatovalo da je materijalno stanje sekcije bilo „bedno”. Invalidski dom Ministarstva socijalne politike u Našicama brinuo je o četiri invalida, koji nisu bili sposobni za samostalan život. Središni odbor sekcije posedovao je dva doma za invalide u Prčnju i Beloj Crkvi. Ruski invalidski dom kneza Pavla u Prčnju imao je 50 štićenika, a u domu knjeginje Olge bilo je 65 invalida sa porodicama.³⁹

Narednih godina situacija ruskih invalida naglo se pogoršala. Broj invalida koji su primali novčanu potporu jugoslovenske vlade, popeo se na 1.360 osoba. Do sredine 1937. godine u sekciju se učlanilo 37, a umrla su 32 invalida. Povećavala se donacija pariske Glavne uprave na 109.720 dinara, ali u isto vreme opali su prihodi od dobrovoljnih priloga na samo 9.600 dinara. Proces konstantne senilizacije ruskih izbeglica otvarao je akutno pitanje smeštaja ljudi, nesposobnih za samostalan život. Dom knjeginje Olge u Beloj Crkvi bio je tesan da primi sve iznemogle samce, jer je u njemu boravilo već 75 udovica i invalida. Ruska sekcija nije bila u mogućnosti da na pravi način koristi skromne kapacitete invalidskog doma u Prčnju zbog oskudnih sredstava i

³⁸ Podaci iz tabele br. 2 navedeni su prema: *Izveštaj o radu u 1934 -19 35. godini*, str. 201.

³⁹ *Izveštaj o radu u 1934 – 1935. godini*, str. 200 – 203.

skupoće prevoza članstva. Koliko se materijalna situacija Središnjeg odbora sekcije rapidno pogoršavala, vidi se iz podataka po kojima ukupna vrednost fondova sekcije nije prelazila cifru od 76.616 dinara. Dva razloga bila su ključna za katastrofalan položaj. Ruski invalidi nisu dovoljno koristili pravo da prikupljaju dobrovoljne priloge, a invalidska potpora kasnila je nekoliko meseci zbog uvođenja kartoteke i specijalne kontrole korisnika potpora u Ministarstvu socijalne politike. Deo članstva, odnosno najmanje nekoliko stotina lica, nije mogao računati ni na mizernu pomoć kasa oblasnih odbora, koja se kretala između 100 i 500 dinara po osobi, zbog toga što se nisu blagovremeno prijavili za invalidsku potporu. Bilo je slučajeva da su zaposleni stari invalidi otpušteni sa posla. Središnji odbor pokušavao je da, kao i ranijih godina, podelom 5.960 besplatnih obroka u vrednosti 29.804 dinara, ublaži egzistencijalnu krizu.⁴⁰

Da bi se donekle popravio materijalni položaj članova, URI je prepustio vođenje „Svipsteka” sekciji, uz uslov da Savez ruskih ratnih invalida finansira celokupan rad lutrije. Lutrijskim aktivnostima upravljao je mešoviti komitet članova središnjih odbora obe organizacije, a na čelu komiteta bio je Milutin Mrvaljević. Odgovoran posao funkcionisanja „Svipsteka” poveren je ruskom pukovniku Vedernikovu. Od lutrije je, tokom 1936. godine, ostvaren prihod od 85.000 dinara. Predviđeno je da 50% ukupne dobiti zadrži ruska sekcija, ali ona nije uspela da održi taj izvor prihoda na duži rok. Posle tri godišnja kola, sekcija je obavestila Središnji odbor da odustaje od finansiranja „Svipsteka” u trenucima kada je prodaja srećki opadala. Tako je „Svipstek” prešao pod potpunu kontrolu Središnjeg odbora URI, koji je ustanovio da su režijski rashodi bili suviše veliki u poređenju sa lutrijskim prihodima.⁴¹ Pokazalo se da ruska sekcija nije imala snage i mogućnosti da obezbedi kontinuirane programske aktivnosti radi sticanja većeg prihoda, neophodnog za podizanje životnog standarda članstva.

Tako su ispoljene društvene predrasude i restriktivna socijalna politika jugoslovenske države prema invalidima uticali na nepovoljan status svih invalida, što je dovodilo do marginalizacije takvih osoba, a shvatanja nekih krugova da su invalidi isključivo medicinski problem nastavila su se i posle Drugog svetskog rata.

⁴⁰ Rad URI tokom 1935 – 1937. godine, str. 155 – 157.

⁴¹ Isto, str. 99 - 100, 224.

*Summary***Discrimination of disabled persons and disabled veterans
in Yugoslav society (1918-1945)**

(The form of social repression on disabled persons)

Discrimination of disabled persons was expressed in language, particularly through usage of inappropriate of even more, insulting terms. State did not show understanding of need for keeping the files on disabled persons. Despite, the rights on compulsory education for disabled children were proclaimed by the Constitution; only small number of disabled children had opportunity to receive appropriate education. There were a lot of obstacles for disabled persons to participate in political life. Disabled persons had the great problems to realize their guaranteed rights on lodging and transportation. The situation of the Russian refugees that were disabled veterans was particularly difficult, because their association, due to financial reasons could not provide support to the members.

BRAK I PORODIČNI ODNOSI U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 20. VEKA

APSTRAKT: Centralni deo ovog rada je prikaz osnovnih obeležja, te razvoja braka i porodice na području Srbije u posleratnom razdoblju.

Osnovni i najzastupljeniji oblik zajednice života i formiranja porodice na ovim prostorima u drugoj polovini dvadesetog veka bio je i ostao brak. Alternativni oblici braku slabo su razvijeni. Jezikom statistike rečeno, dve trećine stanovništva starijeg od 15 godina života živi u braku.¹ Brak je i ranije bio dominantan oblik, uobičajeni izbor muškaraca i žena i način zasnivanja porodice, o čemu svedoče neki podaci. Prema popisima stanovništva, na području Srbije u braku je 1948. godine bilo oko 66,4 odsto od ukupnog muškog stanovništva starijeg od 15 godina i 62 odsto ženskog, godine 1953. - 67,1 odsto muškog i 62,7 odsto ženskog stanovništva i 1961. - 70,7 odsto muškog i 67,4 odsto ženskog stanovništva.²

Konstatacija da je osnovni okvir zasnivanja porodice bio i ostao brak, ne znači da je porodica s početka druge polovine dvadesetog veka i danas ostala nepromenjena i da u decenijama posleratnog razvitka nije došlo do transformacije i promena u njoj.

Analizirajući uzroke koji su usloveli promene u strukturi evropske porodice savremenog doba u odnosu na onu iz prošlih vremena, M. Miterauer uočava značaj procesa industrijalizacije koji je doveo do bitnih promena u organizaciji rada, odnosno uslovio gubljenje važnosti „starih oblika porodične privrede“, istovremeno dovodeći u prvi

¹ *Women 2000, An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South-Eastern Europe and the Newly Independent States*, International Helsinki Federation for Human Rights, Serbia, Local Raporteur: Marija Lukić, str. 526. Prema popisu iz 1991. godine, u populaciji starijoj od 15 godina života, 66,5% stanovnika bilo je u braku. Sanja Čopić, *Žene i društvo*, u: Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević-Grujić, *Žene u Srbiji. Da li smo diskriminisane?* Beograd 2001, str. 20.

² *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 298*, Beograd, 1964, str. 91.

plan „plaćeni rad u industriji”. Mada su te promene u organizaciji rada uticale i na promene u strukturi porodice, Miterauer naglašava da se one nipošto „ne mogu objasniti samo na osnovu procesa industrijalizacije”. Činioce koji su bitno uticali na promene u porodici vidi u porastu očekivanog trajanja života u poslednja dva veka i znatnom smanjenju mortaliteta, zatim posebno u procesu urbanizacije, te u procesu skolarizacije, vidno naglašenom i intenziviranom u drugoj polovini dvadesetog veka.³ Ti procesi nisu mimoišli ni ove prostore.

Preobražaj i nestajanje patrijarhalne porodične zajednice, zadruge, posebnog tipa složene porodice, koji je dugo u prošlosti bio rasprostranjen na pojedinim delovima Balkana, događali su se još početkom dvadesetog veka.⁴

Posle Drugog svetskog rata, opšti tokovi društveno-ekonomskog razvitka zemlje imali su odjeka i uticaja na promene u porodici. Posleratni model ekonomskog razvoja Jugoslavije, koji je oblikovala i usmeravala Komunistička partija, u osnovi je imao orijentaciju ka ubrzanom industrijalizaciji zemlje. Teorijska i ideološka osnova takvog razvojnog modela bila je zasnovana na tzv. socijalističkoj industrijalizaciji, čiji je prioritet bio razvitak teške industrije. „Prvobitna socijalistička akumulacija” zasnivala se na izvlačenju viška vrednosti iz poljoprivrede, pre svega administrativnim merama, a za račun ubrzanog razvitka industrije. Navedeni razvojni model podrazumevao je i prebacivanje dela radne snage sa sela u gradove, odnosno mobilizaciju radne snage za industriju.⁵ Jugoslaviju su u posleratnom razdoblju odlikovali silovita deagrarijacija i brz odliv stanovništva sa sela u gradove.⁶ Takvu deagrarijaciju su, pored ostalog, uzrokovali zatečena visoka agrarna prenaseljenost; intenzivni razvitak industrije i poljoprivrede; nepovoljan položaj poljoprivrede u ukupnoj privrednoj politici Jugoslavije i potražnja nekih zemalja zapadne Evrope za dodatnom radnom snagom.⁷ Deagrarijacija, kao i okolnost da je bilo sve više ljudi koji su živeli i radili u gradovima, u novom okruženju, pod drugačijim uslovima života, načina i organizacije rada, u odnosu na one koji su postojali na selu, reflektovali su se i na porodicu.

³ Mihael Miterauer, *Kad je Adam kopao, a Eva prela: Istorijsko-antropološki ogledi iz prošlosti evropske porodice*, Beograd 2001, str. 315-323.

⁴ Porodične zadruge su na ovim prostorima postojale do početka dvadesetog veka. Ove porodične zajednice sačinjavalo je više porodica, odnosno više bračnih parova i njihova deca. Osnovna obeležja porodičnih zadruga bila su patrilinearnost, postojanje principa senioriata, opšta dominacija muškaraca, snažan grupni identitet, kao i raznolikost funkcija. M. Miterauer, isto, str. 173.

⁵ Vera Gudac-Dodić, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949-1953*, Beograd, 1999, str. 54.

⁶ Za tri i po decenije, od 1945. do 1981. godine, u Jugoslaviji je procenat poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjen sa 75,3% na 28,9%. Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Beograd, 1987, str. 110. Ako se posmatra samo područje Srbije i Crne Gore, učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjeno je od 72,3%, koliko je iznosilo 1948. godine na 17,3% u 1991. godini. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2000, str. 61. Na prostoru SRJ gradsko stanovništvo uvećano je od 1,154.558 iz 1948. godine na 5,321.364 u 1991. godini. Učešće gradskog stanovništva u ukupnom povećano je sa 16,7% u 1948. godini na 51,2% u 1991. U popisu iz 1991. godine u gradsko stanovništvo ubrajano je ono koje je živelo u naseljima, koja su odgovarajućim pravnim aktom utvrđena kao gradska naselja. Isto, str. 60.

⁷ Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 111.

Pojedini autori smatraju da je ruralni egzodus stanovništva „nosio sobom snažnu destabilizaciju i dezintegraciju tradicionalnog modela porodice”, ali istovremeno jedan drugi faktor, a to je „okrenutost porodice ka samozadovoljavanju potreba preko masovnog tržišta industrijskih roba i tržišta rada, amortizovao je posledice prvog trenda”.⁸

U socijalističkoj Jugoslaviji tradicionalna, patrijarhalna porodica menjala se, pored ostalog, pod uticajem započetog procesa urbanizacije, širenja industrije, odnosno sve većeg zapošljavanja stanovništva u industriji i tercijalnim delatnostima, ali i pod uticajem još jednog značajnog činioca, masovnog zapošljavanja i obrazovanja žena.

Modernizacija društva, onako kako ju je videla i protežirala Komunistička partija, uključivala je i snažnu popularizaciju ideje o potrebi zapošljavanja žene. Nastojanja da se povećala radna aktivnost žena nisu potiskivala u drugi plan društvenu ulogu žene kao majke.⁹ Naprotiv, pitanja materinstva i tada su proglašavana za ključna.¹⁰ Rešenje za antagonizam tako postavljene (idealne slike) uloge žene, Partija je videla u formiranju društvenih ustanova za čuvanje dece, po vrlo pristupačnim cenama, koje bi majkama omogućavale da rade van sopstvenog doma.

Potčinjenost žene muškarcu, prvenstveno mužu, posebno izražena u ekonomskoj sferi i u domenu pravnog položaja udate žene, kao jedno od osnovnih obeležja patrijarhalne porodice na tim prostorima, pod uticajem svih navedenih činilaca počela je da gubi snagu. Neprikosnoveni autoritet roditelja nad decom i naglašena poslušnost prema ocu, započetim procesom urbanizacije, koji je zahvatio i populaciju u Srbiji, postepeno je slabio. Način života u gradu stvarao je uslove za veću nezavisnost i slobodu dece u porodici, uključujući i pravo na sopstveni izbor budućeg bračnog partnera, pružao veće mogućnosti izbora zanimanja itd. Smanjivanje broja srodnika koji su živeli u porodici, odnosno intenziviranje procesa nuklearizacije porodice, takođe je bio jedan od pokazatelja promena u njoj.

Promene u broju članova domaćinstva jedan su od osnovnih elemenata i pokazatelja transformacije porodice.

Na području Savezne Republike Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, u posleratnom periodu smanjena je prosečna veličina domaćinstva. Po popisima, prema broju članova domaćinstva, najbrojnija među njima bila su domaćinstva sa četiri člana. Njihovo procentualno učešće u ukupnom broju domaćinstava konstantno se uvećavalo

⁸ Anđelka Milić, *Žene, politika, porodica*, Beograd, 1994, str. 104.

⁹ Jedna od vodećih tema članaka o ženi, koja se pojavljuje na stranicama *Politike* još od početka 1945. godine i koja ni u jednom periodu ne gubi svoju društvenu aktuelnost, jeste materinstvo. Skupu pitanja i problema vezanih za materinstvo, na jedan ili drugi način, sve vreme je pridavan veliki značaj. Vera Gudac-Dodić, „Analiza tekstova o ženi u listu *Politika* 1945-1953”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1998, str. 396.

¹⁰ Na Trećem kongresu AFŽ-a Jugoslavije, održanog 28. i 29. oktobra 1950. u Zagrebu, Josip Broz Tito je u govoru koji je prenela *Politika* rekao da ako neka žene ne može da se angažuje u privrednom životu i izgradnji zemlje, jer nema kome da ostavi svoju malu decu, već mora da se brine o njima, ona takođe vrši društveno koristan rad, jer je pravilno vaspitanje dece osnovna dužnost žene. Isto, str. 397.

u celom razdoblju i to od 15,89 odsto u 1948. godini do 22,72 odsto u 1991. godini. Učešće domaćinstava sa dva člana takođe je težilo rastu i to od 14,5 odsto u 1948. do 21 odsto u 1991. godini. Domaćinstva sa pet i više članova, prema njihovom procentualnom učešću u ukupnom broju domaćinstava, ima sve manje.¹¹

U okviru centralne Srbije od svih domaćinstava najviše je onih sa četiri člana (24%), zatim sa dva člana (22,1%), sa tri člana (18,9%) i sa pet članova (9,8%). Najčešća kategorija domaćinstva u Vojvodini je domaćinstvo sa dva člana (25,9%), potom sa četiri (23,8%), sa tri (20,3%) i sa jednim članom (17,9%). Nasuprot tome, na Kosovu i Metohiji u ukupnom broju domaćinstava najviše je učešće onih sa osam i više članova (35,2%), zatim sa pet članova (12,4%), sa šest (12%), sa četiri (11,9%) i sa sedam (8%).¹²

Demografska statistika pokazuje da je broj stanovnika na jedno domaćinstvo u Srbiji smanjen sa 4,4 u 1948. godini, na 3,6 u 1991. godini. Ako se posebno posmatraju područja u Srbiji, veličina prosečnog domaćinstva nije ista. Početkom devedesetih godina broj stanovnika na jedno domaćinstvo u Centralnoj Srbiji bio je 3,4 (prema 4,5 u 1948 godini), Vojvodini 2,9, (prema 3,6) a na Kosovu 6,8 (prema 6,4).¹³ Područje Kosova jedino je u kome je porastao u broj stanovnika po jednom domaćinstvu.

U posleratnom razdoblju vidan je proces nuklearizacije porodice, odnosno sve prisutniji tip porodice bio je onaj koji su činili roditelji i deca, bez drugih srodnika. Proces nuklearizacije porodice usporavali su i ponekad otežavali problemi koji su se pojavljivali u vezi sa oskudicom stambenog prostora u gradovima. Najzastupljeniji oblik porodice u Srbiji je nuklearna porodica.¹⁴ Pored tog tipa, zadržala se i proširena porodica, ali je manje zastupljena.¹⁵

Prosečan broj dece po jednoj porodici u Srbiji je 1,14.¹⁶

Opadanje broja dece koja se u Srbiji i Jugoslaviji rađaju, odnosno opadanje nataliteta,¹⁷ ali i uočljivo smanjenje prirodnog priraštaja stanovništva od sredine

¹¹ Domaćinstva sa pet i sedam članova beleže, po popisima od 1948. do 1991. godine, konstantno smanjenje procentualnog učešća u ukupnom broju domaćinstava. Za porodice sa šest, osam i više članova, takođe je karakteristično smanjenje procenta učešća u ukupnom broju domaćinstva, izuzev 1991, kada je njihovo učešće, u odnosu na 1981, za nekoliko promila veće. Izračunato na osnovu tabele: Domaćinstva prema broju članova, po popisima, *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 61. Tako prikazan broj članova domaćinstva još ne otkriva u potpunosti strukturu porodice, jer su u kategoriju „domaćinstvo” ubrajana i ona lica koja nisu bila članovi porodice, a živela su u istom domaćinstvu, npr. kućne pomoćnice i drugo.

¹² Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije 1986-1996, analitička studija*, Beograd 1998, str. 35.

¹³ *Demografska statistika 1997*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1999, str. 27. *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, United Nations, New York, 2000, str. 50.

¹⁴ Od svih oblika porodice, u Srbiji je najčešća nuklearna porodica (57,3% - 1991). Porodica koju sačinjava bračni par bez dece ima manje od jedne trećine. Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd, 1997, str. 34.

¹⁵ Prema popisu iz 1991. godine, procenat proširenih porodica u Jugoslaviji bio je 20,2%. M. Lukić, n. d., str. 526.

¹⁶ Sanja Čopić, n. d., str. 20.

¹⁷ Broj živorođenih beba na hiljadu stanovnika na području SRJ konstantno je u padu. Dok je 1950. godine odnos živorođenih na hiljadu stanovnika bio 29,5, 1998. godine bio je 12,1, *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 57.

pedesetih godina, takođe je jedan od elemenata koji je uslovio promene strukture porodice. Okolnost da se rađa manje dece nego ranije nije svojstvena samo za ovo područje. Stope fertiliteta u Jugoslaviji, upoređene sa stanjem u drugim zemljama Istočne Evrope, bile su više samo u Albaniji i Makedoniji.¹⁸ Prirodni priraštaj na 1.000 stanovnika u centralnoj Srbiji od 1992. godine je negativan, kada je iznosio - 0,1, a 1997. - 1,8. Podatak da je na tom području 1952. godine priraštaj na hiljadu stanovnika bio 16,7 svedoči o znatnom smanjenju prirodnog priraštaja. Stopa prirodnog priraštaja u Vojvodini je negativna od 1989. godine.¹⁹ Drugim rečima, više ljudi umire nego što ih se rađa. Ako se posmatra celokupno područje SRJ, odnosno Srbije i Crne Gore, prirodni priraštaj na 1.000 stanovnika godine 1997. bio je 1,8.

Sve manji broj dece koji u proseku dolazi na jednu porodicu takođe se odražava na nju, jer su porodice sa jednim detetom ili one u kojima ih uopšte nema, suštinski drugačije u odnosu na porodice sa većim brojem dece.²⁰

Iz navedenog sledi da stanovništvo u Srbiji u globalu stari. Prosečna starost stanovništva u Srbiji sredinom 1948. godine je bila 29,05 godina (za muškarce 28,13, a za žene 29,92), a sredinom 1997. godine 36,57 (za muškarce 35,58, a za žene 37,54).²¹ U Beogradu je čak 16 odsto stanovnika starije od 60 godina.²² Posledice okolnosti da stanovništvo u globalu stari jesu porast broja staračkih domaćinstava, te smanjenje broja zaključenih brakova. Ako se porast staračkih domaćinstava dovede u vezu sa činjenicom da tu žene u proseku žive duže od muškaraca²³, to bi za posledicu moglo imati i porast samačkih domaćinstava u starijoj populaciji stanovništva, posebno onih u kojima žene žive same. Briga o ostarelim roditeljima predstavlja još jedan činilac, koji dodatno utiče na porodicu.

Porast očekivanog trajanja života, uslovljen, pored ostalog, i napretkom medicine, evidentan je i u okvirima Srbije i Jugoslavije. Samo za četiri decenije očekivano trajanje života za muškarce u Srbiji produženo je od 57,06 godina početkom pedesetih godina na 68,48 početkom devedesetih, a za žene sa 58,77 na 74,27.²⁴ Očekivano trajanje života novorođene bebe produženo je u protekle četiri decenije za mušku decu za nešto više od deset godina, a za novorođene devojčice za više od 15 godina. Kada se posmatraju podaci za poslednje godine dvadesetog veka, rezultati su, međutim, nešto drugačiji. Na nivou Savezne Republike Jugoslavije i dalje je evidentan porast očeki-

¹⁸ Godine 1990, po jednoj ženi u proseku je rođeno 2,1, a 1996-1997. godine, 1,7 živorođene dece. *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 35.

¹⁹ *Demografska statistika 1997*, str. 58 i 59.

²⁰ Više videti: M. Mitterauer, n. d., str. 329 - 330.

²¹ *Demografska statistika 1997*, str. 31.

²² Jelena Cerovina, „Deca su najugroženija”, *Politika*, 9. mart, 2002. godina.

²³ Na području centralne Srbije i Vojvodine devedesetih godina povećan je procenat udovaca i udovica u ukupnom stanovništvu. Poslednjim popisom na tom području registrovano je oko 540.000 udovica i oko 150.000 udovaca. U ukupnom ženskom stanovništvu starijem od 15 godina, svaka šesta, sedma žena je udovica. Takav raskorak je naglašeniji na seoskom području, nego u gradu. B. Radivojša, „Epidemija odloženih brakova”, *Politika*, 5. 11 2003. godina.

²⁴ *Demografska statistika 1997*, str. 30. Podaci se odnose za period 1952-1954. i 1990-1992. godinu.

vanog trajanja života, ali on ne samo da nije bio jednak u svim delovima zemlje već je pokazivao kolebanja. Tako je npr. u Crnoj Gori očekivani životni vek za muškarce opao sa 72,31 u 1986/1987. godini na 70,75 u 1996/1997, a u centralnoj Srbiji sa 69,87 na 67,80. Najveći porast očekivanog trajanja života za muškarce bio je na Kosovu i Metohiji, od 68,04 u 1986/1987. na 73 u 1996/1997. godini. Očekivani životni vek za žene u istom razdoblju na području centralne Srbije beležio je neznatan rast (od 74,47 do 74,76), najizraženiji porast je bio na Kosovu i Metohiji (od 72,32 do 77,87), dok je smanjenje registrovano u Crnoj Gori (sa 77 na 76,17) i u Vojvodini (sa 73,87 na 73,08).²⁵

U predratnoj Srbiji dominacija muškaraca nad ženama nije bila samo obeležje svakodnevnog života, već je nejednak pravni položaj udate žene, po osnovu Srpskog građanskog zakonika, bio i zakonom sancionisan.²⁶ U prvim posleratnim godinama normativnom regulativom partijske države žene su, po svom pravnom položaju u braku, izjednačene s muškarcima.

Brak, odnosi u braku i porodici, te odnosi roditelja i dece pravno su regulisani Zakonom o braku i porodičnim odnosima. Supružnici su ravnopravni i izjednačeni po svojim pravima i dužnostima u braku, i u vršenju roditeljskog prava i ispunjavanju dužnosti prema svojoj deci. Pravo na razvod je liberalizovano, a postupak za razvod pokreće se tužbom jednog ili oba bračna druga ili predlogom za sporazumni razvod braka.

Zakon o braku i porodičnim odnosima²⁷ obuhvata i reguliše nekoliko osnovnih oblasti iz te problematike, a to su: porodica, brak, odnosi roditelja i dece, posebni oblici zaštite dece bez roditeljskog staranja, starateljstvo, izdržavanje, imovinske odnose vezane za porodicu, te sudske postupke koji se odnose na bračne i porodične sporove, i odredbe o ličnom imenu.²⁸ Zakon o braku i porodičnim odnosima u globalu pokazuje intenciju zakonodavca da se prava i dužnosti supružnika postave na što ravnopravnije odnose, te da se u slučaju razvoda braka prvenstveno vodi računa o interesima maloletne dece.

Pitanje sprovođenja zakona je, međutim, nešto sasvim drugo.

Praksa je pokazala da se u najvećem broju slučajeva deca nakon razvoda dodeljuju majci, pri čemu se istovremeno dešava da se žene susreću sa mnogim problemima čak i kad dobiju sudski nalog za alimentaciju. Pojedini autori, s punim pravom smatraju da je „reč o diskriminatorskoj praksi i posebnom obliku ekonomskog nasilja nad ženama, uprkos intenciji zakonodavca”.²⁹

Svakodnevni život otkriva diskriminaciju nad razvedenim ženama i decom iz razvedenih brakova, čak i onda kada je zakon zabranjuje. U uslovima postojanja „sive

²⁵ Isto.

²⁶ Više videti u: Marija Draškić i Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, str. 11-25.

²⁷ Zakon o braku i porodičnim odnosima objavljen je u *Službenom glasniku SRS br. 22/80 i 11/88*.

²⁸ Ilija Babić, *Komentar Zakona o braku i porodičnim odnosima*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999. godina.

²⁹ Brankica Grupković, n. d. str. 48.

ekonomije”, odnosno rada na tzv crnom tržištu, veoma je teško utvrditi stvarne i realne prihode bivšeg bračnog druga. Intencija zakonodavca po kojoj je obveznik izdržavanja dužan svojoj deci da obezbedi izdržavanje, maksimalno do visine 50 odsto od svojih ukupnih mesečnih primanja, u takvim uslovima veoma teško može da se ostvaruje, jer ponekad nije ni moguće utvrditi visinu njegove celokupne zarade.

Ako se tome doda i to da brakorazvodni sporovi nekada dugo traju, a postupak deobe imovine može da se odugovlači godinama, da su sudske takse i troškovi za advokata dodatno opterećenje za više nego skromne prosečne plate u Srbiji, da je ponekad teško ostvariti i izvršne sudske odluke, onda moramo da se suočimo sa činjenicom da se žene u toku razvoda i nakon njega suočavaju sa brojnim problemima koji „izmiču” Zakonu o braku i porodičnim odnosima.

Statistički pokazatelji svedoče o tome da se nakon razvoda deca najčešće dodeljuju majci. Takva praksa postojala je u celom posleratnom razdoblju, što upadljivo odudara od zakonskih klauzula iz Srpskog građanskog zakonika, koji je važio u Srbiji pre Drugog svetskog rata. Početkom šezdesetih godina u Jugoslaviji su posle razvoda braka ženi dodeljena deca u 71,1 odsto slučajeva, a mužu u 22,2 odsto slučajeva, sredinom šezdesetih, ženi u 69,9 odsto slučajeva, mužu u 23,7 odsto, a početkom sedme decenije dvadesetog veka, ženi u 72,5 odsto, a mužu u 21,5 odsto slučajeva.³⁰ Pokazatelji koji se odnose na današnji prostor Srbije i Crne Gore takođe potvrđuju tu tvrdnju. Sredinom sedamdesetih godina deca su dodeljivana majci u 69 odsto slučajeva, sredinom osamdesetih u 75 odsto i sredinom devedesetih u 73 odsto slučajeva.³¹ Po pisanju drugih autora, brakorazvodnom parnicom deca se dodeljuju majci u više od 80 odsto slučajeva.³²

U celokupnom posleratnom periodu u praksi postojala je diskriminacija nad ženama i decom iz razvedenih brakova. Ankete koje su sprovedene po pojedinim preduzećima, centrima za socijalni rad itd., pokazuju da veliki procenat razvedenih žena nije dobijao izdržavanje za svoju decu. Početkom šezdesetih godina od devedeset anketiranih majki koje su bile razvedene, njih šezdeset nije primalo izdržavanje za decu od drugog bračnog druga, mada su po zakonu bili obavezni da im isplaćuju alimentaciju.³³ Anketa koju su sprovedeli radnici Centra za socijalni rad u Beogradu 1962. godine obuhvatila je oko dvesta dece. Roditelji deci najčešće nisu isplaćivali alimentaciju (u 65% slučajeva). Redovno ju je isplaćivao tek svaki četvrti roditelj (25% slučajeva). Oko osam odsto roditelja anketirane dece davalo je izdržavanje povremeno i neredovno. Među onim roditeljima koji nisu isplaćivali alimentacije najveći procenat nije davao novac, jer ga drugi roditelj nije ni tražio (oko 43% slučajeva). Pojedini

³⁰ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788*, Beograd, 1973, str. 21. Pokazatelji su prezentovani za 1961, 1966. i 1970. godinu.

³¹ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, Izračunato na osnovu podataka prikazanih u tabeli: Razvedeni brakovi, str. 72.

³² Brankica Grupković, n. d., str. 47.

³³ Istorijski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, k. 4, Zapisnik sa sastanka osnivačke konferencije za društvenu aktivnost žena opštine Stari grad, održane 10. novembra 1961. godine.

roditelji nisu hteli da isplaćuju alimentaciju (oko 31%), a neki nisu bili u mogućnosti da daju izdržavanje svojoj deci, jer nisu bili zaposleni (oko 26%). Stanje je bilo još nepovoljnije kada je reč o procentu razvedenih roditelja koji su se dogovarali o školovanju, vaspitanju, lečenju i drugim pitanjima vezanim za podizanje dece. O svemu tome roditelji su se redovno dogovarali i konsultovali samo u 3,5 odsto slučajeva. Deca su se veoma retko viđala sa drugim roditeljem. Zastrašujuće zvuči činjenica da je procenat roditelja koji se sa decom uopšte nije viđao bio 48 odsto, što znači gotovo svaki drugi. Bračni drug kome nakon razvoda nije dodeljeno dete, provodio je a njim godišnji odmor samo u pet odsto slučajeva. Rezultati ankete ukazivali su na to da većina roditelja kojima deca posle razvoda nisu pripala nije imala bilo kakva interesovanja za njih.³⁴

U drugom dokumentu, iz šezdesetih godina, zapisano je da su slučajevi izbegavanja davanja izdržavanja deci veoma česti i da se dešava čak i to da obveznik izdržavanja napušta stalan posao samo da bi izbegao obaveze prema svojoj deci.³⁵

Na savetovanju o materijalnom položaju dece iz razvedenih brakova i vanbračne dece, koje je održano u Okružnom sudu u Beogradu sredinom šezdesetih godina, konstatovano je da izdržavanje za svoju decu redovno daje samo 25 odsto roditelja. Postupci u sporovima za izdržavanje dece bili su spori i trajali su po nekoliko meseci. Sudovi su veoma retko izricali privremene mere i retko pribavljali dokaze o ličnim dohocima roditelja iako su bili obavezni da to čine. Saradnja između sudova i centara za socijalni rad bila je veoma slaba.³⁶

Broj zaključenih brakova na prostoru Srbije i Crne Gore od sredine pedesetih do sredine sedamdesetih godina beleži izvesna kolebanja i osciliranja po godinama. Od polovine sedamdesetih do devedesetih godina broj zaključenih brakova je u padu.³⁷ Smanjenje se uočava i posmatranjem stope zaključenih brakova na 1.000 stanovnika. Od početka sedamdesetih godina, kada je iznosila 9,1, (1971. godine), ta je stopa u padu. Godine 1989. stopa zaključenih brakova na 1.000 stanovnika iznosila je 6,6, a 1998. godine 5,2.³⁸

U drugoj polovini dvadesetog veka prosečna starost supružnika prilikom zaključenja braka bivala je sve veća. Godine 1950. u Srbiji je prosečna starost muža pri zaključenju braka bila 26,7 godina, da bi 1997, prema prosečnoj vrednosti, pred matičarem stajao muškarac koji je bio star 30,18 godina. Žene su 1950. godine bile neveste

³⁴ Istorijski arhiv Beograda, Konferencija... k. 5, Neki problemi dece iz razvedenih brakova, Zavod za proučavanje socijalnih problema grada Beograda, decembar 1962. godina.

³⁵ Istorijski arhiv Beograda, Konferencija... k. 4, Informacija o problemima žena u poljoprivredi i prehrambenoj industriji Beograda, 1961. godina.

³⁶ Istorijski arhiv Beograda, Konferencija..., k. 5, Zaključci sa savetovanja u okružnom sudu u Beogradu na dan 29. 9. 1965. godine, o pitanju materijalnog položaja dece iz razvedenih brakova i vanbračne dece.

³⁷ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 57. Godine 1975. broj zaključenih brakova je iznosio 77.047, deset godina kasnije 70.140, a 1994. – 59.803. Sledeće, 1995. godine zabeležen je neznatni porast broja zaključenih brakova, jer ih je te godine zaključeno 60.325. Narednih godina taj broj ponovo opada, od 56.719 u 1996, na 56.203 u 1997. do 54.822 u 1998 godini. Isto, str. 72

³⁸ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72.

u proseku sa 23,76 godina, da bi krajem dvadesetog veka (1997) prilikom zaključenja braka u proseku imale 26,41 godinu.

Težnje ka pomeranju starosnih granica vidljive su i kada je reč o prosečnoj starosti supružnika koji prvi put stupaju u brak. Od pedesetih do kraja devedesetih godina muškarci u Srbiji su venčanje u proseku odložili za više od tri godine, a žene za nešto manje od tri godine. Godine 1997. muškarci koji su prvi put stupali u brak u proseku su imali 27,7 godina, a žene, 24,3.³⁹

Prema statistici objavljenoj u publikaciji Ujedinjenih nacija, prosečna starost pri stupanju u prvi brak žene u Jugoslaviji 2000. godine bila je 24, a muškarca 28 godina.⁴⁰

Brojni su razlozi koji su uticali na pomeranje starosne granice muškaraca i žena prilikom zaključenja braka, ali osnovni uzrok jeste produženo trajanje školovanja omladine, koje uključuje i najviše obrazovne nivoe. Masovnije zapošljavanje muškaraca i žena, u odnosu na ranije periode, takođe za posledicu ima povećane godine supružnika prilikom zasnivanja braka.

Na prostoru Srbije i Crne Gore broj razvedenih brakova je, uz izvesna kolebanja, lagano rastao od sredine pedesetih do osamdesetih godina.⁴¹ Devedesetih godina dvadesetog veka primetno je smanjenje broja razvedenih brakova. Tako je u odnosu na 1985. godinu, kada je zabeleženo 12.287 razvoda, godine 1994. registrovano znatno manje, 7.005. Narednih godina broj razvedenih brakova stabilizovao se na nivou od oko 7.900 razvoda.⁴²

Stopa razvedenih brakova u Srbiji na hiljadu stanovnika 1987. godine iznosila je 1,2, a deset godina kasnije, 0,7.⁴³ Niska stopa razvedenih brakova u Srbiji posebno je naglašena u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. Brojni su razlozi koji su tome doprineli. Pod okolnostima izraženog osiromašenja velikog dela stanovništva, u kojima prosečne dve plate jedva da su mogle da zadovolje najelementarnije potrebe porodice, odnosno najveći deo primanja trošio se na podmirivanje ishrane njenih članova, da ovde i ne pominjemo one koji su bili na prinudnim odmorima, nezaposlene itd., te porodice sa većim brojem dece, primarni uzrok smanjenja razvoda brakova može da se dovede u vezu sa očekivanom egzistencijalnom nesigurnošću nakon razvoda braka. Pitanje ostvarenja i izvršenja zakonske obaveze za izdržavanje dece još više je pojačalo taj problem. Činjenica da su neki bračni parovi i nakon razvoda nastavili da žive zajedno, ukazuje i na dugotrajan postupak podele imovine među

³⁹ *Demografska statistika 1997*, str. 134.

⁴⁰ *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 50.

⁴¹ Sredinom pedesetih godina registrovano je 10.620 razvoda braka, šezdesetih – 10.698, sedamdesetih – 11.222 i sredinom osamdesetih – 12.287, *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72. Videti takođe tabelu: Prirodno kretanje stanovništva, isto, str. 57. Broj razvedenih brakova na 100 sklopljenih na području glavnog grada bio je 1952 - 18, 1953 - 27, 1954 - 30, 1955 - 29, 1956 - 32, 1957 - 33, 1958 - 31, 1959 - 30, 1960 - 33 i 1961 - 29. Istorijski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena 1962-1966, k. 5, Neki problemi dece iz razvedenih brakova.

⁴² Godine 1995. razvedeno je 7.962 braka, 1996. – 7.896, 1997. godine – 7.947 i 1998. – 7.874. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72.

⁴³ *Demografska statistika 1997*, str. 58; Sanja Čopić, n. d., str. 20.

supružnicima,⁴⁴ ali bi mogla biti i pokazatelj nemogućnosti pravog rešenja stambenog pitanja. Pored ekonomskih činilaca, na smanjenje razvoda uticao je i jedan socio-psi-hološki faktor, a to je usmerenost ka porodici u kriznim vremenima, jačanje porodičnih veza i pojačavanje doživljaja porodice kao uporišta.

Pojedini autori, pored socio-ekonomskih uzroka, kao jedan od razloga za objašnjenje smanjenja kako zaključenih brakova tako i razvoda naglašavaju činjenicu da naše stanovništvo u globalu stari.⁴⁵

U kvantitativnom pogledu, visok procenat među razvedenim brakovima čine oni u kojima nije bilo dece. Procenat razvedenih brakova bez dece varira po godinama, ali se uglavnom kreće na nivou oko trećine do polovine od svih razvedenih brakova.

Među supružnicima koji se razvode preovlađuju oni koji su u braku bili 15 i više godina. Ta vremenska kategorija statistički je iskazana kumulativno, a ne po etapama, kao što je to učinjeno do te vremenske granice. U pogledu trajanja braka, sudeći po učestalosti razvoda, najkritičnije godine za njegov prestanak jesu one između pete i devete godina braka.⁴⁶

Položaj žena koje su rodile decu van braka nije uvek bio isti. Neke od tih majki živele su u stabilnim zajednicama koje su se od bračnih razlikovale samo po tome što nisu bile administrativno institucionalizovane, ili su, pak, naknadno oformile brak sa očevima svoje dece. Majke koje su živele same sa vanbračnom decom, najčešće su bile u nepovoljnijem položaju, bez obzira na to da li je očinstvo priznato ili nije. Mnoge vanbračne majke živele su u teškim socijalnim i materijalnim uslovima, često i bez zaposlenja, bez bilo kakve stručne spreme⁴⁷ i bez stana. Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina prosek vanbračnog nataliteta u Srbiji bio je veći od proseka u ostalim republikama i od jugoslovenskog proseka. Godine 1953. u Srbiji je od ukupno 1.846.300 porodica bilo 204.300 porodica samo sa majkom (oko 11%), a samo sa ocem 41.800. U centralnoj Srbiji, od 1,194.800 porodica, broj tzv. nepotpunih porodica sa jednim roditeljem, majkom bio je 122.900 (10%) a sa ocem 26.300 porodica.⁴⁸

U Beogradu je vanbračni natalitet 1958. godine bio 5,8 odsto, a 1960. godine 11,1 odsto. Od ukupnog broja dece koja su rođena kao vanbračna, gotovo u polovini slučaja je naknadno je priznato očinstvo ili je došlo do pozakonjenja. Veoma mali broj vanbračnih majki pokretao je postupak za utvrđivanje očinstva.⁴⁹

⁴⁴ M. Lukić, n. d. str. 526. Prema pisanju tog autora, gotovo polovina razvedenih parova, nakon razvoda nastavlja da živi zajedno. Zbog nemogućnosti provere tih podataka, navodimo ih samo kao orijentaciju. Prema anketi sprovedenoj na 194 deteta iz razvedenih brakova u Beogradu, 1962. godine, nešto više od 11% roditelja, bivših bračnih drugova je posle razvoda nastavilo da živi zajedno u istom stanu. Istorijski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena 1962-1966, k. 5, *Neki problemi dece iz razvedenih brakova*, Zavod za proučavanje socijalnih problema grada Beograda, Beograd, decembar 1962. godina.

⁴⁵ Sanja Čopić, n. d., str. 21.

⁴⁶ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, str. 72.

⁴⁷ Početkom šezdesetih godina od ukupnog broja vanbračnih majki oko 41% bile su domaćice, 25% radnice i to uglavnom bez kvalifikacija, oko 20% poljoprivrednice itd. Više od polovine vanbračnih majki imalo je završeno samo osnovnu školu, a više od jedne šestine nije imalo nikakvu školsku spremu. Istorijski arhiv Beograda, Konferencija..., k. 5, datum na dokumentu: 1962. godina.

⁴⁸ *Statistički bilten 298*, str. 100.

⁴⁹ Isto.

Sredinom šezdesetih godina, 1965, kretanje vanbračnog nataliteta u užoj Srbiji bilo je 12 odsto, na Kosmetu 8 odsto, u Vojvodini 16 odsto, a u Beogradu 8,5 odsto. Te godine se u Jugoslaviji rodilo 33.745 vanbračne dece. Obrazovna struktura njihovih majki bila je nepovoljna. Nešto manje od 13.000 tih žena bilo je bez ikakve školske sprema, oko 17.000 nije do kraja završilo osnovnu školu, a oko 2.550 je završilo samo nju. Nivo njihovog obrazovanja i činjenica da često nisu bile zaposlene upućuje na veoma težak materijalni položaj tih žena i dece. Neke od njih bile su odbačene od svojih porodica i iz sredina u kojima su živele. Poseban problem bio je veliki broj maloletnih majki. Deca čije majke nisu imale ni zaposlenje ni stan često su bila smeštena u dom ili u hraniteljske porodice.⁵⁰

Procenat žena u Saveznoj Republici Jugoslaviji koje su same vodile domaćinstvo, u razdoblju od 1991. do 1997. godine bio je 22 odsto i takav procenat je, upoređen sa stanjem u drugim evropskim državama, bio među nižima.⁵¹ Kako su u tu kategoriju bile uključene i mlade, neudate žene koje su živele same, razvedene i udovice, žene koje su živele sa decom ili bez njih, to taj podatak nije bio dobar za utvrđivanje procenta samohranih majki, jer se nije odnosio samo na njih.

Prema popisu iz 1991. godine, u Srbiji je bilo 187.746 žena koje su živele same sa decom. Na području centralne Srbije majke koje su živele same sa decom činile su 7,5 odsto svih porodica.⁵²

Procenat dece rođene van braka u SRJ 1990. godine bio je 13 odsto od svih rođenih, a u razdoblju od 1994. do 1998. godine nešto viši – 18 odsto. Procenat vanbračno rođene dece na ovim prostorima, upoređen sa stanjem u drugim zemljama, pokazuje da su ona učestalija u razvijenim državama, posebno u skandinavskim zemljama.⁵³ To još jednom potvrđuje tezu da je u Srbiji dominantna svest o potrebi življenja u bračnoj zajednici. Tradicionalnost srpskog društva manifestuje se i u tome što su rođenja van braka ovde manje rezultat odluke žena da zasnuju porodicu izvan institucije braka, ili da žive same sa svojom decom, a više drugih okolnosti. Zanimljivo je pogledati školsku spremu i zanimanje žena koje su rodile decu van braka u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. Ti podaci, upoređeni sa stanjem iz prethodnih razdoblja, otkrivaju da nije došlo do velikih promena u obrazovnom nivou i profesionalnom statusu samohranih majki. Najviše majki vanbračno rođene dece tokom 1997. godine imalo je završenu samo osnovnu školu. Od 25.059 žena koje su te godine rodile decu van braka, samo osnovnu školu završilo je njih 11.589. Od ukupnog broja, čak 17.949 majki bile su izdržavana lica (72%).⁵⁴ To dovodi u prvi plan pitanje materijalnog položaja samohranih majki.⁵⁵

⁵⁰ Istorijski arhiv Beograda, Konferencija... k. 8. Sastanak o osnivanju specijalizovane institucije za zaštitu vanbračne majke i deteta, 1971.

⁵¹ *The World's Women 2000*, str. 50.

⁵² Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, str. 34.

⁵³ *The World's Women 2000, Trends and Statistics*, str. 36.

⁵⁴ *Demografska statistika 1997*, str. 197.

⁵⁵ Prema analizi jedne humanitarne organizacije, Akcijom protiv gladi, samohrane majke pripadaju onim kategorijama stanovništva u Jugoslaviji koje su najugroženije. Samohrane majke svrstane su među četiri najugroženije kategorije stanovništva. Katarina Đorđević, „Žene pomažu ženama”, *Politika*, 8. avgust, 2002. godina.

Istraživanje koje je sprovedeno među omladinom u beogradskim srednjim školama svedoči o popularnosti braka i pokazuje da je i za ove generacije brak i skladna porodica jedan od veoma važnih ciljeva kojima teže. Između trinaest ponuđenih „životnih ciljeva” srednjoškolci su u najvećem procentu, od 39 odsto, kao najpoželjniji cilj odabrali „imati srećan brak i skladnu porodicu”, a još u 27 odsto slučajeva taj cilj rangirali na drugo ili treće mesto.⁵⁶

Jedan od segmenata života u braku i porodici koji znatno utiče na položaj žene i umnogome ga oblikuje jeste podela uloga u njoj.

Kao ilustracija može poslužiti anketa koja je sprovedena krajem pedesetih godina u Beogradu, u preduzeću Galenika. Većina zaposlenih bile su žene. Rezultati ankete otkrivali su da su u najvećem broju slučajeva žene završavale sve poslove u kući, a pomoć su najčešće dobijale od majke ili svekrve. Muškarci nisu obavljali nikakav posao u kući u 46 odsto slučajeva. Indikativno je i to da nijedan od supruga anketiranih radnica nikada nije pomagao u kuvanju, pranju i peglanju veša.⁵⁷

Četiri decenije kasnije, položaj udate žene u porodici, bar kad je reč o obavezima obavljanja kućnih poslova, nije mnogo povoljniji. Prema empirijskim istraživanjima, koje je Marina Blagojević sprovedla 1995. godine u Srbiji, žene i danas obavljaju većinu poslova potrebnih u domaćinstvu. Poslovi oko kojih su najviše podeljene aktivnosti jesu nedeljna nabavka hrane, staranje o bolesnim članovima porodice i briga o ostarelim roditeljima, te aktivnosti oko organizovanja i usklaivanja članova porodice.⁵⁸

Svakodnevni život pokazuje da obaveze muškaraca i žena u braku u Srbiji nisu jednake ne samo u domenu obavljanja poslova u domaćinstvu već i u pogledu podizanja dece. Dodatni rad sa decom u toku školovanja takođe prilično počiva na njihovim majkama. Kada je neku pomoć žena imala, onda je to više bila pomoć majke, ili svekrve, nekada i plaćena pomoć sa strane, a manje ravnopravno učestvovanje supruga u svemu onome što obuhvataju poslovi u domaćinstvu i porodici.

Zanimljiva je percepcija javnosti o tome koliko su muškarac i žena ravnopravni u braku. U okviru istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od 2.200 ljudi, na jedno od postavljenih pitanja - da li u braku postoji ravnopravnost bračnih drugova, 65 odsto ispitanika odgovorilo je potvrdno, ali je 47 odsto ispitanih žena odgovorilo da muškarac ima dominantan položaj u braku. Od svih ispitanih muškaraca, pet odsto je odgovorilo da žene dominiraju u braku.⁵⁹

⁵⁶ Rezultati tog istraživanja objavljeni su u Zborniku Instituta za pedagoška istraživanja. Istraživač Snežana Joksimović ponudila je anketiranim učenicima listu od 13 životnih ciljeva, od kojih je trebalo odabrati tri najpopularnija i tri najnepopularnija cilja. Pored „srećnog braka i skladne porodice”, mladi su dosta visoko rangirali i materijalno bogatstvo, jer je ono bilo jedan od tri najvažnija cilja za 35% ispitanika. Sandra Dimitrijević, „Vrednosni profil mlade generacije”, *Politika*, 5. april, 2002 godina.

⁵⁷ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd, 1996, str. 176.

⁵⁸ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, str. 135.

⁵⁹ Istraživanje se odnosilo na socijalni i ekonomski položaj stanovništva, a sprovedla ga je Milka Puzigaća, direktor agencije SKAN, u saradnji sa Centrom za preduzetništvo i menadžment iz Novog Sada. Ljiljana Milosavljević, „Porodica nije najsigurnije mesto na svetu”, *Politika*, 2002. godina.

Jedan od osnovnih uzroka neravnopravnosti žene leži u nejednakim, različitim ulogama žene i muškarca, prvenstveno u okviru porodice. Podela rada u njoj, koja je odraz i vidljiva manifestacija patrijarhalnosti srpskog društva, ženu uglavnom i najvećim delom u potpunosti angažuje, u svakom slučaju neuporedivo više od muškaraca, u obavljanju kućnih poslova i preuzimanju brige o deci. Iz takve uloge proističu i druge posledice. Visok priliv stanovništva sa sela u gradove omogućavao je da se patrijarhalna, tradicionalna svest o ulogama muškarca i žene u porodici i način razmišljanja svojstven agrarnim sredinama donekle sačuva i u gradovima. Uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o polnim ulogama u njenom okviru bila je najtvrdokornija i promene na tom nivou nisu bile dovoljne da ostvare ravnopravnost žene u osnovnom segmentu društva, porodici. Tradicionalna shvatanja o ulozi muža i oca u porodici, bez obzira na drugačiji status koje su žene ostvarile u nekim drugim segmentima društvenog života, omogućavaju muškarcu privilegovan položaj u njoj. Ekonomska nezavisnost i pravna ravnopravnost nisu bile dovoljne da u potpunosti izmene sliku žene u domenu porodičnih odnosa.

Žena je u socijalističkoj Jugoslaviji bila zakonski ravnopravna, ali preopterećena. Porodični rad bio je prvenstveno njena obaveza i pored toga što je bila zaposlena. Dosta toga počivalo je na besplatnom, svakodnevnom radu žene u kući. Rezultat su često bile preopterećene, premorene i različitim ulogama „rastrzane” žene. Država je pokušavala da olakša položaj zaposlenim ženama organizovanjem ustanova za čuvanje predškolske dece, kao i produženog boravka za decu u nižim razredima osnovnih škola. Ono što je u protekloj deceniji njen položaj još više otežavalo i pogoršavalo jesu uslovi života u krajnje osiromašenom društvu i pod veoma nepovoljnim političkim prilikama. U takvim okolnostima potreba žene da radi van sopstvenog doma, nije bila samo zakonsko pravo, ni težnja za ekonomskom nezavisnošću, već najčešće nužda. U poslednjoj deceniji dvadesetog veka, napori da se prehrani sopstvena porodica dovedeni su u prvi plan.

Prema nekim istraživanjima, žene su u SRJ prosečno radile 75 sati u toku nedelje (na poslu i kod kuće), što je čak za 15 sati više od žena u Zapadnoj Evropi.⁶⁰ Prema drugim, žene su u Jugoslaviji u proseku dnevno na poslu provodile 4,2 sata i više od šest sati u obavljanju kućnih poslova.⁶¹ Žene su i ranije u socijalističkoj Jugoslaviji bile snažno opterećene svojim različitim ulogama, što pokazuju i podaci za 1965. godinu, prema kojima je žena u proseku radila 60 do 70 sati nedeljno, od čega je 20-30 odsto bio neplaćeni rad.⁶² To nas dovodi do kategorije slobodnog vremena. „Pritešnjene” različitim ulogama koje obavljaju, uz to često i bez mogućnosti da obezbede plaćenu pomoć sa strane, žene u Srbiji nesumnjivo imaju manje slobodnog vremena od muška-

⁶⁰ Gordana Jočić, „Živeti za druge”, *Politika*, jun 2001. godina.

⁶¹ M. Lukić, n. d., str. 523. Istraživanje UNICEF-a je sprovedeno 1997. godine.

⁶² Ulf Brunnbauer, *From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe*, u: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, priredili: Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, Udruženje za društvenu istoriju – Ideje 4, Beograd - Grac, str. 223.

raca, pa i od žena u Zapadnoj Evropi. Da bi odgovorile svim svojim obavezama, one slobodno vreme redukuju da krajnjih granica.

U posleratnom razdoblju nasilje počinjeno u porodici, odnosno nasilje koje je izvršio neko od ukućana, nije bilo označeno kao posebno krivično delo. Na takve slučajeve primenjivane su neke opšte odredbe Krivičnog zakona.⁶³ Najnovijim izmenama Krivičnog zakona Srbije uveden je poseban član koji reguliše kažnjavanje nasilja počinjenog u porodici.⁶⁴ Istraživanje Viktimološkog društva Srbije o nasilju nad ženama⁶⁵ pokazuje da različiti oblici nasilja, psihičkog i fizičkog zlostavljanja žena u Srbiji nisu retkost, niti marginalne pojave, tako da je uvođenje krivičnog dela nasilja u porodici bilo neophodno.

Summary

Marriage and Family Relations in Serbia in the Second Half of the 20th Century

Marriage was and remained the base of family life in Serbia. Marriage is very popular among young generation, according to the survey carried out in the secondary schools in Belgrade. Marriage and family relations, and relations between parents and children are regulated by the Law on marriage and family relations. Husband and wife are equal in their marital and in their parental rights and obligations. However, husband and wife are not equally engaged in family life. Wife has more important role in family life and she has more obligations for bringing up the children. Moreover, she is responsible for almost whole housework. This kind of the role in family life determined women's social position in Serbia. A lot of obligations in family life and marriage are limited factors for professional affirmation of women and their participation in politics.

⁶³ Više videti: Vesna Nikolić-Ristanović, „Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka*, str. 26-35.

⁶⁴ U februaru 2002. usvojen je predlog zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakona. Uveden je poseban član Krivičnog zakona koji reguliše kažnjavanje nasilja u porodici. Videti: *Krivični zakon Republike Srbije, Službeni glasnik*, Beograd, 2002, Nasilje u porodici, član 118a.

⁶⁵ Zlatija Vuković, Saša Gajin, „Žene – žrtve nasilja u porodici”, *Danas*, 28. jun 2002. godina.

SARADNJA FRANCUSKIH NAUČNIH I KULTURNIH USTANOVA SA JUGOSLOVENSKIM AKADEMSKIM SAVETOM (JAS) 1949-1958.

APSTRAKT: U radu se posmatraju francusko-jugoslovenski akademski i naučni odnosi kao segment ukupne saradnje između dve države od kraja četrdesetih godina do kraja Četvrte Republike 1958. godine. U tom razdoblju Jugoslovenski akademski savet (JAS) bio je nadležan za međunarodne naučne odnose, pa je rad nastao prvenstveno na osnovu građe iz Arhiva Jugoslavije vezane za delovanje Akademskog saveta u tom dobu.

Na jugoslovensko-francuske odnose od kraja četrdesetih do kraja pedesetih (odnosno do kraja francuske Četvrte republike) uticalo je više novih političkih činjenica. Prvo, Francuska je od svih vodećih sila Zapada pobednica iz Drugog svetskog rata bila najviše pogođena i istrošena kako ekonomski i demografski tako još više osetnim gubitkom političkog prestiža. Na to je uticao gubitak kontrole nad Sirijom i Libanom, te oružane pobune u Indokini, Alžiru i Madagaskaru 1945-1946. godine. Drugo, Jugoslavija je iz nekadašnje francuske sfere uticaja, zbog promene režima, prešla pod uticaj Sovjetskog Saveza. Međutim, Francuska se uskoro počela oporavljati i polako vraćati važnu ulogu u evropskoj i svetskoj politici (stalni član Saveta bezbednosti, kolonijalna sila sa reformisanom upravom nad kolonijama, Ustavom iz 1946, formiranjem Francuske Unije, sa više prava za potčinjene države i narode, ubrzan ekonomski oporavak zahvaljujući delom i Maršalovom planu, uz Britaniju vodeće mesto u evropskoj strukturi Natoa). Na unutrašnjem planu još se borila sa određenim problemima (politička nestabilnost praćena stalnim menjanjem vlada, delimično i zbog proporcionalnog izbornog sistema sa ključnim ovlašćenjima premijera i protokolarnim mogućnostima predsednika Republike, dosta nerešenih pitanja ekonomskog razvoja zemlje i socijalni problemi, nepostojanje konsenzusa o spoljnoj politici unutar nacije, zaoštrene protivrečnosti o daljoj poziciji kolonijalnog carstva, gde su veliku

ulogu imali koloni Francuzi u samim kolonijama - na kraju milion i sto hiljada belih Francuza u Alžiru dovelo je do sloma Francuske Četvrte republike u maju 1958. oko alžirskog pitanja). Prestiž i značaj Francuske je krajem razdoblja koje razmatramo afirmisan formiranjem zasebne nuklearne odbrambene politike koja će posle dovesti do preispitivanja ostanka u Natou i prelazak na samostalnu, evropsku bezbednost.¹

Međutim, francuska nauka i kultura zadržale su jedno od vodećih mesta u Evropi, a Pariz je bio evropski i svetski centar. Ne samo da su francuski naučni radnici po svojim rezultatima bili među vodećima u Evropi i svetu nego je i sama Francuska, a poglavito sam Pariz, bila rezidencijalno mesto većine međunarodnih naučnih organizacija koje su svoje (svetske i evropske) kongrese i zasedanja održavali tu gotovo u kontinuitetu.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija je, s druge strane, posle 1948. dospela u poziciju svojevrstne spoljnopolitičke izolacije. Da bi se oduprla pritisku sa Istoka i otklonila moguću vojnu agresiju, ona je počela da se okreće ka Zapadu, koristeći za to različite kanale. Postepeno otopljanje odnosa sa vodećim silama Zapada koje je kulminiralo uključivanjem Jugoslavije u Balkanski pakt, bilo je pozitivno za Jugoslovensku međunarodnu poziciju. U tom okviru valja posmatrati i razumeti obnovu i širenje kontakata i sa Francuskom. Saradnja sa Francuskom tada je bila dosta prisna, FNRJ je dobijala i određene finansijske kredite i pomoć (kao i od SAD i V. Britanije). Važno mesto u tom procesu upravo je bila kulturna i naučna saradnja koja se u FNRJ toga doba održavala posredstvom Jugoslovenskog akademskog saveta (JAS), koji je koordinisao rad nacionalnih akademija i nadzirao rad republičkih akademskih saveta. Dodatni podsticaj toj saradnji bilo je preispitivanje započete kulturne politike posle 1945. godine u Jugoslaviji. Istoričar Ljubodrag Dimić navodi da je „nakon sukoba sa IB-om više elemenata nagovestilo novu fazu u kulturnoj politici. To je bilo vreme u kome se traže i nalaze teorijska rešenja za napuštanje starog modela, ali se ona u praksi veoma obazrivo primenjuju i teško prihvataju, što to vreme čini protivrečnim. Prvi put se kritički odbacuje sovjetski model kulture”...² On napominje da to međuvreme kritičkog odbacivanja socrealističkog doba traje od početka 1949, tačnije od govora Edvarda Kardelja u Slovenskoj akademiji nauka u Ljubljani u decembru 1948. i na Drugom plenumu CK KPJ u julu 1949. godine. Međutim, „promene u načinu rukovođenja i finansiranja, okretanje ka novim umetničkim pravcima, živoj kulturnoj saradnji i razmena ideja sa svetom i novi odnos prema kulturnom nasleđu određuju 1951. godinu kao početak jedne nove kulturne politike u čijim prvim danima polako nestaje i aparat za agitaciju i propagandu, koji je bio jednog drugog vremena”.³

¹ O tome opširnije: Duroselle Jean-Baptiste, *Histoire diplomatique de 1919. à nos jours*, Editions Dalloz, Paris 1993, deo *Francuska IV Republika 1946-1958* i Sutu Žorž Anri, *Neizvestan savez, Istorija evropske zajednice*, Klio, Beograd, 2001. godina.

² Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura, agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd 1988. st 273.

Podrška Beograda pokretima otpora u francuskim kolonijama (do jula 1954. u Indokini, a od jeseni te godine u Alžiru, a zatim u Tunisu i Maroku) zahlađivala je povremeno te odnose u ovom periodu.

Naša arhivska istraživanja sugerišu da se oblici saradnje podele u tri grupe. Prva, koja je međudržavnog obeležja, druga, koja je imala oblik susretanja i saradnje na međunarodnim konferencijama održanim u Francuskoj i, treća, saradnja sa frankofonskim organizacijama ili institutima, npr. u Belgiji ili Švajcarskoj. Fondovi Arhiva Jugoslavije ne pokrivaju u celosti problematiku koju smo razmatrali, ali svakako daju veliko obilje podataka i činjenica da se rekonstruišu oblici saradnje, njihova učestalost, angažovanost pojedinaca i institucija i mogući efekat. Posebno ta građa svedoči o jugoslovenskim željama, namerama i aktivnostima, a izvor je u prvom redu da se sagleda kako je novi režim gledao na Francusku toga vremena.

Saradnja JAS-a i francuskih kulturnih i naučnih ustanova

Saradnja između JAS i francuskih nacionalnih naučnih ustanova imala je više nivoa i oblika. Na tlu Francuske Jugosloveni su učestvovali u radu nacionalnih naučnih kongresa, godišnjih ili periodičnih skupština, jubilarnih i prigodnih naučnih sastanaka i sl. Drugi oblik saradnje bio je u vidu studijskih boravaka i naučnog usavršavanja i specijalizacija jugoslovenskih stručnjaka i naučnih radnika u trajanju najčešće od jednog do tri meseca, katkad i duže, ali nikada ne više od šest meseci u kontinuitetu. Treći oblik te saradnje bio je na polju razmene ili nabavke naučne i stručne periodične literature i časopisa, te knjiga i enciklopedija naučne provenijencije, uglavnom najnovijih izdanja. Ta vrsta saradnje češće se svodila na poklone sa francuske strane. Najzad možemo govoriti o gostovanjima francuskin naučnih delatnika u FNRJ, što je bio ređi slučaj. Razlog leži prevashodno u činjenici da se na jugoslovenskom tlu nisu održavali veliki nacionalni naučni skupovi koji bi podrazumevali gostovanje većeg broja stranih naučnih radnika niti su u većem broju održavani kongresi međunarodnih naučnih organizacija kao što je to bio slučaj sa Francuskom, tačnije Parizom.

Predstavnici Jugoslavije, uticajni specijalisti iz različitih naučnih oblasti, često su pozivani na kongrese, naučne skupove, redovna, vanredna ili jubilarna zasedanja u organizaciji francuskih nacionalnih naučnih ustanova preko JAS-a. U nekim slučajevima se dešavalo da pojedince direktno pozivaju određene francuske naučne institucije, a paralelno se o tome izveštavao JAS. Nekada se, naročito u prvim godinama posmatranog razdoblja, dešavalo da se samo od JAS-a traži da pošalje predstavnike, koji, kada su ih domaće institucije uz konačnu saglasnost Akademskog saveta, i

³ Dimić, *Agitprop kultura*, 1988, st. 273, takoe pogledati Juraj Andrassy, *Uloga univerziteta i naučnih ustanova u širenju ideja mira i međunarodne saradnje*, SANU, Beograd 1964. godina.

izabrale, nekada nisu bili i vrhunski predstavnici u toj naučnoj oblasti, pa se čak dešavalo da u okviru delegacije idu i asistenti fakulteta i instituta, stažisti i sl. To se dešavalo redovno kada je delegacija bila sastavljena od više predstavnika, no nikada kada je išao jedan ili kada su išla dvojica naučnika. Početkom 1949, a manje i narednih godina dok još nije bio uspostavljen kontinuitet francusko-jugoslovenske posleratne naučne saradnje, na adresu JAS-a dolazili su blanko pozivi za određivanje delegata na kongres, a u nekoliko navrata su traženi direktno od SANU, koja je bila samo jedna od republičkih akademija potčinjena JAS-u, dakle delegati koji nisu imenovani već se mogućnost izbora prepuštala JAS-u. U nekim slučajevima se predratna saradnja sa naučnim radnicima u vreme Kraljevine Jugoslavije spominjala i ponovo je tražen dolazak upravo tih delegata. Tokom pedesetih izvestan broj delegata koji su već učestvovali, naročito na godišnjim nacionalnim francuskim naučnim skupovima posle uspostavljanja saradnje i neposrednog kontakta sa francuskim kolegama i ustanovama (ali i sa drugim stranim delegatima koji su često iz mnogih zemalja učestvovali na tim francuskim nacionalnim kongresima) direktno su imenovali i pozivali francuski organizatori i u narednim godinama, što je značilo da je dolazilo i do kontinuirane saradnje koja se nije svodila samo na pozive na kongrese već i na dublju naučnu, pa i ličnu saradnju.

Francuska lekarska udruženja, po granama, imala su redovnu saradnju sa JAS-om i pozivala jugoslovenske lekare da budu učesnici na njihovim redovnim kongresima. Među prvima koji su pozivani bili su oni veoma poznati u Francuskoj pre 1940. godine. Tako su internisti na svoj redovni XXVII nacionalni kongres (Congrès International de Médecine Interne) 1949. pozvali dr Vinka Vuletića iz Beograda, koji je bio član tog francuskog strukovnog naučnog udruženja još od pre rata (od 1934). Kongres je održan u Ženevi od 29. septembra do 2. oktobra 1949. godine.⁴ Zbor liječnika Hrvatske dodatno je predložio JAS-u još dva svoja stručnjaka - dr Arpada Hama i dr Ivu Šalka, a iz Beograda je predložen još dr Laza Stanojević. Delegaciji je omogućena i dodatna poseta Parizu od 3. do 8. oktobra, radi stručnog usavršavanja. Zanimljivo je da je taj redovni kongres francuske nacionalne naučne organizacije održan u Ženevi, dakle van granica Francuske (i Alžira), gde su se održavali isključivo takvi skupovi, što je inače bilo rezervisano samo za naučne skupove u okviru Kongresa francuskog govornog jezika. Već na naredni kongres, koji je održan u Parizu od 27. do 30. septembra 1951, otišao je samo jedan lekar iz Jugoslavije - dr Laza Stanojević. On je učestvovao takođe i na XXIX kongresu u Parizu od 15. do 17. oktobra 1953, zajedno sa dr Radivojem Belovićem iz Beograda, dr Zdenkom Radoševićem iz Zagreba i dr Dimitrijem Arsovim iz Skoplja. Iz izveštaja učesnika vidimo da su na tim kongresima učestvovali predstavnici iz većine tadašnjih nezavisnih država sveta, sem socijalističkih država istočne Evrope i Azije (Kina i Severna Koreja), koje u to vreme „hladnog rata“ nisu učestvovala u sličnim manifestacijama.⁵

⁴ AJ 55-67-452, Pismo francuskih organizatora kongresa JAS-u.

⁵ AJ 55-67-452, Izveštaj učesnika kongresa delegata JAS-a.

Pored internista, na kongrese i usavršavanja odlazili su i drugi specijalisti (hirurzi, oftalmolozi, otorinolaringolozi, urolozi i dr.). Tako su na 53. kongres Francuskog hirurškog društva, (Congrès de l' Association Francaise de Chirurgie) koji je održan od 2. do 7. oktobra 1950, bili delegirani dr Božidar Lovrić, prof. Medicinskog fakulteta u Ljubljani, dr Vojislav Stojanović prof. Medicinskog fakulteta u Beogradu, dr Dimitrije Juzbašić i dr Blagoje Kovačević, profesori Medicinskog fakulteta u Skoplju i dr Branko Oberhover, asistent Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Naknadno je pridodat dr Vlada Jakovljević iz Novog Sada, na predlog Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja vlade FNRJ. Na tom i drugim putovanjima delegati JAS-a su, s obzirom na dnevnice i prinadležnosti, bili podeljeni u klase, tako da su profesori univerziteta i stručnjaci istog ranga iz Instituta pripadali I klasi, koja je dobijala po 4000 F kao dnevnice i prevoz brzim vozom I klase, sa upotrebom kušet-kola, dok je II i III klasa (vrlo retko primenljivana) podrazumevala i manje dnevnice i upotrebu brzog voza II klase.⁶

Bio je običaj ili obaveza da učesnici posle povratka podnose izveštaj o radu i utiscima sa puta. Iz tih izveštaja jasno je da nisu svi jednako cenili rad i organizaciju puta. Tako su, na primer, Oberhover i Kovačević iz pomenute delegacije ukazivali na to da su domaćini slabo organizovali kongres i postavili pitanje daljeg učestvovanja većeg broja delegata JAS-a na kongresima, što je izazvalo negativne reakcije u odgovoru JAS-a. Štaviše, Oberhover čak tvrdi da je jugoslovenska delegacija došla nenajavljena na kongres. Načelnik Akademskog saveta JAS-a poslao je Oberhoveru pismo – demanti, u kome tvrdi da je Francuski akademski savet odobrio učešće i prilaže pismo sa francuskim odobrenjem. Dalje se kaže da „Akademski savet FNRJ ulaže velike napore da našim naučnim radnicima, koji učestvuju na inostranim naučnim skupovima, omogući što udobniji i što nesmetaniji boravak, stoga je Vaše netačno tvrđenje, da Akademski savet nije prijavio delegate za ovaj Kongres, u svakom pogledu vrlo nezgodno”. To pismo je potpisao direktor JAS-a Nemanja Madžarević.⁷ Nasuprot izveštajima Oberhovera i Kovačevića, koji ističu nedostatke Kongresa, prof dr Stojanović ukazuje na veliku zainteresovanost delegata stručnjaka iz Francuske i Belgije da dou u Jugoslaviju, te je dao njihov spisak, na kojem su se nalazila i dvojica Belgijanaca (francuske nacionalnosti – primedba P. D.).⁸

Za 55. kongres Francuskog hirurškog društva, (Congrès de l' Association Francaise de Chirurgie) održanom od 5. do 10. oktobra 1953. u Parizu, određeni su dr Sreten Krasić, šef hirurškog odeljenja u Kragujevcu i dr Radovan Zogović, šef hirurškog odeljenja bolnice u Cetinju. Zanimljivo je da su sada određena samo dva delegata u odnosu na šest delegata sa Kongresa od 1950, što bi delom moglo biti i rezultat izveštaja nekih učesnika o slaboj organizovanosti i kvalitetu kongresa i drugim primedbama koje su se tada čule, te predlozima samih učesnika o smanjenju broja del-

⁶ AJ 55-67-448 Odluka JAS-a o učesnicima kongresa.

⁷ AJ 55-67-448 Pismo JAS-a Oberhoveru.

⁸ Problemi organizacije oko učešća jugoslovenskih naučnika na naučnim skupovima u Francuskoj bili su vidljivi, ali JAS nije bio spreman da prizna manjkavosti tehničko-organizacione prirode.

egata na narednim kongresima francuskog hirurškog društva. Oba delegata su imala uobičajeni prevoz vozom do Pariza, s tim što je Zogović od Cetinja do Beograda dobio mogućnost putovanja specijalnim avionom, koji je uglavnom prevozio samo važne političare. No Zogović je odustao u posljednjem trenutku, što je naišlo na kritiku načelnika JAS-a Nikole Rota, koji je od Zogovića tražio da plati 2086 dinara za već izvađenu vizu.⁹ Čest slučaj u takvim prilikama, što jedini učesnik tog kongresa Krasić navodi u svom izveštaju, jeste da se pored prisustvovanja sednicama kongresa, u drugom delu dana odlazi u pariske klinike na praksu.¹⁰

Zbor liječnika Hrvatske obavestio je JAS da je dr Dinko Šakić, šef očnog odjela bolnice u Splitu, dobio poziv da učestvuje na 56. kongresu Francuskog oftalmološkog društva (Congrès de l' Association Francaise de Ophtamologie) kao njihov predratni član, od 22. do 26. maja 1949. u Parizu. Kao i većina sličnih kongresa u tom vremenu, i taj je imao svoju glavnu temu, a toga puta to su bile hipertenzivne uveitide (les uveites hypertesive). I taj francuski strukovni kongres imao je delegate goste gotovo sa čitavog tadašnjeg Zapada, te iz francuskih kolonija. U svom izveštaju dr Šakić navodi da su se domaćini posebno toplo odnosili prema jugoslovenskom delegatu, istakavši i u pristupnom govoru da su sa Jugoslovenima bili saveznici u oba velika rata.¹¹

Već naredne godine jugoslovenska delegacija za 57. kongres Francuskog oftalmološkog društva od 23. do 27. jula brojala je čak pet delegata, uključivši ponovo dr Šakića. Tu su i dr Leopold Ježe, profesor Medicinskog fakulteta iz Ljubljane, i šef oftalmološke klinike u istom gradu, dr Vladimir Čavka, profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu, te asistenti dr Ivan Stanković iz Beograda i dr Nevenka Ivančić sa Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Iz izveštaja učesnika kongresa vidimo da su svi bili na XVI nacionalnom oftalmološkom kongresu u Londonu od 14. do 22. jula, pa su nastavili u Pariz. Tema kongresa u Parizu bila je noćni vid.¹²

Slične izveštaje i iskustva nalazimo i u beleškama učesnika sa XXIV godišnjeg sastanka francuskog ortopedskog društva¹³ od 7. do 8. oktobra 1949, gde je JAS delegirao dr Dimitrija Jovičića, profesora Medicinske velike škole iz Beograda, dok je naredne godine od 2. do 8. oktobra, isto u Parizu, išla sada već četvoročlana delegacija. Pored Jovičića, tu su bili dr Bogdan Braces, sa Medicinskog fakulteta u Ljubljani, dr Ferdo Grospić, sa Medicinskog fakulteta u Zagrebu, i dr Milan Samović, sa Medicinskog fakulteta u Beogradu, svi profesori. Zanimljivo je da je kongresu, što vidimo iz izveštaja učesnika, prisustvovao i dr Vasić iz Beograda, kao privatno lice.¹⁴ Uostalom, to će narednih godina biti češća pojava da na naučnim kongresima u Francuskoj, pored delegata JAS-a, učestvuju i drugi jugoslovenski stručnjaci, koji po raznim osnovama

⁹ AJ 55-67-448 Obračanje JAS-a R. Zogoviću.

¹⁰ AJ 55-67-448 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

¹¹ AJ 55-68-469 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

¹² AJ 55-68-469 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

¹³ XXIV Reunion Annuelle, Societe Française d' Orthopedie et de Traumatologie.

¹⁴ AJ 55-68-470 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

gostuju na kongresu. No delegati JAS-a su se izdvajali po tome što su imali obavezu da na kongresu pročitaju pripremljeni referat i podnesu izveštaj i polože račune JAS-u pored toga što su išli o trošku te akademske institucije. Često se dešavalo da oni koji ostave povoljan utisak idu ponovo na slične manifestacije. Tu dolazimo do zaključka da se eventualna uspešnost na prethodnom kongresu upotpunjavala sa ostalim poželjnim predispozicijama, od kojih su najvažnije – stvarna nadležnost u toj naučnoj oblasti, znanje stranog jezika, jer su prednost imali oni referati i uključenje u raspravi na francuskom jeziku, sticanje veza sa stranim stručnjacima, naročito iz zemlje domaćina.

Kongres Francuskog društva otorinolaringologa¹⁵ od 16. do 18. oktobra 1950. imao je četiri jugoslovenska delegata JAS-a: doktori Žarko Praštam iz Sarajeva, Podvinec i Šercer iz Zagreba i Sekulić iz Beograda. Iz izveštaja se vidi dobar prijem na koji su stručnjaci naišli u Parizu, no nijedan nije izneo referat na kongresu. Naredne godine na kongres istog društva od 22. do 25. oktobra u Parizu išli su doktori Podvinec, Sekulić, Fotić i Matić.¹⁶

Zanimljiv je XI francuski kongres za tuberkulozu¹⁷ od 7. do 11. aprila 1953, po tome što se održavao u Tuluzu, a ne kao većina ostalih u Parizu. Među 300 učesnika iz Francuske i sveta bio je i delegat JAS-a dr Milutin Stojadinović, šef Antituberkuloznog dispanzera u Vrnjačkoj Banji. Ono na šta smo češće nailazili u izveštajima s takvih kongresa jesu kontakti sa stranim kolegama i konkretne ponude za slične kontakte sa strukovnim organizacijama. Tako dr Stojadinović ukazuje na poziv od turskog delegata dr Tefrika iz Istanbula za učešće Jugoslavije na kursevima u Istanbulu. Akademski savet je odgovorio da će razmotriti tu ponudu.¹⁸

Na 47. kongresu francuskih urologa od 5. do 10. oktobra 1953. u Parizu JAS je kao delegat predstavljao dr Sava Petković, upravnik Urološke klinike Medicinskog fakulteta u Beogradu. Pored tog delegata, kongresu je povremeno prisustvovao i dr Krasić, koji je bio delegat takođe u Parizu na istovremenom kongresu hirurga.

Trinaesti kongres francuskih stomatologa¹⁹ održan je u Parizu od 5. do 10. oktobra 1954, a JAS je predstavljao dr Franc Čelenić. Na kongresu je bilo još pet stručnjaka iz FNRJ po raznim osnovama, ali ne u ime JAS-a.²⁰

Za razliku od redovnih kongresa francuskih nacionalnih naučnih organizacija, prigodni kongresi su održavani uglavnom povodom izvesnih jubileja. Tako je povodom proslave šezdesetogodišnjice Elektrotehničke visoke škole Lécole supérieure delectricite pozvan dr Milan Vidmar,²¹ na šta je JAS pozitivno reagovao i odobrio mu putne troškove i dnevnice od 10. do 13. maja 1954. godine. U isto vreme dr Ivan Đaja

¹⁵ Societe Française de la Otorinolaringologi.

¹⁶ AJ 55-68-473 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

¹⁷ Congrès Française de la Tuberculose.

¹⁸ AJ 55-69-488 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

¹⁹ Congrès Française Dentiers.

²⁰ AJ 55-69-492 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

²¹ Vidmar je pozvan od strane Société Française des Electriciens.

obaveštava JAS da ga je Francuska akademija izabrala za dopisnog člana sekcije za medicinu i hirurgiju na upražnjeno mesto sir Aleksandra Fleminga, te za put u Brisel i Pariz traži finansijsku potporu. Odgovoreno mu je pozitivno.²²

Međunarodni dentistički dani Pariza²³ su prelaz između organizacije francuskih nacionalnih naučnih ustanova i skupova međunarodnih organizacija na tlu Francuske. Naime, iako ih organizuje nacionalna stručno-naučna organizacija Federation dentaire sute nationale (FDI), ti skupovi imaju izrazito međunarodno obeležje po sastavu delegata iz velikog broja zemalja sveta. Na skup dentista u Parizu od 23. do 30. jula 1950. uticao je i jubilej od 50 godina proslave postojanja FDI – nacionalne dentističke organizacije. Dva stručnjaka – dr Iva Čupara, prof. iz Zagreba, i dr Ivana Bikara, prof. iz Beograda, delegirao je JAS. Na skupu su učestvovali delegati i stručnjaci iz 24 zemlje sveta, a iz socijalističkog lagera opet samo Jugoslavija, što nije za čuđenje ako imamo u vidu da je to vreme rasplamsavanja „hladnog rata”. Na XXIX dentističke dane Pariza od 22. do 27. jula 1955. poslat je prof. dr Ljubomir Đoković, iz Beograda, i asistent Nada Hadžeković, iz Zagreba. Na XXXI međunarodne dentističke dane²⁴ od 29. septembra do 1. decembra 1957. u Parizu ponovo je poslat dr Ljubomir Đoković. Iz izveštaja vidimo da je to vreme iskoristio i za operacije u pariskim klinikama, gde je prvi iz FNRJ učestvovao na izvesnom tipu operacije kancera.²⁵ Tome bi trebalo dodati da je od 11. do 17. aprila iste 1957. na Međunarodnoj dentističkoj nedelji,²⁶ u stvari 63. kongresu zubara Pariza. takođe JAS poslao dr Zdenka Nemirovskoga i dr Milutina Dobranića iz Zagreba. Tu je istaknuta uredba JAS-a da delegati moraju sami obezbediti 30 odsto sredstava, u stvari njihova firma, što su uglavnom delegati ispunjavali, mada je bilo i nekoliko slučajeva odustajanja ranije, ali su uvek navođeni drugi razlozi (referat, zauzetost).²⁷

Studijski boravci u Francuskoj radi naučnog usavršavanja su drugi vid saradnje između JAS-a i francuskih naučnih nacionalnih organizacija. Prelazni oblik između prve grupe koju smo već opisali, a to su učešća na kongresima i naučno usavršavanje u toj zemlji su naučne ekskurzije. Tim oblikom saradnje, pored medicine, bili su obuhvaćeni pravo, tehnika, poljoprivreda i šumarstvo, saobraćaj, filozofija, filologija i geografija.

Po pozivu A. Šolea, dekana Sorbone i L. Patia i P. Fenelona, profesora univerziteta u Bordou i Poatjeu, beogradski profesor geografije dr Borivoje Ž. Milojević učestvovao je na interuniverzitetskoj ekskurziji francuskih geografa od 26. do 30. maja 1950. godine. Interuniverzitetske ekskurzije se održavaju u Francuskoj od kraja XIX veka svake godine u oblasti geografije i pored istaknutih stručnjaka iz cele Francuske

²² AJ 55-49-240 Odluka JAS-a o zahtevu I. Đaje.

²³ Journées Dentaires Internationales de Paris.

²⁴ Journées Dentaires Internationales de Paris.

²⁵ AJ 55-69-492 Izveštaj delegata učesnika JAS-u.

²⁶ International Dentaire Semmainier.

²⁷ AJ 55-69-492 Izveštaj delegata učesnika JAS-u.

pozivaju se i eminentni stručnjaci iz sveta. Te godine istraživani su srednji deo doline Dardone i kraške oblasti Pertora i Šarlota. Milojević izveštava o želji domaćih stručnjaka da dođu u Jugoslaviju, gde je za njih najatraktivnija oblast za izučavanje primorje i kraški krajevi. Dekan Sorbone A. Šole izrazio je posebno želju da u jugoslovenskim univerzitetskim centrima održi više predavanja o svom naučnom radu i savremenim kretanjima u geografskoj nauci. Milojević napominje izuzetan prijem u Francuskoj od stručnjaka, predstavnika vlade, što smo mogli zapaziti u više ranijih izveštaja naših stručnjaka na francuskim kongresima toga doba.²⁸

Branku Gaveli, honorarnom saradniku Arheološkog instituta SANU, omogućen je jednomesečni boravak u Parizu radi rada na keltskim starinama. Troškove boravka odobrio je JAS. Iz Gavelinog izveštaja vidimo da je ostao dva meseca, što mu je naknadno odobreno (od 12. IX do 12. XI 1950) i da je pored detaljnog istraživanja po francuskim arhivama, bibliotekama i muzejima, dopunio određene detalje i sporna pitanja za temu na kojoj je već odbranio doktorsku disertaciju *Keltski opidium Židovar* u Beogradu, gde predaje oblast praistorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.²⁹

Na osnovu predloga Ministarstva za nauku i kulturu NR Slovenije, JAS je odobrio dr Karelu Oštiru boravak od 50 dana u Parizu, radi analize popune Univerzitetske biblioteke u Ljubljani.³⁰

Doktoru Čedomiru Simiću, upravniku Instituta za parazitologiju SANU, takođe je odobreno dvomesečno studijsko usavršavanje u Francuskoj u istom terminu. Simić je u Parizu održao više predavanja i nastupa, gde je imao prilike da se susretne i sa predstavnicima francuske vlade na jednom banketu, gde je imao zapažen govor. Od 14. oktobra do 6. novembra 1951. proveo je na Pasterovom institutu u Alžiru³¹ Dobio je na poklon, kao predstavnik SANU, sav parazitološki materijal koji je tražio. Bilo je uobičajeno u tim izveštajima da su francuski domaćini izdašni u poklonima u literaturi, materijalu i pažnji prema jugoslovenskim naučnim radnicima i stručnjacima. Čuveni naučnik te oblasti E. Sergent, direktor instituta u Alžiru, najlepšim rečima se obraćao na svečanom banketu SANU Ćiriću i FNRJ, ističući tradiciju dobrih odnosa sa Srbijom.³²

Na studijskom boravku od dva meseca su tokom 1951. u Nantu bili doktori oftalmologije dr Ivan Stanković i dr Milan Blagojević. Iz izveštaja se vidi da su imali intenzivan svakodnevni rad na dve klinike i da su dobili povoljne pismene karakteristike vodećih francuskih stručnjaka oftalmologije sa klinike i instituta u Nantu. Tom prilikom je vodeći francuski oftalmolog iz Tunisa dr Natal, posle saradnje u Nantu sa Stankovićem i Blagojevićem, zatražio pismeno od JAS-a da u Tunis na usavršavanje

²⁸ D. Petrović, „Saradnja francuskih i jugoslovenskih geografa u periodu 1947-1952”, *Globus*, 28 -godišnjak za 2003, s.212-215; AJ 55-55-266 Izveštaj korisnika studijskog usavršavanja JAS-u.

²⁹ AJ 55-55-266 Izveštaj korisnika naučnog usavršavanja JAS-u.

³⁰ AJ 55-55-266 Odluka JAS-a.

³¹ Pasteur Institut de Algeri.

³² AJ 55-55-266 Izveštaj korisnika studijskog boravka JAS-u.

dode jedan od jugoslovenskih stručnjaka lekara na specijalizaciju i da može sa sobom da povede jednu koleginicu na specijalizaciju iz histologije.³³ Kardiolog dr Ivan Đaja proveo je više od dva meseca u Parizu i Lilu na stručnom usavršavanju i držanju predavanja po francuskim institutima i klinikama u ta dva grada, od 2. decembra 1951. do 6. februara 1952, da bi ponovo bio u Parizu od 15. oktobra do 15. novembra 1952, što je jedinstven primer dvostrukog studijskog boravka u Francuskoj za godinu dana u dokumentaciji koju smo pregledali.

Doktor Ivan Vidav, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani, dobio je tromesečno usavršavanje u Francuskoj od početka oktobra do kraja decembra 1951. godina. Zanimljivo je da je od 14. maja do 16. juna 1953. ponovo dobio dva meseca studijskog usavršavanja na College de France, gde je imao saradnju sa profesorom S. Mandelbrajtom, koji je već oformio jedan međunarodni naučni tim, gde su najbrojniji bili Francuzi i Englezi. Akademik Dušan Nedeljković, koji se bavi istorijom filozofije, dobio je dva meseca da bi završio tekst koji je već tada imao 1.500 strana iako je tražio četiri meseca. No posle jednog meseca nije više primao ništa a jugoslovenska ambasada u Parizu javlja JAS da se akademik nalazi bez ikakvih sredstava i da traži pomoć. Dosta je neobično da iako su mu uredno odobrena dva meseca sredstava i dnevnica, da su mu dalje isplate obustavljene, a dalja dokumentacija o tome ne postoji. Očigledno je da su se i pored visoke centralizacije u strukturi odobrenja i realizacije naučne saradnje sa svetom, dešavali izvesni propusti JAS-a i pratećih tela.

Inženjer Katarina Štampar, asistent Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Zagrebu, dobila je tri meseca studijskog usavršavanja u Francuskoj, gde joj je posle odobren još jedan i po mesec. To vreme provela je na Ecole nationale d'Horticulture u Versaju, gde se bavila voćkama i gde je u izveštaju dala više viđenja o gotovo dvadeset instituta i fakulteta u toj naučnoj oblasti koje je posetila poslednja dva meseca svog boravka u Francuskoj. Inženjer Dragan Petrović, predavač na Saobraćajnom fakultetu u Beogradu, dobio je dva meseca usavršavanja u Francuskoj od 18. avgusta do 18. oktobra 1951, a zatim mu je odobren još jedan mesec za posetu i analizu železnica Belgije i Engleske, gde se najduže zadržao u Londonu.

Profesor filologije u Ljubljani dr Karl Oštirda dobio je jedan mesec boravka u Parizu, sa posetom Alžiru radi izučavanja preindoevropskih jezika na osnovu sadašnjeg dijalekta Berbera u severnoj Africi. Dr Mirko Deanović, profesor filologije iz Zagreba, na predlog Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i usvajanje JAS-a, dobio je jedan mesec usavršavanja u Parizu na poziv Instituta D Etades Slaves. Za razliku od prethodnih slučajeva, JAS je odobrio samo troškove puta. Njegovom predavanju u Parizu prisustvovao je krajem 1952. jugoslovenski ambasador Prica. Profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu dr Miroslav Đorđević proveo je oko dva meseca studijskog boravka u Parizu, odakle je nastavio još 10 dana u London (od 11. XI 1952. do 21. I 1953). Međutim, nije održao nijedno predavanje iako su ga dekan pariskog

³³ AJ 55-55-266 Izveštaj korisnika studijskog boravka JAS-u

pravnog fakulteta Julliot de la Morandiere i sekretar u Societe de legislation institutu Marc Ansel dva puta za to molili. Odgovorio je da nije spreman, može drugi put.³⁴ Od kraja 1953. približno, a od 1954. ustaljeno, JAS je uveo da svi delegati koje šalje na međunarodne skupove moraju obavezno da pripreme stručni referat koji će neizostavno pročitati na skupu.

Inženjer Relja Popović, docent Tehničke velike škole u Beogradu, dobio je jedan i po mesec studijskog boravka od kraja avgusta do početka oktobra 1953. u Francuskoj radi istraživanja regulacija reka. To vreme je uglavnom proveo u delti Rone i ističe da ga je dobro primila direkcija Electricite de France. Meliracione radove je u praksi izučavao zbog priprema za regulaciju Velike Morave.³⁵

Razmena publikacija, stručnih časopisa i kupovanje, a često i francusko poklanjanje određenih stručnih knjiga, pa i materijala, bila je dosta rasprostranjena pojava toga doba. Spomenućemo konkretno samo neke za koje postoji dokumentacija i koja se odnosi uglavnom na važnije nabavke. Ovde je nadležan bio dr Nikola Rot u ime JAS-a, tako da se njegov potpis nalazi na rešenjima tih distribucija. Tako 27. aprila 1952. Nikola Rot šalje porudžbinu u Pariz za knjige sa Sorbone. Naredne, 1954. načelnik JAS-a Nikola Rot obaveštava Vojnoistorijski institut u Beogradu o prijemu većeg broja Revue Internationale d'Histoire Militaire za 1953, broj 13. Biblioteka Sorbone obratila se 20. avgusta 1953. JAS-u sa molbom da se dobiju neka od originalnih izdanja jugoslovenske nauke iz 1923-1939, koja su u Francuskoj izgubljena u ratu. Zauzvrat nudi veći broj knjiga i izdanja Centralnoj biblioteci SANU. U isto vreme moli za najnovije primerke jugoslovenske naučne publikacije. Nikola Rot je povoljno na to odgovorio. Pismom od 29. septembra biblioteka sa Sorbone zahvaljuje JAS-u za ostvareni dogovor i moli da se nadalje posredstvom Univerzitetske biblioteke u Beogradu šalju primerci novih izdanja za potrebe Francuske do daljnog.³⁶

Publikacije SANU daju vanredno pregledan tok razmene stručne literature između dve zemlje.³⁷ Tu se uočava razgranat sistem razmene stručnih časopisa i novih izdanja, naročito sa Parizom i njegovim vodećim institutima, univerzitetom, arhivima i muzejima. Što se jugoslovenske strane tiče, ona je pored direktne saradnje sa JAS-om, saradivala i sa republičkim akademijama, pa čak i na nižem nivou.

Gostovanja francuskih naučnih delatnika u FNRJ tada je bilo u daleko manjem broju nego gostovanja jugoslovenskih stručnjaka u Francuskoj, što je i donekle razumljivo imajući u vidu značaj francuske nauke i tadašnji periferni položaj FNRJ. Pored svega toga, možemo reći da su francuski stručnjaci bili među onima koji su češće dolazili u FNRJ nego što je to bio slučaj sa većinom drugih zapadnoevropskih država u posmatranom periodu. Gotovo u svim slučajevima jedan od glavnih kriterijuma za

³⁴ AJ 55-55-266 Izveštaji korisnika studijskih boravaka JAS-u.

³⁵ AJ 55-55-266 Izveštaj korisnika studijskog boravka JAS-u.

³⁶ AJ 55-42-186 Dokumentacija načelnika JAS-a.

³⁷ SAN, godišnjak LIX za 1952, st 368-69, SAN, godišnjak za 1953. LX 1953, st. 345, SAN, godišnjak LXIV za 1957, st. 246.

dozvolu ulaska francuskih stručnjaka na gostovanje u FNRJ bila je ocena njihovih političkih pozicija, naročito odnosa prema Jugoslaviji i njenoj tadašnjoj vlasti. Tako je dekan Filozofskog fakulteta na Sorboni geograf dr Šolej (André Cholley) dobio izuzetno pozitivne karakteristike od jugoslovenske ambasade u Parizu, odnosno od ambasadora Ristića lično.³⁸ Kao najveći doprinos dr Šoleja ističe se da je bio potpisnik, zajedno sa grupom vrhunskih francuskih naučnih radnika, peticije o podršci Jugoslaviji uoči mirovne konferencije u Parizu 1946. godine. Dr Šolej je već bio u poseti FNRJ 1947, a za njegov dolazak, zajedno sa suprugom, u maju 1949. organizuje se više prigodnih manifestacija i stavlja mu se vagon salon na raspolaganje prilikom proputovanja od Niša do Zagreba. Početkom naredne, 1950, tačnije 17. januara *Politika* izveštava sa konferencije Centra za spoljnopolitička pitanja u Parizu, gde dr Šolej govori izrazito afirmativno o posleratnoj masovnoj gradnji objekata u FNRJ, naročito Novog Beograda, o politici i samom jugoslovenskom rukovodstvu, naročito o svojim impresijama u susretu s Titom.³⁹ I narednih godina vladalo je veliko interesovanje za eventualno treće posleratno gostovanje dr Šoleja FNRJ. Tako se 1951. očekivalo da dođe u Skoplje, gde bi taj geograf održao predavanje, no on je otkazao telegramom u poslednjem trenutku zbog zdravstvenih problema. Godine 1952. A. Rubić, predsednik Geografskog društva Hrvatske, koji je sa dr Milojevićem iz Beograda već bio u Francuskoj na jednoj od geografskih ekskurzija i tamo upoznao dr Šoleja lično, podneo zahtev za gostovanje eminentnog francuskog stručnjaka u FNRJ, a kada mu je iz JAS-a odgovoreno da do toga neće doći, on je izrazio želju da se to ostvari 1953. godine.

Predlog SANU u februaru 1953. za gostovanje Simon Keler, (Simonne Callere) koja je među najpoznatijim svetskim stručnjacima u minerologiji, bio je odbijen. Na ponovljenu molbu SANU, koja je u afirmativnom svetlu prikazala rad gđice Kajzer, sa podacima o njenom naučnom radu i ugledu u svetu, JAS je prihvatio samo petnaest dana kasnije. Tako je Simon Kajzer došla u FNRJ na dvadeset dana i održala šest predavanja iz geologije.

Gostovanje akademika Liona Kamija (Lion Camille) i profesora Žana Faketa (Jean Facquet), koji su svetskog glasa u oblasti medicine za gostovanje od 17. do 21. aprila 1954. u Beogradu bio je povod za više svečanih aktivnosti u SANU i sedištu JAS-a u Božidara Adžije br. 11. Profesoru Anriju Pieronu (Henri Pieron), poznatom psihologu, JAS je platio put i troškove u januaru 1951, ali troškove samo od stupanja na tlo Jugoslavije, a ne i one do nje, što je bilo tada pravilo za gostovanje stranih stručnjaka i naučnih radnika na poziv JAS-a. On je održao po dva predavanja u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. Iste godine pozvan je i okeanograf dr J. Bukart (J. Bourcart) u Boku Kotorsku na ispitivanje sastava tamošnje morske vode. Godine 1955. o trošku JAS-a, uz obračun koji smo već spomenuli, gostovali su Leon Bine (Leon Binet), dekan Medicinskog fakulteta u Parizu, i Pol Lemerl, prof. Visoke škole u Parizu, a

³⁸ D. Petrović, „Gostovanje francuskih naučnih radnika u Jugoslaviji 1949-1955. godin”, *Rasinski anali*, 2/ 2004 (prema: *AJ* 55-57-282 Pismo ambasadora Ristića MSP u Beogradu o dr Šoleju).

³⁹ *Politika*, 17. i 18. januar 1950, članci o istupanju dr Šoleja.

krajem godine i Andre Grabar, istoričar umetnosti. Pre toga je 1952. pozvan i Lui Faže (Louis Fagé), akademik. Godine 1951. JAZU je posredstvom JAS-a pozvala dr André Silasa da drži predavanje iz psihologije u Zagrebu. Na inicijativu dr Šakića, šefa očnog odjela bolnice u Splitu, koji je više puta gostovao u Francuskoj, godine 1950. pozvan je profesor oftalmologije Gabrijel Pier Surdij (Pierre Sourdille) iz Pariza. Iz ambasade FNRJ u Parizu javljeno je da je u pitanju veliki desničar i reacionar, ali pošto je već pozvan, da se poseta ne odbija.⁴⁰

U istom vremenu gostovali su i dr E. Bernar (Bernard), stručnjak za tuberkulozu, i Arno Denožaj (Armand Denojoy), profesor Sorbone. Dr A. Lakasanj (Lacassange) sa Pasterovog instituta u Parizu,⁴¹ gostovao je u maju i junu 1952. u Beogradu profesionalno i odmarao se po Dalmaciji. Profesor Mirkin Gecević, pravnik, poreklom Rus, gostovao je i držao predavanje na Pravnom fakultetu u Beogradu, dobivši kao umereni levičar pozitivne ocene od MSP. Naročito se ističe stav o podršci FNRJ prilikom sukoba sa Kominforom. Nekoliko predloga jugoslovenskih stručnih organizacija i pojedinaca za pozive na gostovanje istaknutih francuskih stručnjaka JAS je odbijao, često bez obrazloženja, ali je broj takvih slučajeva svega pet-šest u okviru analizirane arhivske građe za to doba.

JAS i učešće jugoslovenskih predstavnika na kongresima međunarodnih organizacija sa sedištem u Francuskoj

Drugi oblik naučne saradnje u kojoj je JAS učestvovao jesu kongresi međunarodnih naučnih organizacija koji su se održavali na tlu Francuske i gde im je najčešće bilo sedište.

Peti međunarodni kongres kancerologa⁴² održan je u Parizu od 17. do 22. jula 1950. godine. Iako je reč o svetskoj organizaciji, njeno sedište je u Institutu Radium u Parizu, a predsednik je ugledni francuski naučnik. Jugoslovenska delegacija, koju je odredio JAS, imala je dva profesora - dr Šahovića i dr Simića, iz Beograda, i asistente dr Revišhar iz Ljubljane i dr Dekarš, iz Zagreba. Platni razredi i organizacija putovanja gotovo su identični kao i u prvoj skupini odnosa koje smo prethodno opisali. Dodali bismo da su ovo ipak skupovi gde su bile bezmalo zastupljene sve zemlje sveta u okviru svojih delegacija osim za vreme „hladnog rata”, do otprilike 1954-1955, kada su često odsustvovali predstavnici zemalja Varšavskog ugovora, Kine i Severne Koreje. Novooslobođene zemlje bivše kolonije činile su sve brojniju skupinu država na tim međunarodnim susretima, što se naročito odnosi na zemlje Azije i tek od polovine pedesetih nekoliko država Afrike, koje su do kraja posmatranog perioda (kraj 1957) u svega nekoliko slučajeva dobile nezavisnost (pored Liberije i Etiopije, njima

⁴⁰ D. Petrović, *Saradnja francuskih i jugoslovenskih geografa*. s. 212-215; *AJ* 55-57-282.

⁴¹ Pasteur Radium Institut.

⁴² Ve Congrès International, Centre du Cancer.

se pridružio i dotle formalno nezavisni Egipat 1952, Libija 1955, Sudan, Maroko, Tunis 1956. i Gana 1957). Naročito su prijateljski s tim državama bili odnosi FNRJ, koja je i ranije, pre sticanja nezavisnosti, pomagala diplomatski (u nekim slučajevima i više od toga) njihove težnje ka oslobođenju, dok su odnosi sa zemljama Zapada i Istoka prolazili različite faze. Retka učešća poneke zemlje socijalističkog lagersa (čega u isto vreme nije uopšte bilo u organizaciji francuskih naučnih nacionalnih skupova, jer su direktno bili pod francuskom vladom) bila su tada prožeta sukobom koji je FNRJ s njima imala, pa su ti susreti, kada je do njih uopšte dolazilo, bili vrlo hladni. Naprotiv, u vreme otopljanja tih odnosa, od Staljinove smrti,⁴³ i na tim skupovima se manifestovalo približavanje, u tom slučaju naučnih radnika. Sa zemljama Zapada odnosi su bili relativno korektni, no i oni su prolazili kroz različite faze, da bi se upravo posle 1954. dodatno hladili. Tako na kongresu kancerologa u Parizu, koji je održan u žiži „hladnog rata”, K. Šahović konstatuje u izveštaju da nisu učestvovali delegati iz istočnoevropskih država, dok je SSSR delegacija došla na dan zatvaranja kongresa, tako da ni ona praktično nije učestvovala u njegovom radu.⁴⁴

Prvi svetski kongres kardiologa⁴⁵ održan je od 3. do 9. septembra 1950. u Parizu, gde je JAS delegirao tri stručnjaka: dr Čedomira Plavšića, docenta Medicinskog fakulteta u Beogradu, dr Bogdana Zimonjića, profesora Medicinskog fakulteta u Sarajevu, i dr Radovana Ivančića, internistu iz Zagreba. U izveštaju se ističe da je bilo oko 1000 učesnika iz celog sveta, „a sa porodicama i 2000”, da je delegacija JAS (delegati JAS nisu nikada putovali sa članovima porodice, o suprotnom nema podataka) izuzetno toplo primljena od predstavnika Francuske i da se naredni kongres održava u Vašingtonu .

Četvrti međunarodni kongres neurologa⁴⁶ održan je od 5. do 10. oktobra 1949. u Parizu. Jedini delegat JAS je dr Jovan Ristić, docent Medicinske više škole u Parizu.⁴⁷ Međunarodni kongres za sanitarnu tehniku lečenja održan je od 6. do 9. juna 1950. u Parizu, a JAS je poslao dr Voju Đukanovića, pomoćnika ministra zdravlja FNRJ, i inž. Jožu Platnera, iz Ljubljane, načelnika sanitarnog odeljenja NR Slovenije. Platner u izveštaju opisuje predusretljivost domaćina Pariza, koji ima oko 45.000 sanitetskih postelja, a mnoge bolnice je Platner mogao obići. Zahvaljujući dobrom znanju francuskog jezika, Platner je objavio jedan rad s tom temom u Parizu.⁴⁸ Kongres za sportsku medicinu⁴⁹ održan je od 28. maja do 1. juna 1952. u Parizu. Jedini predstavnik JAS-a i ujedno jedini učesnik iz FNRJ, bio je dr Jože Smodlaka, koji je i član Uprave Međunarodne federacije sportske medicine. Na kongresu je u članstvo primljeno 17

⁴³ Po D. Bekiću i godinu dana ranije su postojali neki simptomi - Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, deo *Godina 1952.*

⁴⁴ AJ 55-68-456 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

⁴⁵ Ier Congrès Mondial du Cardiologi.

⁴⁶ IV Congrès International du Neurologi.

⁴⁷ AJ 55-68-458-460 Odluka JAS-a o učesnicima kongresa.

⁴⁸ AJ 55-69-485 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

⁴⁹ IX Congrès International de Médecine Sportive.

novih država, među njima i SSSR, Japan, Nemačka. Na samom kongresu je od istočnoevropskih zemalja učestvovala samo Čehoslovačka, međutim i to je bio gest izvesnog otopljanja odnosa, uz prijem u članstvo SSSR. Ministarstvo prosvete Francuske dodelilo je prisutnima tri medalje časti, među njima i Smodlaki. U izveštaju on napominje da je to za njega veliko prijatno iznenađenje, jer ima viših od njega u hijerarhiji Međunarodne uprave kojima je to moglo pripasti, te on tumači to kao posebnu naklonost zemlje domaćina skupa Jugoslaviji.⁵⁰

Za Međunarodni kongres psihijatrije,⁵¹ održanom od 18. do 27. septembra 1950. u Parizu, došlo je do zapleta neuobičajenog za te prilike. Naime, od psihijataru Beograda i Zagreba formiran je bio Nacionalni odbor, na čije čelo je izabran dr Radoslav Lopašić, profesor Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Njega je Nacionalni odbor odredio da predstavlja FNRJ u Parizu na Međunarodnom kongresu. Predsednik JAS-a dr Siniša Stanković, u pismu Lopašiću, koji je pre toga dao ostavku na mesto delegata, kazuje da JAS nije bio obavešten o njegovom izboru za delegata, već samo o formiranju Nacionalnog odbora. Otuda poziva Lopašića da uđe u proceduru za odlazak na kongres. Meutim, Lopašić kratko odgovara da je podneo neopozivu ostavku.⁵² Tada JAS određuje dr Dezidera Juliusa, profesora Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Julius u izveštaju ističe visok nivo kongresa, prijatan prijem i to da se na kongresu više puta ponovilo kako se FNRJ jedina pojavila „iza željeznog zastora”.⁵³ Tu se uočavaju prvi elementi prevazilaženja neprikosnovene uloge JAS-a u komunikaciji s inostranim kulturnim i naučnim ustanovama. Naime, kako međunarodna pravila svetske strukovne organizacije da sami stručnjaci u zemlji uspostavljaju Nacionalni odbor za psihijatriju, te daju mogućnost da to telo samo izabere predstavnika na Međunarodnom kongresu, to pravno pozitivno dolazi u koliziju sa unutrašnjim sistemom u tom domenu, koji je pod pokroviteljstvom JAS-a. Iako je u pismu predsednika JAS-a dr Siniše Stankovića traženo samo da izabrani predsednik Nacionalnog odbora dr Lopašić poštuje proceduru i makar se formalno obrati JAS-u sa naznačenim realnim mogućnostima da bude delegiran (na osnovu svoje stručnosti, mesta predsednika Nacionalnog komiteta i činjenice da ga je isto telo izabralo za delegata,) on je to odbio (po našem tumačenju međusobno izmenjenih pisama Lopašić se osetio uvređen nekim stavovima funkcionera JAS-a prema Nacionalnom odboru i njemu lično – P.D.) Prvi put je na taj način ugrožena neprikosnovena uloga JAS-a u tom domenu, no nama se, na osnovu istraženog materijala, čini da je to dugo ostao jedini slučaj te vrste sve do kraja posmatranog perioda, 1957. godine.

Za XV međunarodni kongres farmaceutske federacije⁵⁴ održanog u Parizu od 13. do 20. novembra 1953, JAS je za delegata odredio dr Momčila Mokranjca, profesora

⁵⁰ AJ 55-69-486 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u

⁵¹ Congrès International du Psychiatrie.

⁵² AJ 55-69-480 Prepiska JAS – Lopašić.

⁵³ AJ 55-69-480 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

⁵⁴ XV iem Congrès International de Federation Pharmaceutie.

Farmaceutskog fakulteta u Beogradu. Iz izveštaja se vidi da nije učestvovala nijedna socijalistička zemlja sem FNRJ, te da se na pariskim farmaceutskim fakultetima već nalaze dva stručnjaka iz Beograda i jedan iz Zagreba, a da je primljen još jedan farmaceut na specijalizaciju.⁵⁵

Prvi kongres infektivne patologije⁵⁶ održan je u Parizu od 24. do 26. maja 1956. godine. Akademik Kosta Todorović je nekoliko meseci ranije obavestio JAS o prijemu pismenog poziva od organizatora za učešće na kongresu, te moli novac za učešće. U isto vreme iz Zagreba stiže molba Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti da i dr Fran Mihaljević učestvuje na kongresu, a JAS daje potvrđan odgovor, ali insistira na dva tih godina već ustaljena uslova: da učesnici imaju pripremljen referat koji će na skupu pročitati; da obezbede 30 odsto troškova sami, preko svojih radnih organizacija ili nekih sponzorskih ulaganja drugih ustanova. Kosta Todorović je prihvatio i ispunio uslove, dok se Fran Mihaljević zahvalio, jer u tako kratkom roku ne može spremirati naučni referat. A JAZU je intervenisala kod JAS-a da zadrži to mesto delegata i predloži nekog drugog iz svojih redova. Nekoliko je puta JAZU slično reagovala u određivanju delegata na međunarodne kongrese ili specijalističke studije, tumačeći odustajanje delegata koje je sama predložila kao mogućnost delegiranja novih iz svojih redova na „upražnjeno mesto”. Nismo primetili ništa slično kada su u pitanju ostali republički savezi u pregledanoj arhivskoj građi za to doba.⁵⁷ Iz izveštaja K. Todorovića vidimo da je na kongresu učestvovalo više od 500 delegata iz celog sveta, računajući i nekolicinu iz socijalističkih država Istočne Evrope. To je za vreme vlade Nikite Hruščova znak prevazilaženja izvesnog naboja iz prethodnog hladnoratovskog vremena. Todorović je bio izabran za jednog od pet potpredsednika društva, predavao jednom sednicom, izabran u Širi odbor i dobio više priznanja. Za razliku od ranijih godina, gde je delegat JAS bio često jedini od učesnika među Jugoslovenima, tada je bilo delegata raznih stručnih i republičkih tela, čak još deset stručnjaka iz cele FNRJ. Za razliku od ranijih godina, kada bi se i desilo da neko učestvuje na kongresima a da nije delegat JAS-a, on bi zauzimao pasivan stav na kongresu i nije imao ni referat. Sada, međutim, i ti stručnjaci aktivno učestvuju, a profesor dr Milutin Đurišić iz Bakteriološkog instituta Medicinskog fakulteta u Beogradu je i izabran u Širi odbor kongresa. Svečanosti kongresa prisustvovao je i francuski predsednik republike, te visoki predstavnici vlade (imajući u vidu na delu parlamentarni sistem upravljanja Francuskom, u vreme Četvrte republike, predsednik Republike je imao gotovo protokolarna ovlašćenja u odnosu na vladu i njenog predsednika, što će se posle maja 1958. i stupanja Pete republike, sa De Golom, izmeniti referendumom ka stvarnoj vlasti predsednika Republike – P. D.) To je sve podiglo značaj kongresa i sa političkog stanovišta, a kada je na završnom banketu morao odsustvovati ministar prosvete, učestvovao je ministar saobraćaja Francuske. To sve pokazuje da iako je to bio među-

⁵⁵ AJ 55-69-498-499 Izveštaj učesnika kongresa JAS-u.

⁵⁶ Hier Congrès International de Infecte Pathologie.

⁵⁷ AJ 55-69-474-491 Deskripcija između JAS, JAZU i K. Todorovića početkom 1956. godine.

narodni svetski skup, samo održan na tlu Francuske, da je zemlja domaćin iza toga stala na najvišem nivou, čak i političkom.

Četvrti međunarodni sastanak astrologa⁵⁸ održan je u Parizu od 29. juna do 2. jula 1953, a JAS je delegirao redovnog profesora Pravnog fakulteta u Ljubljani dr Viktora Korošeca. Od 83 učesnika samo je on bio iz Jugoslavije.⁵⁹ Za XVI međunarodni kongres za čistu i primenjenu hemiju, koji je održan od 18. do 24. jula 1957, delegati JAS-a su bili dr T. Tutundžić i dr M. Kartulin. Vanredni profesor Tehnološkog fakulteta dr Slobodan Radosavljević, koga je predložila od SANU, JAS je odbio bez obrazloženja. Na kongresu je učestvovalo čak 3.500 hemičara iz 46 zemalja. Primećeno je da su se predstavnici istočnoevropskih zemalja, naročito iz SSSR, te predstavnici Italije (ranije lošiji odnosi zbog tršćanske krize) veoma srdačno ophodili prema jugoslovenskim delegatima.⁶⁰ Te konstatacije su već ranijih godina uočene i ovde je već i u tim odnosima došlo do izvesne konstante. Naime, D. Bekić u *Jugoslavija u hladnom ratu* kazuje da su se u međunarodnim diplomatskim susretima, naročito u OUN, još u vreme poslednje godine Staljinove vlade (kraj 1952. i 1953) uočili pokušaji približavanja istočnoevropskih predstavnika, naročito iz SSSR, predstavnicima FNRJ. To je kasnije pojačano, a od dolaska Hruščova u Beograd uspostavljaju se normalni odnosi (dogadjaji u Budimpešti 1956. su bili svakako minus u tim odnosima, no ne i dužeg i snažnijeg efekta). Sa Italijom su postojali sukobi oko tršćanskog pitanja, koji su nakon njegovog regulisanja, došli u fazu sasvim normalnih odnosa u kontinuitetu.

Međunarodna konferencija o uticaju životnih prilika i radnih okolnosti na zdravlje⁶¹ održana je od 27. do 29. septembra 1957. godine u Parizu. Na predlog JAZU, koji je JAS usvojio, FNRJ je predstavljao jedan delegat dr Aldo Bujević, asistent Škole narodnog zdravlja iz Zagreba.⁶² Spomenimo da je rangiranje učesnika prema platnim razredima transporta i dnevnicama ostalo isto tokom čitavog tog posmatranog perioda, tako da je dr Bujević, kao asistent, spadao u II klasu za odobrenje troškova, što je podrazumevalo upotrebu II klase brzog voza i nešto manje dnevnice nego kada su bili u pitanju korisnici I klase. Bujević u izveštaju navodi srdačne kontakte sa stranim kolegama, a naročito izdvaja prijateljske odnose sa „ruskim kolegama” (predstavnicima SSSR. - P. D.), kojih je u delegaciji bilo 18, od kojih ističe uspostavljene veze sa prof. Sarkisovim iz Centralnog instituta za proučavanje mozga iz Moskve i prof. Letaveta, direktora Instituta za higijenu rada u Moskvi.⁶³

U okviru skupine odnosa JAS-a sa Međunarodnim organizacijama, koje su internacionalne, a pojedine svoje kongrese održavale na tlu Francuske od 1949. do kraja 1957, primetimo dosta sličnosti, čak identičnosti kada je u pitanju delegiranje stručn-

⁵⁸ IV Congrès International de Astrologie.

⁵⁹ AJ 55-49-240 Izveštaj delegata učesnika JAS-u.

⁶⁰ AJ 55-49-240 Izveštaj delegata učesnika kongresa JAS-u.

⁶¹ Conférence Internationale sur L' Influence des Conditions de Vie et de Travail sur la Santé.

⁶² AJ 55-68-463 Odluka JAS o učesnicima kongresa.

⁶³ AJ 55-68-463 Izveštaj delegata učesnika kongresa JAS-u.

jaka i procedura oko odlaska na kongres, te kada se kontaktiralo sa francuskim kulturno-naučnim nacionalnim ustanovama i organizacijama. Dok su na kongresima francuskih nacionalnih ustanova i organizacija, zbog ugleda francuske nauke i same zemlje, kao gosti i delegati učestvovali u velikom broju strani stručnjaci, ipak su njih birali organizatori, a pozivi jugoslovenskim stručnjacima i JAS-u bili su neposredniji, iza čega se mogao konkretnije sagledati odnos trenutne francuske politike prema FNRJ. Delegati su više držali kongrese i putovali po unutrašnjosti Francuske, a kongresi su se držali i u Alžiru, kao sastavnom delu francuske nacionalne teritorije u to vreme. Međunarodni kongresi su se, s druge strane, držali ne samo isključivo u kontinentalnoj Francuskoj već gotovo uvek u Parizu, kao u jednoj od nezvaničnih prestonica sveta, koja je imala još veću reputaciju kada je u pitanju nauka i kultura. Odabir delegata bio je više stvar države i JAS-a, to su bili jugoslovenski predstavnici i ugledni stručnjaci međunarodne reputacije. Prioritet organizovanja delegacija JAS zadržava u tom vremenu, sve do konca posmatranog perioda – kraja 1957, ali se čini da u završnom delu toga doba na kongresima sve više učestvuju i neki drugi delegati po više osnova iz FNRJ. To možemo shvatiti kao labavljenje izvesnih komandnih uloga u jugoslovenskom društvu, što je prouzrokovalo da pored delegata JAS (koji i dalje zadržava glavnu ulogu u kontaktima sa svetom), nastaju mogućnosti i drugih institucija i organizacija na nižem nivou (republička naučna tela, same naučne institucije, čak pojedinci koji su stekli naučni ugled u odnosu na inostrane naučne organizacije). I na tim međunarodnim kongresima, održanim na francuskom tlu, primetan je trud francuske vlasti da i njeni vodeći političari i ugledne ličnosti daju obeležje na svečanostima tih skupova. To je i razumljivo ne samo što je takva praksa u svetu već i zbog spoljnopolitičke pozicije Četvrte republike, koja je i tada vodila teške kolonijalne ratove (do jula 1954. i Ženevskog sporazuma u Indokini, od 1. novembra 1954. u Alžiru, te manji nemiri u Maroku i Tunisu oko sredine pedesetih, neuspešna intervencija na Suceu 1956), što je krunilo njen međunarodni položaj.⁶⁴ Odnosi između Francuske i FNRJ su prolazili, kao što je to poznato u istoriografiji, od 1949. do 1957. više manjih podfaza, koji ukupno te odnose nisu osetnije menjali, no ovde vidimo dosta ustaljen korektan i ljubazan odnos i zvanične i nezvanične Francuske prema predstavnicima FNRJ.

Aktivnost JAS-a u saradnji sa naučnim ustanovama frankofonskih zemalja sa sedištem u Francuskoj 1949-1957. godina

Jugoslovenski akademski savet učestvovao i u saradnji sa stalnim stručnim organizacijama frankofonskih zemalja koje su svoje sedišta imale u Francuskoj, najčešće u

⁶⁴ Dragan Petrović, *Francuska politika dekolonizacije posle Drugog svetskog rata*, diplomski rad, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2002.

Parizu. Prema sačuvanim izvorima, to je bio najmanje zastupljeni oblik saradnje, ali zavređuje da bude pomenut. Preko JAS-a su slati učesnici na kongrese koji su se održavali u Briselu i nekoliko puta u Ženevi. Samo u jednom slučaju JAS je slala delegate kada se skup te vrste održavao na tlu Francuske. To je bilo vezano za XV kongres udruženja pedijatar zemalja francuskog govornog područja, održanog od 23. do 26. maja 1955. u Marselju. Organizator je u pismu JAS-u insistirao da delegat bude profesor dr Milivoje Sarvak sa Medicinskog fakulteta u Sarajevu. Nikola Rot, u obraćanju Sarvaku, konstatuje da mu neće biti potrebne (njemu Sarvaku – P.D.) devizne dnevnice za put, jer su ga domaćini pozvali kao gost. No posle razmene pisama između JAS i Sarvaka, odobrena su mu sredstva za put koja su i uobičajena.⁶⁵

Na osnovu tog i nekoliko drugih slučajeva arhivske građe, kada su Brisel i Ženeva bili domaćini, primetimo da nije bilo nikakve bitnije razlike u proceduri JAS-ovog određivanja delegata i njihovom organizaciono-finansijskom tretmanu. Tu je uticaj francuske države na organizaciju, pozivanje stranih delegata i iz kojih zemalja, te sam tok kongresa verovatno bio više izražen u odnosu na ostale međunarodne kongrese, naročito kada su oni održavani na njenom tlu, a imamo podatke da su držani i u Alžiru. Primetno je da posle 1955, kada se rasplamsala borba FNLO u Alžiru, nismo, kada je domaćin bila Francuska, primetili održavanje međunarodnih skupova bilo koje vrste na tlu Alžira.

Summary

Cooperation between French Scholars and Cultural Institutions and the Yugoslav Academic Council (1949-1958)

Scholars relations between France and Yugoslavia have been more intensive and more developed than political ones in the period from the end of the forties and the second half of the fifties. Generally, after Tito-Stalin split Yugoslavia tried to develop political and economic relations with all Western European countries.

Despite Yugoslav Academic Council has the monopol on the international scholars collaboration that has often been filed with political motives, during the time it became more independent.

---

⁶⁵ AJ 55-69-491 Prepiska organizatora kongresa, JAS i Sarvaka.

POLITICAL ELITE AND COMMUNITY MODERNISATION IN THE POST-1989 EASTERN EUROPE*

ABSTRACT: During the transitional period through which Eastern Europe is passing, community reflects the lack of cohesiveness within the masses and distinctive elite transformations and elite settlements. After the collapse of communist regimes, structural disequilibrium of community characterises the most of Eastern Europe today, because community has not be able to adjust to the shocks of change. Economic insecurity for the vast majority of people and political instability are dominant features of recent history of a society in most Eastern European states. The hierarchical relationship between the masses and the ruling cliques is based on a wide and almost insurmountable gap, with political power concentrate at the top. Perhaps the continuation of a sharp hierarchical division between the leadership cadres at the top and the masses below, coupled with a weakness in the political structures that assure the counterbalancing of forces usually associated with pluralistic democracy, caused the „crisis of elites”. The lack of effective interaction between leaders and followers does produce the series of independent, incompetent, irresponsible, and corrupted elites witch are not motivated to modernise their society. Nowadays Eastern Europe is faced with the same phenomenon of the „crises of elites”, as Latin America.

In this paper we are going to apply Robert Scott's theoretical and methodological approach to political elite and modernisation.¹ He, contrary to Harold Lasswell,² raised

---

¹ * The article is a part of the Project „The Serbs and Disintegration of Yugoslavia „The Roots and Consequences)” No 1627 supported by Serbiam Ministry of Science, Tehnology and Development. Robert E. Scott, „Political Elites and Political Modernization”, in *Elites in Latin America*, edited by Seymour Martin Lipset and Aldo Solari, Oxford University Press, New York, 1967 (p.p. 117-145)

² Harold D. Lasswell, Daniel Lerner, C. Easton Rothwell, *The Comparative Study of Elites*, Hoover Institute Studies, The Hoover Institute and Library on War, Revolution, and Peace, Stanford University Press, Stanford, California, 1952

fundamental question about the role of functional elites in processes of modernisation in societies under rapid change and social and economic deprivation.

In these types of peripheral transitional societies, such as Latin American and nowadays-Eastern European, the elite is seeking to maximise its political power and to protect the perquisites of power – material benefits, privileges, social and political status. In most Eastern European states elites tend to be particularistic, uncompromising, and strongly attached to the stratified class system. They appear to be unwilling or unable to make the adjustments necessary to permit constructive change. In rapidly changing and an unstable political community where consensus is shallow the real business of politics often takes place in a more specialised environment, with the private interest structures taking on the functions of private governments, practically unhampered by the constitutional government.

Eastern European masses are fearful and suspicious of change because of sense of insecurity engendered by rapid change. Furthermore, the majority is desperate, struggling to survive and overcome misery of poverty in every day life. Because of that Eastern European masses are politically unaware and inarticulated and so unable to hold their leaders responsible. The politically ineffective citizens are manipulated by the party elites, often through slogans and promises that portend social justice, economic reform, and political democracy as ends.

Because of our longer concern with community development in Eastern Europe, the objective of this paper is to describe and explain the relationship between political elite and community in Eastern Europe in our time transitional period from communism to capitalism.

Clarification of the notions

The discussion on present-day problems facing community in the post-1989 Eastern Europe request that a few notions have to be defined more specifically. The first notion to be considered is the notion of Eastern Europe.

a) Eastern Europe

The term Eastern Europe has been used to describe a complex of geographical, historical, cultural and political factors that mark this area off from other parts of the continent. In geo-political terms, Eastern Europe may be defined as an area of small countries positioned between Germany and Russia, subjected to the direct influence of these two countries (many of the nations lived under their occupation), or, subjected to their indirect influence (the powers rivalled each other, particularly in the Balkans). After the Second World War the USSR brought all Eastern European countries into its hegemonic sphere of influence.

Agnes Heller and Ferenc Fehér suggested that Yalta created a geographical entity, Eastern Europe, which as a polity or a community of destiny had never existed before. According to them, certain nations or ethnic groups of this geographically defined region had a long prehistory of political sovereignty, while others had always been integrated into larger conglomerates of countries or regional monarchies.³

Contrary to this opinion, Jerzy Tomaszewski and Gordon Skilling denote Eastern Europe as the region, which has several historically created features in common. In the past, the major factor affecting this region was that, eastward of the conventional borderline running along the River Elba and further up to Trieste, serfdom predominated in the final stage of feudalism, and this resulted in feudal conditions that remain here longer than in most West European countries. Almost all Eastern Europeans shared in common backwardness of economic development that condemned most of them, whatever their nationality or location, to a life of hard work and poverty. In the inter-war years, the continent was divided distinctly into what had been called „the two Europe, the farming and the industrial”. A line drawn from Riga to Trieste bisected Europe, the population to the east overwhelmingly occupied in agriculture and that to the west, by majority, in industry, transport, trade and services. Czechoslovakia, with only 33 per cent of her population in agriculture, was unique in an area where this proportion was normally over 60 per cent, in the Balkans even above 75 per cent.⁴

In the League of Nations publication from 1945, entitled „Economic Demography of Eastern and Southern Europe”, Wilbert Moor described in the following terms the division of Europe into the developed Western Europe as the core and that the underdeveloped Eastern Europe as the periphery:

„If one were to draw a circle on a map of Europe, with a centre in the North Sea off the English Coast having a radius of some 800 miles, this division of the European continent would approximate the boundary between the relatively prosperous industrial economies of the North and West and the relatively undeveloped and predominantly agrarian economies of the South and East. Within the area of the circle would lie most of the major commercial and industrial centres of Europe, and the regions with virtually stationary populations; beyond its borders would lie countries of meagre wealth and growing populations.

*Despite Europe's historical role as the centre of modern industrialism, the continent retains its remarkably divergent economic systems. The industrial expansion and complex market organisation, characteristic of North-western Europe, have made slight inroads into the belt of the agrarian states in Eastern and Southern Europe.*⁵

³ A. Heller, F. Fehér, *From Yalta to Glasnost. The Dismantling of Stalin's Empire*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, p. 16.

⁴ J. Tomaszewski, *The Socialist Regimes of East Central Europe. Their Establishment and Consolidation 1944-1967*. Routledge; London, 1989, G. Skilling, *The Governments of Communist East Europe*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1966.

Despite forced industrialisation during the period of national communism Eastern Europe remained the European periphery in relation to the North-west core of accumulation of capital. Employment in agriculture remains high and labour reserve exists in this sector. Furthermore, the very high proportion of persons has agricultural activity in addition to another main occupation in Eastern Europe. The highest percent of employment in agriculture have Romania, 44,4% of total employment, Poland, 19,2%, and Slovenia, 9,9%. Lower percent of employment in agriculture have Czech Republic, 4,9% of total employment, Slovakia, 6,3%, and Hungary, 6,1%. High percent of employment in agriculture is also characterised economies in Southern Europe. For example, in Greece employment in agriculture is 16,0% of total employment, in Portugal, 12,9%, and in Spain, 6,7%. In the North and the West part of Europe employment in agriculture is significantly lower, for instance, in Sweden employment in agriculture is 2,9% of total employment, in the United Kingdom and Belgium is 1,4%, in Germany, 2,6%, in France 4,1%, and in the Netherlands, 3,15%.⁶

Peter Gowan argues that the transformation of Central and Eastern Europe in the 1990s is one of the most dramatic and graphic examples of peripheralisation by core states in the history of modern capitalism:

After a decade of transformation the Central and East European Countries (CEECs) have been pushed back from a condition where they had substantial modern industrial sectors and, in a number of cases, rather productive agricultural sectors, into being dependent suppliers of raw materials and low-skill, low value-added, labour intensive products, integrated into the West European-centred division of labour at the bottom end.⁷

b) Community modernisation

There is no doubt that the communist elites believed that only socialism produced a truly unified community. For them only socialist ownership and combining state planning with limited elements of markets and money completely overcame fragmentation of community. National communists referred to the close unity of purpose of the popular community and nation and they identified popular community with nation. The bourgeoisie was defined as the enemy of the nation, the class preventing the nation or popular community from coming into its own. Capitalism was seen as a system, which weakened the fatherland morally as organisationally.

Revolutions inevitably resulted in the formation of nation, communities of equal citizens establishing their sovereignty in the state. National formation was the whole point of revolutions. With program of nationalisation of the factories and land Eastern

⁵ W. Moor, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. Arno Press, New York, 1972, pp. 17 and 27.

⁶ „Employment in the European Union candidate countries”, *European Industrial Relations Review*, No. 350, March 2003, p. 26

⁷ Peter Gowan, „The Peripheralisation of Central and Eastern Europe in the 1990s”, *Labour Focus on Eastern Europe*, No. 65, 2000, p 43

European revolutionary elites hoped to create a more compact „national” community than their predecessors do. It was national communist utopia that only socialist system was capable of modernising and industrialising the country and strengthens „national community”. For the national communists salvation of the community lay in the principles of rationalism, industrialism and socialism, what was expressed in political formula „socialist in content, national in form”. National principle was a fundamental stone of internal and foreign policies. Nationally homogenous states – or federation of such units – were considered the natural form for states to take. Hence, the national communists used patriotism as the instrument of popular mobilisation. National and state self-reliance became foundation stones of cultural and scientific policy during the period of national communism in Eastern Europe.

Stalinism, a form of national communism, as Erik van Ree argues, may be defined as a system in the tradition of the Western European Enlightenment and as a purely modern system.

Stalinism assumed the contours of a synthesis of Marxism and Jacobinism. For its Marxist component, it had the economic system with planned state property instead of private ownership of the means of production. For its Jacobin component, it had the party dictatorship and the centrality of the fatherland. Many of the secondary features of Stalinism had a Jacobin flavour as well: government by revolutionary terror, a centralised state, organised citizen participation and the fact that the state formed a community of citizens with formal equality before the law. As we saw, these features also fitted into the original Marxist tradition. They were part of the complex Western revolutionary tradition, comprising Jacobinism as well as Marxism.

...

... With its secular ideology, its government by political party and formal equality of rights it was a part, albeit totalitarian, of modernity. From the point of view of the national principle, Stalinism was a typical phenomenon of the modern world too. Instead of being supranational like its imperial predecessor, the Soviet state was a multinational one, consisting as it did of separate, consolidated nations within their own borders and with their own languages and cultures. Stalin’s modernising spirit expressed itself most obviously in his ambitious industrialisation and urbanisation projects.⁸

National communism combined revolutionary patriotism with revolutionary elitism of Jacobins and Blanquists, what was expressed in the Lenin’s concept of vanguard party. Ideology of national communism expounded the idea that community could be modernised from above by revolutionary elites in peripheral backwards societies.

But the idea that modernisation of peripheral backwards country should be led by elite, was not exclusively the communists’ one. During the 1960s, widespread opinion

---

⁸ Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin. A study in twentieth-century revolutionary patriotism*, RoutledgeCurzon, London, New York, 2002, pp. 279, 281

was that „one of the requisites for development is a competent elite, motivated to modernize their society. ... the calibre of the elites play a major role in determining the propensity of different countries for economic growth and political stability.”⁹

Post-modern Liberalism in 1980s developed a view that a key to the stability, survival and consolidation of democratic regimes is „the establishment of substantial consensus among elites concerning rules of the democratic political game and the worth of democratic institutions.” The notion of „consolidated democracy” was emerged:

... consolidated democracy is a regime that meets all the procedural criteria of democracy and also in which all politically significant groups accept established political institutions and adhere to democratic rules of the game.

...

Analytically, consolidated democracies can be thought of as encompassing specific elite and mass features. First, all important elite groups and factions share a consensus about rules and codes of political conduct and the worth of political institutions, and they are unified structurally by extensive formal and informal networks that enable them to influence decision making and thereby defend and promote their factional interests peacefully (Higley and Moor 1981; Sartori 1987). Second, there is extensive mass participation in the elections and other institutional processes that constitute procedural democracy. No segment of the mass population are arbitrarily excluded or prevented from mobilizing to express discontents, and recourse to various corrupt practices that distort mass participation is minimal. ... these elite and mass features of consolidated democracies make them stable and resilient in the face of sometimes severe challenges, with good prospects for long-term survival.¹⁰

Thus, the concept of consolidated democracies highlights consensus among elites as the most important condition for the stability of the political system.

c) Political elite

The origins of the sociological concept of „elite” lie in the anti-Marxist writings of the Italian theorists Pareto and Mosca, who sought to construct an alternative vocabulary to the emphasis on „class” and class conflict. But in the 1950s and 1960s, especially, after C. Wright Mills’ book *The Power Elite* (1956) concept of „elite” became new theoretical and methodological framework for researching the connections between political and economic power in the society. The world „elite’ has achieved a wider acceptance within modern sociology, often being seen as a useful way of

⁹ *Elites in Latin America*, edited by Seymour Martin Lipset and Aldo Solari, Oxford University Press, New York, 1967, p.viii

¹⁰ *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*, edited by John Higley and Richard Gunther, Cambridge University Press, New York, 1992, p. 3

describing certain systems of political power and, therefore, complementary to the use of the world class to describe systems of economic power.

Furthermore, term „elite (s)” is generally applied as a concept of political science. In much modern writing the typical quantitative descriptions of political leaders, so called „social-background analysis”, which gathering information about the origins and experiences of political leaders (mainly information about age, education and occupation) was rejected as a meaningful approach to the study of political development.¹¹ The object of elite studies is, rather, to examine the structure of power in communities.¹² Elites are not regarded only as all of those at the top of any hierarchy, as functional, mainly occupational groups which have high status in a society,¹³ but, „elites are understood as real social groups characterized by ‘consciousness, coherence and conspiracy’ and are analysed in relation to the classes which make up a society.”¹⁴ Historical research has already established that the elite is not an immutable entity, rather its formation is determined by the structural composition of society and especially by the characteristics of the political system.

We will regard elite as the political elite, as the holders of power, which they used in their own interests. We do not use the term ‘political elite’ in order to distinguish the political elite from other „contributory” or „functional” elites (business elite, intellectual elite, educational elite, military elite, religious elite, etc.), but as a approach for examination of the possession and distribution of power in a community. We will assess power of the political elite against status of the economic classes in order to determine the elite’s potential for control of politics in a society.

The collapse of communist regimes and communist elites

Transition to the democracy in Latin America and Southern Europe was triggered by a wide variety of events: popular uprising (Venezuela), defeat in war (Argentina), the threat of an impending military catastrophe (Greece), the death of an ageing dictator (Spain), coups (Portugal and Paraguay), the repercussions of a plebiscite gone awry (Chile). But nothing like that happened in East Europe.

It is widely accepted that communist regimes in East Europe collapsed due to the failure of these countries in international competition and their relative economic backwardness. That was caused by their lag in technological development and consumer goods production, and inefficient use of resources. The Soviet block in general and the USSR in particular were falling behind in the arms race. The United States’

¹¹ William B. Quandt, *The Comparative Study of Political Elites*, SAGE Publications, INC., 1970, pp. 180,181

¹² Geraint Parry, *Political Elites*, George Allen and Unwin LTD, London, 1969, p. 14

¹³ Tom Bottomore, *Elites and Society*, Second edition, Routledge, London, New York, 1993, p. 9

¹⁴ *The Sociology of Elites. The study of Elites*, Edited by John Scott, Volume I, Edward Elgar Publishing Limited, England, USA, 1990, p.xiii

plans to develop the Strategic Defence Initiative (SDI or „Star Wars”) in the 1980s exposed the technology gap between the United States and the USSR, and threatened the Soviets with an expensive new round of arms development that they could not afford because of the lamentable state of the Soviet economy.

During the 1970s Eastern European countries borrowed a lot from the International Monetary Fund and the World Bank. Thus the 1970s, a decade of easy and cheap credit, found many Eastern European countries busy shifting to the later, more capital-intensive stages of ISI, involving construction of various debt-financed „big projects’. In Hungary such programs focused on developing the bauxite and aluminium industry, bus manufacturing, and petrochemical industry. Poland government invested massively in new steel mills and shipyards and, fearing societal unrest supported consumption as well. The large investment projects were based upon foreign loans, cheap labour and cheap energy, due to the USSR subsidised sale of energy to the countries of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA) at prices lower than those on the world market. Both Kadar’s Hungary and Gierek’s Poland were borrowing heavily from international financial markets. Czechoslovakia’s central development programs, however, were undertaken without reliance on western loans.¹⁵

As a result, Eastern European convertible currency debt grew throughout the 1970s, reaching an initial peak of US \$67,000m. in 1981. Poland (its debt having reached \$25,000m.) and Romania (\$10,000m.) were forced to reschedule their debt repayments in 1981 and 1982, respectively. This contributed to a major re-evaluation by Western banks of the risks involved in lending to Eastern Europe, which, in turn, resulted in the virtual withdrawal of credit facilities. In the early 1980s the Communist block countries were forced to reduce convertible-currency imports. The most severe reductions were in imports of machinery and equipment and food, as the Eastern European economies attempted to sustain imports of industrial components and materials to keep industrial plans in operation. By the end of 1989 Poland, Hungary, Bulgaria and also Yugoslavia, faced serious problems of external indebtedness due to poor performance of their economies. Romania succeeded in eliminating its external debt entirely by the end of 1989, but only by imposing draconian restrictions on household consumption of energy and foodstuffs, to the extent that living standard were the lowest in Europe, with the possible exception of Albania.¹⁶

External factors or mass-based revolt and movements from below did not defeat communism, and violence was not a major instrument of change in most countries. It has been suggested that the collapse of communism did begin with an elite strategy reform package, perestroika, in the USSR, as witness the following passage:

¹⁵ Bela Greskovits, *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*, Central European University Press, Budapest, 1998, p. 24

¹⁶ Alan H. Smith, „Eastern European Economies” in *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*, 4th edition, Europe Publications Limited, London, 1999, p. 64

We could argue that communism's collapse was caused by *non*-systemic variables as much as by international competition. Particularly important here would be the decision to reform taken by Mikhail Gorbachev and the Soviet leadership. Moreover, communist leaderships were often not overthrown but gave up power through negotiation. Hungary and Poland would be the best examples of this in 1989, the communist elite of the Baltic republics in the USSR also compromised significantly with opposition forces.

The part played by communist elites, as we shall discuss below, could be described as setting in train a classical process of transitional, rather than revolutionary politics.¹⁷

The communist elites, as well as the counter-elites, utilised ideology of nationalism („sacred' symbols) for control purposes over the masses. It is probably true to say that, nationalism is powerful ideology because always rises the hope of the many that they will share the cake. Inheritance of national communism¹⁸ made „national revival „strategy possible for the Eastern European elites in the end of the 1980s.

This strategy was successfully developed in Slovakia and former Yugoslavia, particularly.¹⁹ Desolation of Czechoslovakia and Yugoslavia was result of this political strategy. Czechoslovakia's federation was disintegrated peacefully in 1993, while Yugoslavia was partitioned throughout bloody war among republics and nations during the 1990s. Polish, Czechs and Hungarian elites pursued variation of this strategy, known as the concept of a „return to Europe”.²⁰

Both communist and counter-elites in all Eastern European countries manipulated peoples' nationalistic sentiments and national frustrations caused by perceived oppression and inequality. Further, elites exploited people's hung for the consumer goods of advanced capitalism and desire for economic development and material prosperity created by Western capitalist economic efficiency, innovation and profit-seeking. But

¹⁷ Karen Henderson, Neil Robinson, *Post-Communist Politics. An Introduction*, Prentice Hall Europe, 1997, p. 28

¹⁸ National communism was revolutionary strategy developed by Vladimir Ilich Lenin and the Russian Bolsheviks Party before the World War I. According to this political formula proletarian class warfare in backwardness peripheral societies had to be „socialist in content, national in form”. The ends of Communist party in undeveloped countries were not only abolition of private property, but also to gain national independent state, as well as technological and cultural development and material prosperity. Communists wanted to modernise traditional societies and to rich level of development that Western Europe and America already had achieved. Communism was identified with national emancipation and industrialisation.

¹⁹ Under the Communists rule the federal state structure was established in Yugoslavia (1943) and Czechoslovakia (1960). Communist parties of Yugoslavia and Czechoslovakia also consisted of national party organisations. The constitutions of both countries guaranteed „the right of secession” to all federal units. „The right of political secession „, was proclaimed by Lenin's doctrine of political independence for all nations and by his national policy of self-determination.

²⁰ „Return to Europe” was political strategy developed by Eastern European counter-elites (Poland) and communist elites (Slovenia – „Evropa zdaj”) during the 1980s. Integration into European structure (EU) and NATO, according to this strategy would bring democracy and material prosperity into the eastern European countries after the fall of communism. It was desire to become more like the countries of Western Europe. It was unclear whether the attraction was democracy or economic prosperity, or even if the distinction was evident.

now, decade after the implementation of neo-liberal stabilisation programs and structural reforms in poor Eastern European democracies, belief in the material efficiency of the new system is failed everywhere.

„The East has become the South”²¹

During early 1990s, the majority of governments in Eastern Europe accepted that a number of measures were essential for the transition to a market economy. These policies, largely derived from the experience of economic stabilisation and trade liberation programmes implemented in Latin America in the 1980s under the supervision of the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank (the career of the „Chicago Boys”), came to be known as the „Washington Consensus”. They included macroeconomic stabilisation, economic liberalisation (including the removal of price controls); industrial restructuring and modernisation, which was largely to be achieved by privatisation and the creation of an „open” economy (i.e. an economy open to foreign trade and investment). This had to be accompanied by the creation of the institution of a market economy, including the creation of the legal framework for a market economy.²²

But programmes of neo-liberal economic reforms and privatisation of the means of production caused declination of GDP, which have had huge social costs in all Eastern European countries. These costs are expressed in lower incomes, higher inequality, and greater poverty, rising unemployment and in destruction of property. The total value of goods and services produced by the vast area covered by the transition economies has declined since the transition started by at least one-quarter in real terms. After the Great Depression of 1929-33, this decline represents the largest peacetime contraction of world output. At the same time, poverty has increased substantially in the region. Estimated total number of the poor in 1993-95 was 15.6 million. In Romania that number was 8.9 million, in Poland 5.3 million, and in Bulgaria, 1.3 million. The average income of the poor person was about US\$2,8 per day. Social transfers, and free health care and education, once taken for granted are now rapidly shrinking. Mortality and morbidity have increased substantially in same cases without peacetime precedent.

In Eastern Europe as a whole, growth fell from about 2% in 1987. Real per capita GDP changed in Eastern Europe between 1988 and 1993 by -21%; in Bulgaria (1989-93) by -27%; in Czech Republic (1988-93) by -18%; in Hungary (1987-93) by -15%; in Poland (1987-93) by -12%; in Romania (1989-94) by -26%; in Slovakia (1988-93) by -29%; and in Slovenia (1987-93) by -21%. GDP declines were the highest in the

²¹ A. Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1991, p. 191

²² Alan H. Smith, „Eastern European Economies” in *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*, 4th edition, Europe Publications Limited, London, 1999, p. 65

republics of former Yugoslavia due to civil war and the desolation of the federation. Between 1987 and 1996 GDP declined: in Bosnia by 70% (estimate); in Croatia by 47%; in Macedonia by 47%; and in Serbia and Montenegro by 41%. In 1996, overall GDP in Eastern Europe was approximately 80% of its 1987 level.²³

Poland has been the only one that managed to pass her 1989 GDP level ten years after the transition began, while Hungary, in the company of Slovenia and Slovakia, came very close to the level of 1989 at the end of the 1990s.²⁴

From 1989 to 1992 Albania's industrial output had declined by 64,8% and its GDP by 41%. Recorded GDP later shot up by 7,4% in 1994, 13,4% in 1995 and 10% in 1996. Widespread poverty had led to the resurgence of infectious diseases. There was an outbreak of cholera in 1995. A polio epidemic spread in 1996 from the North-western region to Tirana and the rest of the country.²⁵

The Bulgarian economy was hit by a severe crisis in 1996-97. The new private sector has not yet acquired sufficient strength to generate employment growth and there is a large informal sector. Unemployment reached nearly 20% in 2001, with young people and the last educated suffering most. Youth unemployment was 39,3% in 2001. The average educational level of the labour force is low and the qualifications held by many workers do not meet the requirements of the new jobs.

The Czech economy also suffered a recession in 1997-98. Unemployment doubled between 1997 and 2000, but declined to 8,1% in 2001. At the same time owing to very low birth rates, the size of the labour force is set to decrease significantly. Those facing major problems are unskilled workers, school leavers, workers with small children and the Roma minority. In Prague, unemployment is as low as 2,5%, compared with some of the border regions such as Most and Ostravia, where unemployment may be as high as 20%. Youth unemployment was 16,3% in 2001.

In Hungary 2.75 million people of working age are economically inactive. An important share of the young labour force has only basic education, and substantial numbers of the working-age population do not have the educational and vocational skills required by the present labour market. Thus, unskilled people without work find it hard to find employment. Despite unemployment decreased to 5,7% during 2001, young people being especially hard-hit, and youth unemployment was 10,5%.

Poland economic growth slowed down in 2001 and 2002, primarily as a result of a significant drop in domestic demand, in particular in private investment. The labour market situation has been deteriorating in 2001, with the unemployment rate 18,4%, reaching its highest level since 1989. Unemployment is particularly high for young people and persons with low levels of qualifications. Youth unemployment was 41,5%

²³ Branko Milanovic, *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*, The World Bank, Washington, D.C., 1998, p.p. 7, 23, 34, 75, 76

²⁴ Peter Gowan, „The Peripheralisation of Central and Eastern Europe in the 1990s” *Labour Focus on Eastern Europe*, 65/2000, p. 65

²⁵ James Pettifer, „The Albanian Upheaval: Kleptocracy and the Post-Communist State”, *Labour Focus on Eastern Europe*, No. 57/1997, p.p. 29, 30

in 2001. The number of persons of working age threatened by social exclusion is rising, and gender gaps in employment, unemployment and wages are significant. There are also persistent regional disparities in the level of unemployment, which reaches 30% in some agricultural regions. Further, job losses are expected in agriculture, which still accounts for 19% of all employment, as well as in the coal, steel and railway sector as a result of the restructuring of state-owned enterprises.

In Romania unemployment was 6,6% in 2001, but youth unemployment was 17,6%. Average educational levels are low, and the qualifications of many workers will not meet the requirements of new jobs.

In Slovakia since the end of the 1990s, unemployment increased sharply, reaching 19,4% in 2001. Unemployment among low-skilled workers registers over 40%. The groups particularly hard hit by unemployment include the Roma minority, school leavers, disabled people and those with small children. The youth unemployment rate was 38,9% in 2001. Significant regional disparities exist, between the capital Bratislava and its region and the eastern part of the country.

The labour market is characterised by a large number of older people with work experience not adapted to a market economy, as well as young people without work experience.

In Slovenia the unemployment rate decreased from 6,9% in 2000 to 5,7% in 2001. Youth unemployment is high, 15,7%, and unemployment among unskilled workers represents almost 50% of all unemployed people. There are wide regional disparities in the unemployment rate.²⁶

„Nomenclatura capitalism” and clientelistic parties

The characteristics of present communities in Eastern Europe are determined by the class results of the rapid social changes after the collapse of communist regimes. A new type of social structure has been created through the privatisation process of state assets during the 1990s.²⁷ Eastern European countries have adopted privatisation as a central element in their transformation from communist, centrally planned economies to capitalist, market economies.

The privatisation process was the most advanced in Czech Republic than in the rest of Eastern Europe. It has been estimated that 60% of state assets had been privatised in Czech Republic until the end of 1994. The privatisation process was faster only in Russia, where 70% of state assets have been privatised in the same period. In Hungary 49% of state assets have been privatised until the end of 1994; in Poland, 35%

²⁶ „Employment in the European Union candidate countries”, *European Industrial Relations Review*, No. 350, March 2003, p.p. 22-27

²⁷ Privatisation of state owned means of production was part of „neo-liberal strategy” of economic development policy that has been pursuing by all Eastern European governments since 1989

until the end of 1993; in Romania, 8% until the end of 1994. In Slovenia and Bulgaria the privatisation process is slow.²⁸

The various privatisation programmes underway in Eastern Europe are different in both scale and kind from those taken in Western Europe during the New Right practice in 1980s. For instance, by contrast, during the Thatcher administration in Britain, 5% of business assets were privatised in 10 years.

The large-scale privatisation of state enterprises was inevitably resulted in adverse consequences for sizeable social groups. A lack of domestic buyers with sufficient financial resources and the failure of a mass privatisation scheme (employee or citizen participation in the sale of shares; „every citizen a shareholder”) led to the process that could be described as „nomenclatura capitalism”, whereby political capital under the communist system is converted, by the abuses of power, into economic capital under the new democratic system. The former communists have gone into private business and become „successful entrepreneurs’.

A related question concerns the presence of ‘dirty money’, which is held by those persons advantaged in one way or another under the old system, and which is now available for use in the privatisation sales. Tomas Jazek, the Czech Minister for Privatization, has suggested that the best method for cleaning the money is precisely to let them invest it. Not everyone shares this benevolent view of economic advantages bestowed on the *nomenclatura* and black marketeers.²⁹

The privatisation process was accompanied with hyperinflation in all Eastern European countries. Citizens lost their life savings. A few benefited from privatisation. Thus, the communities in Eastern Europe become divided, throw the privatisation process and hyperinflation between the rich elites and impoverished masses.

People from Eastern Europe tend to think about their current economic position by comparing it with both their earlier standard of living and the current situation of others. Both are ways of attempting not only to rationally comprehend the transformations of their social status, but also to psychologically mediate their experiences. This is one of the most consistent features of the reports from this region. Comparing the present situation with the past is a way for respondents to externalize responsibility for the current situation. By pointing to specific events that impoverished everybody, by citing examples of those worse off than they are, or the criminality and duplicity of the wealthy, respondents feel that, at least to a certain extent, their impoverishment is not the result of personal failings, but of events utterly beyond their control, such as the transitions associated with independence.

²⁸ Branko Milanovic, *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*, The World Bank, Washington, D.C., 1998, p.8

²⁹ Vic Duke and Keith Grime, „Privatization in East-Central Europe. Similarities and Contrasts in its Application”, in *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, ed. by Christopher G.A. Bryant and Edmund Mokrzycki, Routledge, London, 1994, p. 165

Maintaining connections to people in government and business and, in general, to those with some control over scarce resources is essential to avoiding poverty, but many are losing any connections they once had as societies become more divided between rich and poor.³⁰

Such social polarisation made impossible re-creating of complex, autonomous organisational mechanisms within communities. The weakness of civil society (trade union activities, participation in protest groups like environmental groups, church and religious activities, membership of neighbourhood and community associations and campaigns, civil liberties groups activities, charity work, consumers groups activities, participation in political parties, etc.), as an independent entity, was favourable condition for reestablishment of nomenclatura system as organised interests of the ruling elites. It is way in which certain jobs and positions are reserved for members of clientelistic parties.

Political parties in Eastern Europe, after 1989, were not formed to articulate the interests of specific group or groups in society, but claimed to represent the united goals of all people. There are very marked similarities between the programmes of many parties. Populist promises to improve „citizens' economic situation, or to reduce crime and corruption, are widespread. The reason for that is that parties in Eastern Europe lack „core voters”, social groups who formed a firm base of support. A lot of them formed at elite level in parliament and rarely reflects the sentiments and grievances of the electorate. Moreover, there is no organic link between the party and a mass base in the population. The political elite thus includes narrow party-elites.

The reasons for the missing social dialogue during transition period in Eastern Europeans countries some authors found in the situation of the relatively non-articulated interest of different social groups and in political space articulated by external (foreign) factors.

After the collapse of the state-socialist regimes and the capitulation of their political elites, the ECE countries were 'forced to be free' and the new party elites were 'appointed or at least legitimised by Western powers.

These newly appointed elites were taken by surprise by the rapid collapse of the old regimes; consequently they were not able to immediately govern properly.³¹

In such historical and political circumstances clientelistic parties emerged as a form of „patronage organisation” which provides benefits to their followers.

Nomenclatura has been replaced by clientura. Both principles aimed at preserving political loyalty, nomenclatura in a rigid, manifest, and administrative manner, by the visible hand of the party leadership, the clientura in hidden, flexible, and lucrative manner, controlled by the invisible hand of the new rulers. The clientura principle was

³⁰ Deepa Narayan, *Voices of the poor. Can Anyone Hear Us?* The World Bank, Washington D. C., 2000, p.p. 71, 72, 73

³¹ Attila Agh, „From Nomenclatura to Clientura. The Emergence of New Political Elites in East Central Europe”, *Labour Focus on Eastern Europe*, No. 47/1994, p.p. 63

also known under the state socialist regimes but it mainly oiled the middle and lower levels of politics and the decision-making process. It had secondary function but it grew rapidly in the final stage of state socialism, acting as a prelude to the brave new world of 'state capitalism'...

...

The new ruling elite has consciously created job insecurity among the elite groups mentioned above to force them into position of dependence. By declaring unconditional political loyalty, the chief administrators and technocrats might be able to keep their top positions. The socio-political conditions for the formation, or re-formation, of clientura are embodied in the slogan of new rulers: 'Our Communist was, in fact, not a Communist'.³²

Summary

Political Elite and Community Modernisation in the post-1989 Eastern Europe*

The issues of significant trends in „who gets what, when, how”, and of a defining criterion of social location in the post-1989 Eastern Europe deserve closer study that it has obtained. The redistribution of property, power and economic advantages is a main socio-political process, which determine modernisation of Eastern European communities. This process can be investigated only in reference to the relationship between the economic and the political structure of post-communist Eastern European societies. The ruling elites form the links between these two structures of communities. Because of that the emphasis has to be put on the characteristics of the Eastern European political elites, especially on the relation between organisational structure and political strategy of so called „big linkers”. Contextual political analysis of political strategy and the methods of influence of „big linkers” provides a means of selecting facts about type of dominance and control in Eastern European communities.

It is essential to emphasise the crucial significance of the task of that analysis to break the „operational code” of current political elites in Eastern Europe. The task of assessing capacity of present Eastern European political elites as a principal vehicle of community modernisation is, of course, a research enterprise of great scope.

---

³² Ibid., p.p. 70, 71

Dr Momčilo MITROVIĆ

UDK 341.485(=163.41)(497.5)"1992/1994"(0933)

ETNIČKO ČIŠĆENJE SRBA IZ ZAGREBA
1992-1994. GODINE
(Po oralnoj istoriji)

APSTRAKT: Rad je pisan na osnovu istraživanja kod izbegličke populacije u Srbiji tokom 1992-1994. godine. Analizirani su „kazivanja”, „izjave” i „ispovesti” izbeglica sa prostora SFRJ.

Došavši u Srbiju, veliki broj izbeglica iz svih krajeva Republike Hrvatske zabeležio je svoja kazivanja, izjave, ispovesti i druge „prigodne sadržaje”. Urađeno je mnogo anketa, novinskih i televizijskih reportaža, objavljeno je dosta knjiga i sačuvano dokumenata. Beležili su sadržaje pojedinci, ali i agencije, razna udruženja i državne institucije. U vreme kad je na prostoru SFRJ buktao građanski rat, iskazi svedoka često su bile jedine „vesti o drugoj strani”, zbivanjima na prostorima odakle su izbeglice dolazile. Iako su ti iskazi često subjektivni, nabijeni emocijama, segmentirani i po pravilu lični, moguće je kritičkom analizom i „ukrštanjem većeg broja podataka”, načiniti rekonstrukciju pojava i delimičnih zaključaka. Istoričaru vičnom korišćenju memoarske literature i izvora nije teško da u mnogobrojnim sadržajima prepozna recidive prošlosti, ugroženost osnovnih ljudskih i demokratskih prava, etničko čišćenje. Teško je, na primer, ne uočiti tvrdnje izbeglica, po kojoj su gotovo svi živeli u nacionalno izmešanim sredinama „skladno” i „bez problema”, sve do pojave nacionalnih stranaka na samom kraju osamdesetih godina prošlog veka. Manje su važne tvrdnje pojedinaca o idealnom „suživotu” ili o pojedinačnim „ranijim problemima”.

O gubljenju posla osnovne egzistencije Srba u Hrvatskoj, a posebno u Zagrebu, koji nas ovoga puta zanima, tokom 1992. i 1993. godine toliko je primera da nameću nedvosmislen zaključak – diskriminaciju. Zatvaranjem „Obučé” - Beograd u tom

gradu, kaže jedna trgovkinja, Hrvati su dobili drugo radno mesto, a njoj je rečeno da ne dolazi na posao. Kako njoj, tako i kolegini s kojom je stanovala. Kad je još na vratima stana našla zalepljenu poruku: „Četnici odlazite dok vam je vrijeme ...inače” - izbeglištvo je bilo na pragu.¹

U Zagrebu se, kaže jedan radnik „Sigurnosti”, živelo normalno. „Niko nije rekao da li je neko upotrebljavao 'kaj, što ili šta'.” U junu 1991. godine dobio je otkaz kao tehnološki višak. Supruga u INI takođe. Na radnom mestu je, dok je radio, dobijao pisma u kojima je uglavnom pisalo: „Čedo, šta ćeš ti ovde? Nabićemo te na kolac, majku ti srpsku.” Prečeno je i deci u školi. Sin je dobijao batine od „klinaca iz susedstva”. U bolnici „Rebro” tri lekara su ga pitala šta je po nacionalnosti. Sva tri su odbila da ga pregledaju. Učinio je to lekar Nigerijac.²

Na staklu laboratorije jednog INI-nog Instituta gde je radio Srbin, flomasterom je ispisan: „Pope - ovo je Hrvatska.” Pop je te 1993. godine otišao u penziju. Kad mu je prijatelj s kojim je dvadeset pet godina drugovao rekao da mrzi Hrvate, i kad su mu drugi poznanici i prijatelji počeli okretati glavu na ulici, „nisam više mogao da podnesem sve to”.³

Celokupna porodica radnika SUP-a Zagreb: otac, kćerka i supruga, ostala je bez posla, on privremeno penzionisan, supruga i kćerka „najurene iz SDK”. U gradu je živio 36 godina, „bio pod prismotrom”, ali direktnih provokacija i maltretiranja nije imao. Prodao je stan i s porodicom se iselio. Ostala mu je još obaveza da, kako piše, posmrtno ostatke očeve sahrani u rodnom selu.⁴

Radnica u tvornici „Plive” dobila je otkaz, maltretirana na razne načine i „fizički napadnuta što sam Srpkinja”.⁵ Uostalom, kao i njena vršnjakinja u Tvornici konca, gde joj je zabranjeno da dolazi zbog posla, pa je „zbog nemogućnosti ponovnog zaposlenja kao Srpkinja shvatila da u Zagrebu više ne može da opstane”.⁶

Stariji službenik je sa mesta rukovodioca poslovne jedinice prebačen na radno mesto komercijaliste, sa platom manjom od trgovaca u prodavnici, a na tom mestu često su ga vređale kolege, posebno jedna kolegini koja je javno postavljala pitanje: „Kaj ćemo mi sa ovim četnikom?” Na drugoj strani, supruga mu u drugoj radnoj organizaciji nije imala nikakvih problema. Izbeglica je, kaže, imao sličnih iskustava 1971. godine, za vreme maspoka. Tada ga je vređao jedan od kolega, nakon čega je došlo do fizičkog obračuna i sudskog procesa.⁷

Na poslu su joj kolege direktno davale do znanja da je suvišna, govoreći: „Sve Srbe treba pobiti, to treba protjerati.” U vojnim zgradama, gde je stanovala, zaključila je da nema šanse da preživi.⁸

¹ D. J., rođena 1961, zabeleženo 14. oktobra 1993. godine.

² M. M., rođen 3. januara 1955. godine.

³ P. R., rođen 29. marta 1937, zabeleženo 29. januara 1994. godine.

⁴ Š. M., rođen 1. januara 1941, zabeleženo u Beogradu 28. decembra 1993. godine.

⁵ V. N., rođena 9. decembra 1965, zabeleženo 11. novembra 1993. godine.

⁶ V. M., zabeleženo 14. septembra 1993. godine.

⁷ Ž. M., rođen 28. avgusta 1935, zabeleženo 8. juna 1993. godine.

Studentkinja biologije od verbalnih provokacija nije doživela „ništa loše”. Saznavši da je Srpkinja, kolega joj je javno rekao da se s njim može družiti samo onaj ko Srbe bojkotuje. Prešla je u Beograd, na treću godinu biologije, i živi od pomoći porodice invalida kome pruža pomoć u kući.⁹

Inžinjer u velikoj zagrebačkoj firmi ocenio je da je posle prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj počela hajka na Srbe raznim načinima: prvo, počela je programiranim stečajima firmi, gde su radnici srpske nacionalnosti po pravilu ostajali bez posla, drugo, menjani su nazivi firmi, npr: „Prvomajska” u ZIAS, u koje su vraćani radnici hrvatske nacionalnosti. Treće, u sredini gde je radio rečeno mu je da je špijun armijskog KOS-a, organizator pobune na Baniji i Kordunu, da je četnik, jugonostalgija i komunista. Pretili su mu da će mu odseći uši, nazivali ga pogrđnim imenima, slali preteća pisma itd.¹⁰

Više neprilika imala je i Hrvatica udata za Srbina. Čak više neprilika od supruga, koji je odbijao da ide u vojsku Republike Hrvatske. Njoj je govoreno da je četnikuša itd.¹¹

„Idite kod Miloševića, šta ćete ovde, četnici” - bila je suština poruka bračnom paru (trgovkinja i vozač) koji su krajem 1991. godine kamionom, preko Slavenskog Broda, stigli u Beograd.¹²

Provokacije i pretnje od komšija bile su razlog što je jedan od izbeglica izlazio iz stana samo kad je morao „nešto obaviti”. U poštansko sanduče ubacivane su mu razne poruke sa „preporukom” da odlazi iz grada, nazivan je četnikom i poručivano „šta još čeka”. Kod policijskih organa ispitivan je s kim se družiti, kuda ide itd.¹³

Iz Zagreba je u izbeglištvo došla i medicinska sestra koja je u gradu imala „sve što je jednoj porodici potrebno za život”. Kaže, nije više mogla da podnosi maltretiranja, provokacije i pretnje. Svako veče i pred zoru zvali su je telefonom da će „doći” po decu i poklati ih. Obračali su joj se sa „četnička kurvo”, pretili na ulici. Nije smela puštati decu na ulicu.¹⁴

Čim je otpočeo rat, radnik preduzeća „Sigurnost” i supruga radnica u Zavodu za transfuziju krvi dobili su otkaz. Prema njihovom saznanju, na svakom spratu zgrade gde su stanovali bio je po jedan Hrvat „zadužen za Srbe”. Još više im je smetalo što nisu smeli nikuda izlaziti, a pogotovu družiti se sa Srbima. Suprug, koji je dao izjavu, zabeležio je da izbeglištvom pokušava da pomogne sinu koji je „jako nervozan”. U Zagrebu mu je dete išlo jedino na relaciji kuća-škola. Još kaže da je iz grada izašao kombijem čiji je vlasnik imao „stalnu turu” za Srbiju preko Slovenije i Mađarske.¹⁵

⁸ R. R., zabeleženo 1. aprila 1993. godine.

⁹ D. K., rođena 18. 2. 1980, zabeleženo 17. februara 1993. godine.

¹⁰ M. V., izbeglica u Beogradu.

¹¹ B. D., zabeleženo u Sremskoj Mitrovici 9. oktobra 1993. godine.

¹² B. B., rođena 6. decembra 1956, zabeleženo 7. decembra 1993. godine.

¹³ I. M., zabeleženo u S. Mitrovici, 15. oktobra 1993. godine.

¹⁴ S. N.

¹⁵ J. V., rođen 25. jula 1935, zabeleženo 5. oktobra 1993. godine.

Službenici PTT-a je prilikom vazdušnih uzbuna upadalo u stan više stanara iz zgrade i pri tom joj pretili ubistvom, govorili da je treba „spržiti let-lampom” i slično. Bila je svedok kada je u centrali isključeno 3.000 srpskih pretplatnika. Kolege to nisu krile od nje. Čak su joj govorili da Srbima koji o tom slučaju pitaju otvoreno kaže da su namerno isključeni. U izjavi navodi primer gazdarice Hrvatice, koja je bila „dobra prema meni”, ali je govorila „da smo mi Hrvati pravoslavne vere”.¹⁶

”Zagreb sam napustila 24. avgusta 1991. godine, zbog velikog nacionalizma koji nije počeo samim ratom nego mnogo ranije. Ustaštvo sam osjetila još u srednjoj školi. Kasnije na poslu bilo je još gore, a nakon dolaska HDZ na vlast, bilo je nemoguće”, zapisala je jedna Branka. Kako ona piše: „jugoslovenstvo, bratstvo i jedinstvo za njih nikada nije postojalo” (njih = jednako Hrvatice) – M. M. Te pojmove u Hrvatskoj samo su prihvatili i govorili ljudi „zbog karijere”. Kako nije želela da menja naciju i veru, morala je da napusti Zagreb.¹⁷

Deo izbeglica je u Srbiju došao nakon zamene imovine, obično kuća i stanova sa Hrvatima koji su napuštali Vojvodinu. Nekima to nije uspevalo, pa su u Zagrebu ostajali tražeći mogućnosti da do zamene dođe.

Skoro godinu i po dana je jedna izbeglica „pravdala supruga” koji je otišao iz grada. Govoreći pred policijom da je otišao u Francusku, izbegavala je susrete prijatelja i poznanika, jer su joj govorili da joj je muž u četnicima, da treba da se odseli, da u Zagrebu neće ostati niko od Srba i „da će nas sve zaklati i baciti u Savu”.¹⁸

Retki od izbeglica tražili su u recidivima prošlosti razlog u napuštanju Zagreba. „Moje napuštanje Republike Hrvatske nije samo posledica događaja u posljednje vrijeme nego je to povreda moje velike rane, koja je nastala u vrijeme Drugog svjetskog rata. Tada su moje roditelje hrvatske ustaše mučile, maltretirale, silovale i ubile ih, zajedno sa ostalim Srbima u rodnom selu.” Rana je bila „zaključana” posle Drugog svjetskog rata, ali je „povrijeđena” za vreme hrvatskog maspoka i donošenja Ustava 1974. godine, kada su svi Srbi, sem poslušnih, bili smenjeni sa rukovodećih radnih mesta i vremenom zapostavljani kao građani. U ovom ratu doživio je da mu sinovi budu blokirani u kasarnama u Zagrebu, bez struje i vode oko 50 dana. Krajem novembra 1991. godine, napustili su sa vojskom grad. Njemu lično sledile su mnogobrojne pretnje: „Četnik, zar si još tu, zar nisi u Banjaluci sa četnicima?” Osećajući se kao građanin drugog reda i zbog stalnog straha, napustio je Zagreb.¹⁹

Pored okoline od koje je zazirala, starica je napustila grad i zbog zeta koji je bio Hrvat i često govorio da su svi Srbi četnici i da moraju napustiti Hrvatsku.²⁰

Čuvar zatvora je nakon 20 godina radnog staža morao napustiti grad, jer mu nije dozvoljeno da otkupi stan, a kad je ostao i bez posla, nije mu preostalo ništa drugo

¹⁶ B. D..

¹⁷ V. B..

¹⁸ R. D., zabeleženo u N. Sadu, 23. novembra 1992. godine.

¹⁹ Š. S., zabeleženo u Rumi 2. decembar 12. 1992. godine.

²⁰ R. J., zabeleženo u S. Mitrovici 28. februara 1994. godine.

nego da ode majci u Gorski kotar. Stan mu je obijen i u njega se uselila nepoznata porodica. Supruzi su, kad je došla na vrata stana, otvoreno rekli da ne može ući u njega čak ni da uzme garderobu. Domaćinu su poručili da će ga ubiti ako se pojavi. Kasnije je saznao da se u stan uselio pripadnik MUP-a Hrvatske.²¹

"Psihoza i strah postajali su sve veći i nije to bio više normalan život", zapisao je student koji je krajem 1993. godine pobjegao iz Zagreba. Legitimisanja, neugodnosti, ograničavali su mu slobodu kretanja. Roditelji, koji su ostali u gradu, često je posećivala policija.²²

"Dana 21. novembra 1991. godine oko 21 sat upala su mi u stan tri naoružana lica, koja su gurnula vrata, razmilila se po sobama, a jedan je ušao u sobu gdje mi je spavalo dijete. Prislonio je cijev puške na djetetov vrat i pitao čije je ovo dijete, a ja sam mu odgovorila da je moje. Tada je on rekao, nakon što su mu se priključila i druga dvojica, da napustim grad u roku od 24 sata." Stan je bio vojno vlasništvo, ona razvedena, te joj nije preostalo ništa drugo nego da ode u Sloveniju, a zatim u Srbiju. Prijateljica joj je u februaru 1992. godine javila da je stanarsko pravo dodeljeno drugom. Izbeglica se u Zagreb vraća rešena da se bori za svoja prava. Žali se najpre Živku Juzbašiću, ministru za srpska pitanja, Modrušaku u Ministarstvu odbrane, piše zahtev za obnovu postupka Ministarstvu odbrane (Marku Klariću) itd., bori se jedno vreme, a zatim nemoćna odustaje. Epilog je bio da je iz stana mogla izneti veš-mašinu i frižider, zašta je imala račune o kupovini, dok je sva ostala imovina pripala nepoznatima.²³

Dva sudska spora oko zaposlenja i stana vodio je profesor škole Unutrašnjih poslova i oba su pravosnažno rešena u njegovu korist. Iz te škole su od 20. avgusta do 10. septembra 1991. godine proterana 33 profesora Srbina, te 3.000 policajaca (oko 2.000 Srba i 1.000 Hrvata), koji su otpušteni jer nisu želeli ići u rat. Prema iskazu pomenutog profesora, najveće zlo za Srbe u Zagrebu činilo je oko 1.500 policajaca regrutovanih od Hercegovaca kriminalaca, inače obučavanih u Centru Rakitije kod Sombora.²⁴

Kompletna porodica iselila se iz grada nakon što su joj prve komšije „upale u kuću i zapele je". Takvih primera izbeglica navodi mnogo, ali i podvlači činjenicu da su mnogi njegovi zemljaci „daleko gore prošli", jer su dobijali i batine.²⁵

²¹ I. M., zabeleženo u S. Mitrovici, 25. februar 1994. godine.

²² M. G., zabeleženo u S. Mitrovici, 11. mart 1994. godine.

²³ S. L., kod gornjeg slučaja zanimljiv je formular, koji je uz ostale dokumente, priložila izbeglica, a koji je izdavala Komisija za privremeno korišćenje stanova, gde se u Zaključku poziva na „Narodne novine" br. 66/91 i vlasnik stana obaveštava „da je stanar dužan do navedenog roka napustiti stan, te ga predati Ministarstvu odbrane čist od osoba i stvari". U *Sjećanjima vojnika* M. Špegelj u nekoliko navrata pominje da je Vojnostambeno povjerenstvo u Zagrebu, s Miroslavom Modrušanom na čelu, „zapravo prava gradska kaznena ekspedicija", bila je to „svojevrсна paravojska od oko 60 vojnika, koja je oduzimala i dodeljivala stanove". „Sve se rješavalo po kratkom postupku na licu mjesta, tako što su osobe iz njegova povjerenstva u odori HV upadale u stanove." – M. Špegelj, *Sjećanje vojnika* (drugo izdanje), Zagreb 2001, str. 345.

²⁴ B. D., rođen 20. novembra 1929, zabeleženo 1. decembra 1994. godine. Samo u toku jednog dana 1. oktobra 1991. godine, podeljeno je oko 1.000 stanova pripadnicima HV. Više o tome *Izvišće*, br. 82, u navedenoj knjizi M. Špegelja, str. 412.

²⁵ M. D., zabeleženo u Sremskoj Mitrovici, 4. oktobra 1993. godine.

Sa dolaskom HDZ-a na vlast radnica vojnog hotela dobila je otkaz. Noću su joj u stan dolazili nepoznati ljudi, pretili joj insistirajući da se iseli. Kako je ona bila uporna, pretnje su ostvarile „opštinske vlasti”, koje su je nasilno izbacile iz stana, tako da je ostavila i lične stvari u njemu. Drugog izbora sem izbeglištva nije imala.²⁶

Radnik železnice je u avgustu 1991. godine poslat na prinudni odmor, a njegova supruga u maju 1992. godine (radila je u „Beku”). Telefonom su im često pretili i pitali „kad će otić”. Komšije su od njih okretale glavu, govoreći im da su Srbi krivi za sve što se u Hrvatskoj dešava. Dokle je išao pritisak na porodicu, govori podatak da se nisu smeli izjašnjavati za koga navijaju i u sportu. Bili su primorani da po dva puta plaćaju komunalije iako su uredno pokazivali potvrde o prvoj naplati. Živelo se od prodaje nameštaja i stana.²⁷

U vojni stan u ulici Marina Držića upali su hosovci, tražeći oružje. Fizički su maltretirali decu i ženu. Drugog dana posle tog događaja, cela porodica je napustila Zagreb.²⁸

„Pretnjama, provokacijama, dato nam je do znanja da treba da idemo”, kaže jedna od izbeglica. Supruga i on ostali su bez posla, ali je gornju poruku shvatio tek pošto mu je kuća bila minirana. U stanici milicije rečeno mu je „da se to dešava” i da je bolje da napusti grad. Kuća je, inače, bila u opštini Trnje. Nekako u isto vreme proćulo se da je ubijena kompletna srpska porodica u gradu. Kako je bio vojni obveznik, sa lažnim potvrdama uspeo je da izađe iz grada.²⁹

Kao supruga vojnog lica bila je, poučena drugim primerima, svesna da će joj se oduzeti stan. Vojnim avionom iz Zagreba došla je do Batajnice.³⁰

Pre odlaska u izbeglištvo, dve godine su muž i žena bili na birou za zapošljavanje nakon otpuštanja sa posla. U početku su imali minimalnu nadoknadu, a posle ni to. Probleme zbog njih imao je i stanodavac, Hrvat po nacionalnosti, zbog činjenice da „drži četnike u kući”. Kao poseban pritisak da se isele izbeglica navodi komšijino pucanje iz vatrenog oružja pred kućom u kojoj su stanovali. Kako su im i deca dorasla za vojnu obavezu, odlučili su da napuste grad i krenu u izbeglištvo. Uspeli su da povezu i nameštaj, jedinu imovinu koju su imali.³¹

Normalna komunikacija građana srpske i hrvatske nacionalnosti u zapisima izbeglica često je naglašavana i vremenski određivana formulacijom: „do pojave nacionalnih stranaka”. Posle toga zavladao je nepoverenje, „okretanje glave”, izbegavanje susreta i, poslednje - direktne pretnje, poruke i provokacije. Anonimni pozivi telefonom najčešće se navode kao sredstva zastrašivanja i poruka. Obično su bila pitanja: „Još ste tu?”, „Šta čekaš?”, „Četnici odlazite”. Ali bilo je i drastičnih pretnji, kao: „Znaš li, Čedo, da oštrim nož i da ću da te koljem?”³²

²⁶ R. M., S. Mitrovica, 22. novembra 1993. godine.

²⁷ B. B., rođen 24. oktobra 1955. godine, zabeleženo u Beogradu, 18. novembra 1993. godine.

²⁸ M. P., rođen 1. aprila 1949. godine, zabeleženo u Beogradu 29. oktobra 1993. godine.

²⁹ V. B., (ime poznato autoru), zabeleženo u S. Mitrovici, 3. avgusta 1993. godine.

³⁰ V. S., rođena 1964. godine, zabeleženo u Iloku, 1993. godine.

³¹ K. B., i M., zabeleženo u S. Mitrovici, 11. novembra 1993. godine.

³² M. D., rođen 15. januara 1947. godine, zabeleženo u Beogradu, 18. novembar 1993. godine.

Mnogobrojni su primeri i jugoslovenski opredeljenih građana čiji je tretman bio kao i srpske populacije, koji su takođe pronašli mesto među izbeglicama u Srbiji. Na bračni par (Makedonac i Hrvatica) vršen je pritisak da odu iz Zagreba, jer je suprugu otac bio vojni penzioner. Cela porodica se izjašnjavala kao jugoslovenska. Sin koji je te navode zapisao seća se i „poštenih batina”, jer nije hteo da pohada veronauku, odaziva se na mobilizaciju i slično. Cela porodica je dobijala pomoć od Pravoslavne crkve, „jer kao Jugosloveni nismo dobijali posao”.³³

S pojavom nacionalističkih stanaka „počinje pritisak na našu kuću”, kaže rođena Zagrepčanka. „Počinju telefonske pretnje, susjedi nas izbjegavaju. Većina ne želi s nama razgovarati. Najbolji kućni prijatelji pljuju po nama i brane nam da hodamo ulicom.” Niko „ne smije da nam dođe u kuću i da se duže zadržava, tako da smo živjeli izolovano”, još navodi ista izbeglica, nabrajajući razloge napuštanja Zagreba.³⁴

Plašeći se asimilacije i gubljenja nacionalnog identiteta dece, opštinski službenik je nakon „ignoriranja na radnom mjestu i u mjestu stanovanja”, a ne videći dalju perspektivu za Srbe, odlučio da napusti grad. Od imovine uspeo je da novčiči samo garažu i to „pod nepovoljnim uslovima s obzirom na tržišnu vrednost”.³⁵

U martu 1994. godine, sa dvoje dece u Beograd je stigla Srpkinja udata za Hrvata. „Doživljavala sam”, zapisala je, „gotovo svakodnevna maltretiranja i provokacije, kako od prvih komšija tako i od ostalih”. Muž ju je toliko maltretirao da je „jednostavno pokupila djecu i pobjegla”.³⁶

„Ja se nisam smio nigdje kretati, bio sam gotovo u kućnom pritvoru”, tvrdi bivši Zagrepčanin iz opštine Dubrava. U gostionici se dešavalo da pokupe sve Srbe i vode na saslušanje. Njega su najviše provocirale komšije, tvrdeći da „će ga zaklati”.³⁷

Student fakulteta u Zagrebu vraća se u grad da bi upisao treću godinu studija. To mu je, kako kaže, bila „ogromna greška”, jer tamo „za mene više nije bilo života”. Pored ostalog, bio je jedan od retkih koji je za vreme vazdušne uzbune „prepisivan” pri silasku u sklonište.³⁸

Suprug na kninskom ratištu, kćerka u Nemačkoj, ona u trosobnom stanu u Zagrebu. Skoro svaki dan dva mupovca su joj pretresala stan, „razbijali i uništavali šta su htjeli”. Telefonski pozivi i pretnje iz dana u dan bili su učestaliji i uglavnom se svodile na „pretnje da se mora otići. Bio je to život pun straha i patnje. Nismo smjeli nikud izlaziti i niskim se sastajati. Bili smo u kućnom pritvoru i razmišljali kako da napustimo Zagreb”. Pasoš je dobila preko veze i sa ličnom garderobom krenula put Srbije.³⁹

³³ K. N., zabeleženo u Beogradu, 16. decembra 1993. godine.

³⁴ Č. V., rođena 12. oktobra 1964. godine, zabeleženo u Beogradu, 1. decembra 1993. godine.

³⁵ R. S., rođen 28. juna 1954. godine, zabeleženo u Beogradu, 26. oktobra 1993. godine.

³⁶ T. M., (ime poznato autoru), zabeleženo u S. Mitrovici, 24. aprila 1994. godine.

³⁷ A. Ž., zabeleženo u Beogradu 6. avgusta 1993. godine.

³⁸ E. S., rođen 8. juna 1968. godine.

³⁹ B. P., zabeleženo u S. Mitrovici, 12. oktobra 1993. godine.

Izbeglica je zbog šikaniranja sama dala otkaz, ispred ulaznih vrata u stan podmetnuta joj je vatra, kćerka joj je pretučena u školi, prisiljavana da ide na veronauku. Porodica je legalnim putem napustila grad, noseći sa sobom i „nešto stvari”.⁴⁰

"Pucali su na našu kuću i onda smo odlučili da pobjegnemo", zapisala je žena ugostiteljski radnik, koja je iz Zagreba izbegla 19. decembra 1991. godine. Pre toga su joj isključili struju, vodu i telefon.⁴¹

Navedeni primeri oralne istorije nedvosmisleno pokazuju da je etničko čišćenje srpskog stanovništva iz Zagreba bila realnost u građanskom ratu 1991-1995. godina. Primere slične sadržine moguće je navesti u daleko većem obimu i svi bi se uglavnom svodili na kršenja međunarodnog humanitarnog prava i prava koje su donosile države formirane na području bivše SFRJ. Uostalom, i Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (713, 764, 771, 780, 808) upozoravaju aktore građanskog rata na kršenje međunarodnog humanitarnog prava, uključujući tu „masovna ubijanja” i nastavljane prakse etničkog čišćenja.⁴² U Ženevskim konvencijama iz 1949. godine, među teške povrede humanitarnog prava navode se „namerno uništavanje i prisvajanje”, te „pljačkanje javne ili privatne imovine”.

Gornju konstataciju o etničkom čišćenju moguće je potkrepiti i statističkim podacima popisa stanovništva u Hrvatskoj 1991, odnosno 2001. godine. Prema prvom pominjanom popisu u Hrvatskoj je 1991. godine među 4.760.344 stanovnika Republike Hrvatske živelo 12,2 odsto Srba. U Zagrebu je od 930.550 stanovnika taj procenat iznosio 5,4 odsto. Deset godina kasnije u Hrvatskoj je registrovan 201.631 Srbin, što u procentima iznosi 4,54 odsto. U gradu Zagrebu, prema poslednjem popisu, živelo je 18.811 stanovnika, koji su se izjasnili kao Srbi, ili, u procentima, 2,41 odsto.⁴³

Etničko čišćenje Srba iz Zagreba, kako pokazuju primeri iz oralne istorije i statistike, deo su velikog procesa tokom 1991-1995. na jugoslovenskim prostorima. Procesu izazvanog, pre svega, ratnim sukobima, ali i strategijom zemalja koje su nastojale da se osamostale nakon raspada SFRJ. Tu strategiju na samom početku rata jasno su uočili međunarodni faktori i na nju reagovali pokušajem zaustavljanja ratnih operacija i iznalaženja mirovnih rešenja, kojima je, u osnovi, trebalo zaustaviti, odnosno eliminirati rezultate etničkog čišćenja (Vens-Ovenov plan, Plan Z-4, Dejtonski sporazum i drugi).

⁴⁰ G. Z., zabeleženo u S. Mitrovici, 1. oktobra 1993. godine.

⁴¹ C. S., zabeleženo u Beogradu, 22. septembra 1993. godine.

⁴² Međunarodni krivični sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, Beograd 1993, str. 48.

⁴³ Podaci su iz *Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, po općinama - popis 1991-2001. godine*. Po popisu stanovništva 2002. god. u Srbiji se još uvek nalazilo 11.869 registrovanih izbeglica – „Izbeglički korpus u Srbiji”, Beograd 2004, str. 120.

*Summary***Ethnic cleansing of the Serbs in Zagreb 1992-1994.
(Based on the oral history)**

Ethnic cleansing of the Serbs in Zagreb during 1992-1994 was a part of the war's processes of 1991-1995 in Republic Croatia and Bosnia and Herzegovina. The war refugees, as a product of ethnic cleansing, narrate that ethnic cleansing was persuaded by all nations involved in the war: Serbs, Croats and Moslems.

The case study of Zagreb could be justified by a few reasons the first, the city of Zagreb and its surroundings was not area where the warring military formations fought against each other. The second, there were a lot of the Serbs inhabitants in Zagreb, and the third, the Serbs in Zagreb were subjected to various forms of ethnic cleansing distinctive also for the other parts of Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina.

The testimonies of the war refugees are very important as the historical sources and base of the oral history. However, the testimonies of the war refugees very often subjective, the statements of the war refugees are usually given under very stressful circumstances and because of that a historian has to use that type of sources very carefully. The statements of the Serbs war refugees from Zagreb have been compared with various numbers of documents and memoirs.

Dr Andrej ŠEMJAKIN,
istoričar iz Moskve

UDK 32:929 Pašić N.
UDK 329 (497.11) „18” (093.3)

NIKOLA PAŠIĆ U USPOMENAMA RUSKOG PUTNIKA (Prilog proučavanju idejnog porekla Srpske narodne radikalne stranke)

„Dugo traju rasprave o ideološkoj prirodi Narodne radikalne stranke” - piše jedan savremeni autor. – „Istoričari lome koplja u nastojanju da odgonetnu suštinu radikalizma u Srbiji.”¹

Sve je tačno. Kad je reč o „suštini radikalizma”, istorijska nauka je podeljena. S jedne strane, postoji mišljenje da je „srpska radikalna stranka neosporno (je) pripadala velikoj porodici evropskog radikalizma”. I da su „njeni idejni koreni, u svojoj osnovi, preuzeti (su) iz te evropske, u prvom redu francuske, političke tradicije...”² Prema tome, stranka je „postavila demokratske slobode, ... ljudska prava i ekonomsku slobodu iznad svega”³ i „bila je odlučno opredeljena za demokratske ideale i parlamentarnu proceduru u političkoj borbi”.⁴ Pri tom se „u svom parlamentarizmu” ona nalazila „pod pretežnim zapadnim uticajima”.⁵ A i kako bi bilo drukčije, jer „Srbija se kretala

¹ Milan St. Protić, „Ideje evropskog radikalizma i Narodna radikalna stranka u Srbiji // Evropa i Srbi”, *Zbornik radova*, Beograd 1996, s. 275.

² Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji, Ideje i pokret*, 1881-1903, Beograd 1990, S.181. Ovde treba podvući, da su prvi na uticaj francuskih radikala na srpske radikale ukazali V. Ninčić i M. Jovanović Stojimirović (vidi: Velizar Ninčić, *Pera Todorović*, Beograd, 1956. s. 74-75 ; Milan Jovanović Stojimirović, *Pera Todorović // Milan Jovanović Stojimirović, Siluete starog Beograda*, Beograd, 1987 (drugo izdanje), s.118-119)... Od savremenih autora navedimo i mišljenje St. Pavlovića da „su se radikali u potpunosti okrenuli narodnom suverenitetu i parlamentarnoj vladavini pod francuskim uticajem” (vidi: Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, s. 188).

³ Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji, Ideje i pokret...*, s. 182-183.

⁴ Dušan Bataković, „Srbija na zapadu: o francuskim uticajima na politički razvoj moderne Srbije // Susret ili sukob civilizacija na Balkanu”, *Zbornik radova*, Beograd - Novi Sad 1998, s. 319.

⁵ Milan St. Protić, *Uspon i pad srpske ideje*, Beograd 1994, s. 106.

ka svom evropskom uzoru, a na čelu tog pokreta stajala je radikalna stranka”,⁶ koja je, dakle, „u pogledima na unutrašnje uređenje, posle mladalačkih zanosa njenih osnivača ruskim narodnjaštvom, bila zapadnjačka”.⁷

S druge strane, smatra se da „ideologija radikalne stranke... to je narodnjačka ideologija; njena socijalna suština je egalitaristička”.⁸ Za radikale, dakle, „sloboda je bilo sredstvo, jednakost – cilj”.⁹ Isto i sa parlamentarizmom: „Radikalna stranka s Pašićem na čelu... gradila je partijsku državu, pokrivajući je parlamentarnom formom: nepodeljena vlast u rukama radikalne stranke, koja se izjednačava s narodom i koja je nosilac istorijske misije Srbije”¹⁰ – „sačuvati srpski narod kao celinu u socijalnom i nacionalnom smislu”.¹¹

Govoreći šire, „narodnjački socijalizam nije bio nikakva utopija – on je bio vrlo realna pojava u jednom patrijarhalnom društvu u njegovom prelasku u moderno. Ta ideologija je već u vreme svoga nastanka imala najveći uticaj u balkanskim zemljama. Među njima, već i zbog činjenice da je srpski narod jedini imao nacionalnu državu, razvila se najviše: do zaokruženja u jedan sistem, koji je imao više uticaja na društvenu istoriju nego što se sluti. Ili, nego što hoće da se prizna”.¹²

* * *

Sve što smo ovde naveli nije povod da se ponovo upuštamo u raspravu (mi smo je već pratili u svim detaljima).¹³ To je historiografski kontekst za objavljivanje jednog novog izvora, koji u mnogo čemu govori sam za sebe. I u vezi s tim, hteli bismo samo da skrenemo pažnju na neka tehnička pitanja – naime, načine, na koje zagovornici koncepcije o „evropskoj” prirodi srpskog radikalizma argumentuju svoje stavove u toj raspravi.

Prvo. Priznaje se da „se ovo pitanje (o ideološkoj prirodi radikalne stranke. – A. Š.) ponovo otvorilo”, pa kad je tako, bilo bi logično da se ta koncepcija ojača i na ube-

⁶ Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji, Ideje i pokret...*, s. 183.

⁷ *Nova istorija srpskog naroda*, priredio Dušan Bataković, Beograd 2000, s. 178.

⁸ Latinka Perović, *Predgovor // Pera Todorović, Krvava godina*, priredila L.Perović, Beograd 1991, s. 31. Vidi takođe: Olga Popović-Obradović, „O ideološkom profilu radikala 1903-1914.” // *Tokovi istorije*, 1994, Br.1-2, Beograd, 1995., s.59-76; Boško Mijatović, „Osnovni pogledi naprednjaka i radikala tokom 80-tih godina XIX veka” // *Srpska politička misao*, 1996. Br.1-4. s.241-259; Андрей Шемякин, „Светозар Маркович и сербская радикальная партия // Живот и дело Светозара Марковића”, *Zbornik radova*, Beograd 1997, s. 429-452; Diana Miškova, „Сръбският радикализъм през XIX в.: страници от историята на балканския популизъм” // *Tokovi istorije*, 1999, Br.1-4, s. 36-68.

⁹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 3. Beograd 1995, s. 91.

¹⁰ Olga Popović-Obradović, „Ka kritičkoj historiografiji” // *Tokovi istorije*, 1998, Br.1-4. S.224. Vidi takođe: Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914*, Beograd 1998, s. 81-85; Андрей Леонидович Шемякин, „Ustav osuđen na neuspeh, Srpski ustav iz 1888. godine, Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: istoriografski stereotipi i dileme” // *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd 2000, Sv.2-3, s. 164-189.

¹¹ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 3..., s. 90.

¹² Latinka Perović, *Socijalistička misao – bitna tendencija u razvoju društvene i političke misli u Srbiji* // Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd 1993, s. 28.

¹³ Vidi: Андрей Леонидович Шемякин, „Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция. (Обзор литературы)” // *Tokovi istorije*, Beograd 1999, Br.1-4, s. 271-311.

dljiviji način potkrepi novim izvorima i dubljim razmišljanjima. Međutim, toga nema: „Upravo zbog nepotrebnih nedoumica u sadašnjem vremenu, pojavila se potreba da se još jednom iznesu osnovni dokazi”¹⁴ u njenu korist. I dalje se iznose već poznate teze iz ranijeg teksta, u kojima se ne menja ni reč.

Drugo. Poziva se na autoritet stare historiografije, koja je „gotovo jednoglasna u oceni da su naši radikali počeli kao sledbenici socijalističkog učenja Svetozara Markovića, ali da su se brzo udaljili od njegovog socijalizma i postepeno prihvatili ideje britanske parlamentarne teorije i francuskog radikalizma”. Takva zapažanja, smatra se, potvrđuje „analiza autentičnih britanskih i francuskih izvora”,¹⁵ koji i jesu ti *osnovni dokazi* u prilog stava o izvornom evropeizmu srpskih radikala.

Treće. Od srpskih izvora u analizu (upoređenje) uzima se samo jedan dokument – zvanični program Srpske radikalne stranke 1881. godine, koji se, dakle, predstavlja kao kamen temeljac njene ideologije i zato „izgleda sasvim opravdano da se uticaji ideja francuskih radikala na svoje imenjake u Srbiji traži u upoređenju političkih programa dva pokreta”. Posle takvog „uporednog posmatranja” i sledi zaključak, da su „sličnosti između političkih programa srpskih i francuskih radikala i očigledne i nesporne”, a njihova „bliskost se ogleda ne samo u ideološkom jedinstvu, nego i u terminologiji”. Dakle, „postaje sasvim jasno da je radikalni pokret u Srbiji bio pod neposrednim uticajem ideja francuskog radikalizma. I više od toga. Idejna osnova francuskog radikalnog pokreta bila je najbitniji izvor ideologije srpske radikalne stranke”.¹⁶

Takav pristup temi, pa i raspravi, ostavlja bez pravog odgovora suviše mnogo pitanja da bi se on mogao smatrati do kraja ubedljiv. Dozvolićemo sebi u vezi s tim samo nekoliko kratkih komentara.

Poziv na to, da su „stari pisci bili u pravu” u odnosu na radikale, „koji su se brzo udaljili...”, pretvara vrlo složen proces *organske* transformacije u jednostavnu šemu raskida s prošlošću, kada „se svaka evolucija socijalističkog pokreta tumači kao izdaja ideja socijalizma, pa čak i kao kraj same ideje”.¹⁷ To je s jedne strane. S druge – i *sa starim piscima* nije sve tako prosto. Dragoslav Janković, na primer, koji se možda najviše od svih bavio istorijom srpskih političkih stranaka (posebno radikalima), i koji je ranije zaista govorio o njihovom socijalističkom renegatstvu („stranka koja se ubrzo otkrila kao stranka koja štiti buržoaski poredak i buržoaske ustanove”),¹⁸ u poslednjem svom radu došao je do drukčijeg zaključka: radikali „nisu bili tada građanska partija, nego antiburžoaska, okrenuta masi naroda, a u prvom redu seljaštvu i pri tom s dosta elemenata Markovićevog socijalističkog učenja u svojoj ideologiji”.¹⁹ Činjenica da je

¹⁴ Milan St. Protić, *Ideje evropskog radikalizma i Narodna radikalna stranka u Srbiji // Evropa i Srbi...*, s. 275.
¹⁵ Isto.

¹⁶ Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji, Ideje i pokret...*, s. 70, 73, 76; Isti., *Ideje evropskog radikalizma i Narodna radikalna stranka u Srbiji // Evropa i Srbi...*, s. 277, 280; Isti., „Ideologija narodne radikalne stranke i Nikola Pašić // Nikola Pašić, Život i delo”, *Zbornik radova*, Beograd 1997, s. 149, 150.

¹⁷ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 3..., s. 51.

¹⁸ Dragoslav Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd 1951, s. 227.

¹⁹ Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije, Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd 1997, s. 361.

jedan naučnik sam podvrgnuo kritičkom preispitivanju svoje ranije sudove, govori sama za sebe i, bez svake sumnje, zaslužuje pažnju.

Dalje. Analiza francuskih izvora vredna je pažnje sama po sebi, ali kako može samo njihova analiza dovesti do zaključka o presudnom uticaju francuskih radikala na srpske „imenjake”? Pri tom da je „gotovo nemogućno otkriti precizne puteve kojima su misli francuskog radikalizma stizale do prvaka Narodne radikalne stranke u Srbiji”.²⁰ Ako se smatra da je taj put išao preko Pere Todorovića, koji se vratio u Srbiju iz Pariza pred kraj 1880. godine (a on se i uzima kao „prvi ideolog” radikalne stranke),²¹ treba imati u vidu da je on došao posle nekoliko godina odsustva, kada je tlo za konstituisanje stranke u samoj zemlji bilo već pripremljeno. Pripremio ga je – organizaciono i ideološki – Nikola Pašić, o čemu ima dosta izvora.

Što se tiče programa srpskih radikala od 1881. godine – *jedinog* dokumenta, koji se upoređuje sa francuskim izvorima i ima s njima „nesporna sličnost”, Pašić je iste godine prikazao okolnosti njegovog donošenja: „Na brzu ruku, dakle, sačinjen je program Narodne radikalne stranke... U programu našem do saziva Velike skupštine nismo uvrstili nikakve reforme, no samo one, koje su postojale u programu adrese i programu niške opozicije (u skupštini 1878-1880. – A. Š.) i lista 'Videlo'. Tim smo namerno hteli da izbegnemo sve ono, šta bi dalo povoda rascepu, ali smo u kratkim crtama rekli šta želimo u ustavu da se promeni i u kom pravcu, a što opet ostane nepromenjeno.”²² Ovde nije mesto da komentarišemo koja tačka u tom eklektičkom programu kome pripada, ali jasno je da se on ne može smatrati kao stub *čiste* misaone konstrukcije radikala. Drugi izvori, o kojima se sa mnogo većim pravom može reći da oni jesu ideološkog karaktera (Statute, koje za razliku od „većitog” programa, menjale su se prema potrebi; Nacrt radikalnog ustava od 1883. godine, koji je trebalo da se čuva kao „najveća partijska tajna” i dr.), ostali su van analize, što nikako ne utemeljuje zaključke o „neposrednom uticaju”, nego sasvim naprotiv.

U historiografiji se o tome već pisalo: „Problem neposrednih veza i uticaja, za razliku od posrednih, prilično uopštenih, ostao je neistražen.”²³

I najzad, jasno je da se rasprava ne može voditi prostim ponavljanjem ranijih stavova. Ipak se u nju mora unositi nešto novo, i najbolji slučaj toga, kada su to novi izvori...

* * *

²⁰ Milan St. Protić, *Ideje evropskog radikalizma i Narodna radikalna stranka u Srbiji // Evropa i Srbi...*, s. 275.

²¹ Milan St. Protić, *Ideologija narodne radikalne stranke i Nikola Pašić // Nikola Pašić, Život i delo...*, s. 147. Nekako čudno izgleda ideolog, a i politički program, u koji je on uvrstio *ideje francuskog radikalizma*, kada taj isti autor tvrdi, da 'Todorović nije uzimao ideje ni tako načelno, ni tako duboko da bi to pitanje imalo toliku važnost kolika mu se pridaje'. (Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji, Ideje i pokret...*, s. 163.)

²² Govor Nikole Pašića u Zaječaru (2. juna 1881) // Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)* priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, Beograd 1995, s. 102.

²³ Radoš Ljušić, *Srbija 19. veka*, knj. 1, Beograd 1994, s. 352.

Radeći na projektu „Rusi o Srbiji i Srbima”, naišli smo na putopis Evgenija Lavoviča Markova (1835-1903), koji je 1895. godine obišao Srbiju i Crnu Goru. Autor putopisa završio je Harkovski univerzitet, gde je stekao stepen magistra prirodnih nauka. Dugo je radio kao pedagog, a bio je i direktor gimnazije u Simferopolu (Krim). Veoma je plodan publicista. Sarađivao je u listovima *Голос и Русь*; časopisima *Отечественные записки*, *Вестник Европ*, *Русска реч*. Mnogo je putovao širom Rusije i po svetu, a utiske sa tih putovanja predstavljao javnosti u posebnim knjigama. Nakon obilaska Srbije i Crne Gore, napisao je obimno delo „Путешествие по Сербии и Черногории. Путеве очерки” (Санкт Петербург, 1903), iz koga smo i uzeli odlomak o susretima i razgovorima autora sa Nikolom Pašićem, koji se ovde objavljuje.

Ovaj izvor, mada i relativno kratak, značajan je, jer je Pašić tokom susreta sa ruskim gostom *sam* i u vrlo preciznoj formi odgovorio na pitanje oko koga se i danas „lome koplja”, odbacivši svaku pomisao o francuskoj ideološkoj prirodi srpskih radikala. Osim toga, u svom „intervjuu” on je dao čitavu istoriju postanka stranke, iz koje se jasno vidi njena prava priroda. I to su autentični argumenti, treba naglasiti, za razliku od kasnijih konstrukcija, u kojima se Pašić veštački i proizvoljno odvaja od ideologije radikala („idejnu osnovu srpskog radikalizma stvarali su drugi”).²⁴ Veoma je važno da Pašić i 1895, što takođe sledi iz Markovljevog zapisa, stoji na istim stavovima kao pre deset i dvadeset godina. To samo još jednom dokazuje zaključak o retkoj ideološkoj doslednosti vođe srpskih radikala.

Svedočanstvo ruskog putnika o beogradskim susretima s Nikolom Pašićem korisno je i sa gledišta preciziranja biografije samog Pašića. Obično se konstatuje da je početkom jeseni 1894, posle povratka iz Rusije, on oputovao u Opatiju, a u Beograd se vratio tek sredinom decembra iduće godine.²⁵ Međutim, kao što se vidi, on se i leti 1895. godine nalazio u prestonici (Markov ne navodi tačan datum svoga boravka u Beogradu, ali činjenica da je formiranje vlade na čelu sa Stojanom Novakovićem bilo tada najaktuelnije pitanje u srpskoj politici,²⁶ dozvoljava govoriti o tome s potpunom uverenošću).

Odlomak iz putopisa E. L. Markova objavljuje se na jeziku originala.

²⁴ Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji, Ideje i pokret...*, s. 155. Vidi takođe: Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana...*, s. 188.

²⁵ Vidi: Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba (1845-1926)*, knj. 1, Beograd 1990, s. 536, 538; Đorđe Radenković, *Pašić i Srbija*, Beograd 1997, s. 267, 270.

²⁶ Vlada Stojana Novakovića formirana je 25. juna 1895. godine.

* * *

Пашича ја сыскал не сразу. К удивлению своему, адреса этого столь популярного в Сербии человека, на днях еще бывшего первым министром,¹ почти никто не мог мне указать. Давали же такие путанные и неверные, что я напрасно изъездил несколько отдаленных улиц и кварталов Белграда, спрашивая чуть не в каждом доме его квартиру. Без сомнения, я все натыкался на людей, не принадлежавших ни к радикальной, ни к какой-нибудь вообще политической партии. А в конце концов оказалось, что Пашич жил недалеко от нас. Мне сказали, что его можно застать дома только рано утром, так что я постучался к нему в половине девятого. Горничная отперла дверь и ввела меня прямо в небольшой кабинет, с письменным столом почти у самого входа, с небольшим шкафчиком русских книг. Тут и Гончаров,² и Толстой,³ и другие известные русские авторы.⁴ Пашич – человек средних лет,⁵ с черной бородой и очень умным лбом, с серьезным и честным взглядом, внушающим симпатии. Он и одет в чесучу,⁶ как мы все, Русские, летом – чего я не видал на других Сербях. Пашич не только не молчалив, как мне говорили, а, напротив, очень общителен и с охотой излагает обстоятельно все, о чем его спрашиваешь. Говорит он по-русски совсем хорошо.⁷ Его очень тревожит теперешнее финансовое положение Сербии и неспособность настоящего министерства.

- Затевают конверсию государственного долга из 4 % под обеспечение монополий, с участием в комиссии двух членов иностранных держав; а комиссия эта должна быть независима от сербского правительства. Но ведь это нам готовят судьбу Египта! – с негодованием говорил Пашич⁸ –

¹ За време владавине краља Александра Обреновића (док га је заступало Намесништво) Никола Пашић је два пута био на челу српске владе. Први мандат му је трајао од 23. фебруара 1891. до 31. марта 1892. Други – од почетка априла до 21. августа исте године (опширније о томе види: *Михајло Војводић*, Прва и друга влада Николе Пашића (1891-1892) // Никола Пашић. Живот и дело. Зборник радова. Београд, 1997. С.110-129).

² Гончаров Иван Александрович (1812-1891) – руски књижевник. Аутор је романа „Обломов”.

³ Толстој Лав Николајевич (1828-1910) – један од највећих руских и светских писаца и мислиоца свих времена. Његова најпознатија књижевна дела су романи „Рат и мир” и „Ана Каренина”... Пашић се упознао са стваралаштвом Толстоја, највероватније, 1880-их година, када је често боравио у Русији. У свом рукопису „Слога Србо-Хрвата” он се једном директно позвао на Толстоја (види: *Никола Пашић*. Слога Србо-Хрвата. Приредио Ђорђе Станковић. Београд, 1995, с.133), цитирајући његову приповетку „Љубав, то је Бог”, објављену у Русији 1886. године.

⁴ По повратку у ослобођени Београд 1918. године, Пашић је у списку однесених током окупације ствари навео, да су му нестала и „сабрана дела руских писаца” (Архив Југославије. Заоставштина Николе Пашића. Фасцикла 4).

⁵ Кад га је обишао Е.Марков, Пашић је имао 50 година.

⁶ *Чесуча* (рус.) - врста тканине од свиле, обично жуто-сиве боје. Била је врло популарна код Руса.

⁷ Учити руски језик Пашић је почео у Цириху код руских социјалиста. Касније, током емиграције, често боравио у Петрограду, Москви и Одеси, он га је знатно унапредио. Додајмо и то, да је од лета 1893. до априла 1894. он био на дужности српског посланика у Русији.

⁸ У децембру 1894. министар финансија Вукашин Петровић покушао је да изврши конверзију српских дугова. Његов предлог је био да се закључи нови зајам од 98 милиона динара (уз 4 % годишње камате), из којег би се имали исплатити стари дугови. У залог су се давали приходи од државних монопола, а у комисију, која би се формирала да контролише читав посао, требали да уђу два представника страних банака. Овај уговор о зајму наишао је у скупштини и у јавности на најоштрију критику. Њега је бранио само бивши краљ Милан, рачунајући на подршку свог сина. Међутим, краљ Александар није желео да се меша. На крају крајева, зајам је пропао.

Король⁹ призывал меня и спрашивал моего мнения на этот счет. Я предостерегал его, что это очень опасный шаг; лучше платить 5 процентов, да оставаться при старом положении, куда не примешивалось ничего политического. Слухи есть, что министерство уже подало в отставку,¹⁰ и что король обратится к смешанному министерству, так что, быть может, будут приглашены и некоторые из радикальной партии, как советует королева.¹¹

Пашич смотрит на будущее с надеждой и надеется, что король скоро опять вступит на правильный конституционный путь.¹²

- Король, по-видимому, понял, что он ошибся, отступив от конституции, но ему неловко прямо пойти назад, и это, без сомнения, совершится мало-помалу, – говорил Пашич.¹³ – Влияние королевы, к счастью, все возрастает, а отношения с Миланом¹⁴ делаются все хуже.¹⁵

Я спросил Пашича, какое собственно отличие у них радикальной партии от либеральной и прогрессивной, то есть напредняцкой?

- Видите ли, – отвечал Пашич, – нашу радикальную партию нельзя смешивать с тем, что называется этим именем во французском парламенте,¹⁶ появилась она у нас с Светозаром Марковичем,¹⁷ другом ваших Чернышевского¹⁸ и Добролюбова,¹⁹ под непосредственным влиянием идей, господствовавших в России в шестидесятых годах.²⁰ Если хотите посмотреть, вон и бюст его! – указал Пашич на стоявший в его кабинете большой бюст мужчины, несколько напоминавшего общим видом своим Чернышевского.²¹

⁹ Александар Обреновић (1876 - 1903) - краљ Србије (1889 - 1903).

¹⁰ Ради се о влади Николе Христића.

¹¹ Наталија Обреновић, рођена Кешко (1859 – 1941), – кнегиња (1875 – 1882), па краљица Србије (1882 – 1889). Супруга је Милана Обреновића и мајка краља Александра.

¹² 9 маја 1894. године краљ Александар извршио је свој други по реду државни удар. Он је укинуо Устав од 1888. године и вратио на снагу Устав од 1869. године.

¹³ Тек је 1901. године краљ Александар октроисао нови Устав, којим се у Србији први пут уводио дводомни систем. Његовим указом од 6. априла исте године Никола Пашић је постављен за сенатора.

¹⁴ Милан Обреновић (1852 – 1901) – кнез (1868 – 1882), па краљ Србије (1882 – 1889)... 1897-1900. био је армијски генерал и командант активне војске. Отац краља Александра.

¹⁵ Чим је пропао „Вукашинов зајам“, што је Милан Обреновић доживео као свој лични пораз, он је одмах (априла 1895.) напустио Србију. Видело се да је између оца и сина дошло до сукоба. Недељу дана касније у Београд је стигла краљица Наталија, која је желела да се краљ Александар приближи и измири с радикалима.

¹⁶ (Превод ове реченице Пашића).

¹⁷ Марковић Светозар (1846 – 1875) – родоначелник социјалистичких идеја у Србији.

¹⁸ Чернишевскиј Николај Гаврилович (1828-1889) – револуционар, писац и публициста. Један од водећих идеолога руског народњачког социјализма. Аутор је романа „Шта да се ради?“.

¹⁹ Доброљубов Николај Александрович (1836-1861) – књижевни критичар и публициста, присни сарадник и једномишљеник Чернишевског.

²⁰ Пашић овде говори о идејама народњачког социјализма, који се, као реакција на развој западног капитализма и западног социјализма, базирао на формули о могућности прескакања капитализма (њу су теоријски разрадили А.И.Херцен и Н.Г.Чернишевскиј), то јест - непонављања пута Западне Европе (види о томе: *Латинка Перовић. Српски социјалисти*. Београд, 1985. С.96-117; Латинка Перовић. *Социјалистичка мисао – битина тенденција у развоју друштвене и политичке мисли у Србији // Латинка Перовић. Српско-руске револуционарне везе. Прилози за историју народњаштва у Србији*, Београд, 1993. с.19-28).

²¹ У радној соби Николе Пашића стајала су два мермерна попрсја: Светозара Марковића и Адама Богосављевића. Њих је 1892. године извајао његов шурак Стеван Дуковић – познати вајар, који је живео у Фиренци (Архив Србије. Заоставштина Николе Пашића. Несрећена грађа). Како се чини, ова чињеница може такође сведочити (мада и на посредан начин) о доследности Пашића.

- В Србији били тогдa две политическе партије, - продолжал Пашић. – Либералы²² стояли за династију Обреновичеј²³ и могли называться либералами только по сравнению с палочным режимом Милоша;²⁴ напредњаци²⁵ же в то время были за Карагеоргиевичеј²⁶ и за сближение с Австрией. Маркович стал проповедовать, что династия для Сербов дело второстепенное, что для нас важно хорошее правление, верность конституции, все равно при той или другой династии. Это придало партии характер как будто бы *антидинастический*, хотя это было несправедливо, ибо партия была только *нединастической*.²⁷ Радикалы сначала были пропитаны несколько социалистическим духом настолько, по крайней мере, как и ваш Чернышевский, но это направление исчезло само собой, потому что в Србији оно невозможно: 95 % Сербов – селяки, имеющие недвижимую собственность, и никакие социалистические теории не в силах были бы убедить их, что этой собственностью они должны поделиться с другими.²⁸ Маркович проповедовал только необходимость сельской общины на манер русской, чтобы не развивался у нас пролетариат, чтобы Србији не идти в этом отношении по следам Европы.²⁹ И община у нас живет до сих пор: каждое селение имеет, помимо подворных участков, общинную землю для будущих членов своих и для общественных нужд. Об этом радикалы особенно хлопотали.³⁰ Можно смело сказать, что весь сербский народ за радикалов. Во внешней политике наша программа – дружба с Россией,³¹ но при этом не требовать от России более того, что она может дать; потому что мы понимаем, что она сама стеснена в своих действиях

²² Група умеренних либерала на челу са Јованом Ристићем.

²³ Обреновићи – кнежевска (1815-1842 и 1858-1882), па кралевска (1882-1903) династија у Србији.

²⁴ Милош Обреновић (1780-1860) – кнез Србије (1815-1839 и 1858-1860). Родоначелник династије Обреновића.

²⁵ Пашић ту има у виду „старе” конзерваторе – наследнике Уставобранитеља. Права напредњачка странка (израсла из младоконзервативне групе, коју су сачињавали Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Милан Пироћанац, Милан Кујунџић-Абердар, Милан Милићевић и т.д.) формирала се тек 1881. године.

²⁶ Карађорђевићи – у XIX веку кнежевска (1842-1858), у XX веку кралевска династија у Србији (1903-1918); Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929); Краљевини Југославији (1929-1945, фактички до 1941).

²⁷ Подвучено је у оригиналу – вероватно је у разговору Пашић посебно нагласио ове дефиниције.

²⁸ Још 1875. године у писму Еврему Марковићу Пашић је констатовао: «Док је Светозар био жив, пре но што ће се „Јавност” покренути (њен је први број изашао септембра 1873. – А.Ш), ми смо се готово сви сложили да програм, који је у „Раднику” отштампан био (1871. – А.Ш) у нечему изменимо, и у томе да се приватимо практичнијег поља. Ми смо решили да наше политичке и економне теорије везујемо увек са дневним питањима». И идуће године у писму Миши Димитријевићу Пашић је подвукао да ми „не агитирамо да укинемо установе приватне својине...” (види: Никола П. Пашић. *Писма, чланци и говори (1872-1891)*). Приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Београд, 1995. С.43-44; 51.).

²⁹ У већ цитираном писму М.Димитријевићу Пашић формулише главни циљ *радикалне партије*: „Ми... хоћемо да народ сачувамо да не усвоји погрешке западног индустријског друштва, где се ствара пролетаријат и неизмерни богатшлук, но да се индустрија подигне на основи задружној”. И 1880. у писму уреднику „Видела”, износећи програм *народне радикалне партије*, он тврди исто: „Треба живо радити да се земљорадња у нас побољша, да се индустрија домаћа развија, али уколико је могуће без пролетаријата” (Никола П. Пашић. *Писма, чланци и говори...* с.51; 61.).

Европой. Россия, конечно, очень обидела нас Сан-Стефанским договором,³² но не из вражды к нам, а просто вследствие заблуждения ваших дипломатов <...>. А между тем, России было бы всего справедливее ограничить Сербов и Болгар при участии самих Сербов и Болгар: тогда не могло бы выйти таких крупных несправедливостей и ошибок. Теперь нам остается ждать, какой вопрос выдвинет раньше на очередь история: распад Австрии и возвращение нам Боснии, или распад Турции с возвратом к нам Старой Сербии.

Я заметил своему собеседнику, что, по моему мнению, интересы Сербии много выиграли бы, если ее политические люди, вместо того, чтобы дробить свои силы и взаимно истощать себя бесплодной партийной враждой, соединились в патриотических усилиях добиться того, что им всем одинаково нужно.

Пашич отчасти согласился с этим и сказал:

- С либералами мы могли бы идти вместе довольно легко, ибо теперь между нами нет почти никакой разницы в целях и взглядах; в последнее время либералы шли рядом с нами, хотя и сами по себе; обстоятельства волей-неволей заставили их действовать заодно <...>.

Ко мне зашел познакомиться Стоян Протић,³³ бывший министр внутренних дел в министерстве Пашича,³⁴ теперь редактор радикального ежемесячного журнала „Дело“, едва ли не единственного серьезного

³⁰ 1888-1889. (значи већ много година после смрти Св.Марковића) Пашић је писао у „Слози Србо-Хрвата“: «Српска задруга најближа је социјална установа... руској „општини“, руском „миру“, и иза те задруге стоји српска општина, која још није напустила захтев о својој „самоуправи општинској“ и која још има довољно општинског земљишта, које припада целој општини, свима члановима њеним. Српска дакле задруга и српска општина најближе су руском „миру“. Уколико су оне различне од руског „мира“ утолико се је одвојио српски дух и српска филозофија од руског или опште славенског. Но те особине, са још неким особинама, које су својствене само српском народу, довољне су да може српски народ стати поред оне велике задаће славено-руског друштва. Довољне су да сачувају српски народ од потиска са Запада, довољне су да му даду новог живота и полета... Наравно, - резимирао на крају Пашић, - да све то вреди, кад се тачно појми вредности тих установа и кад се стану чувати као највећа светиња народна, која га је сачувала од економског ропства и која ће га сачувати ако се осигурају и развију свестрано» (Никола Пашић. *Слога Србо-Хрватша...* С.133-134.).

³¹ Још 1887. Пашић је писао високом руском функционеру Ивану Алексејевичу Зиновјеву: „Наша странка у политици спољној држала се је слав. и прав. Русије, а у унутрашњости срп. обичаја и духа. Ево откуда потиче, многим нејасним појавама, да је готово сав народ одма пристао на нашу странку, или одма изјавио да наши погледи и наше оцене то су у исто време и његови“ (Никола П. Пашић. *Писма, чланци и говори...* С.239.).

³² Током Руско-турског рата 1877-1878. Русија је отворено играла „бугарску карту“. Према Сан-Стефанском договору са Турском (потписан 3. марта 1878), независна Бугарска морала је добити готово сву Македонију, а гроф Николај Павлович Игнатијев – „аутор“ тог договора – хтео је чак и да се њој преда Ниш, који су ослободили српске трупе током Другог српско-турског рата 1878. На Берлинском конгресу услови Сан-Стефанског договора, који су се тицали Бугарске, били су ревидирани.

³³ Стојан Протић (1857-1923) – новинар и политичар. Уређивао је радикалне листове и часописе: „Самоуправу“, „Одјек“, „Народ“, „Дело“. Био је министар унутрашњих дела (1903-1905, 1906-1907, 1912-1914, заступник 1910-1911) и финансија (1909-1912 са малим прекидом, 1917-1918). Председник владе Краљевине СХС (1918-1919; 1920).

³⁴ Марков овде грешни – у Пашићевој влади Стојан Протић није био министар унутрашњих дела, него начелник министарства.

литературно-политического органа³⁵. Он был так любезен, что принес мне в подарок целый год своего журнала. Я тоже отправился к нему с ответным визитом и нашел его в редакции. Там, кроме самого Проти́ча, я застал Паши́ча, д-ра Весни́ча - профессора Великой Школы,³⁶ и еще нескольких близких к редакции лиц. Редакция „Дела” служит вместе с тем и центральным бюро – политическим клубом своего рода – для радикальной партии. Тут вожди ее пишут свои циркуляры, воззвания, распоряжения, принимают и исключают членов партии, собирают деньги на журнал и другие расходы по делам партии. Меня приняли здесь чрезвычайно радушно; почти все присутствующие говорили сколько-нибудь по-русски и были знакомы с русской литературой и многими русскими деятелями, так что, беседуя с ними, я чувствовал себя словно не на чужбине, а среди своих земляков. Простота обстановки этого политического и литературного центра радикалов удивила меня даже после близкого знакомства с обычной простотой и бесцеремонностью сербской жизни. Голые стены комнаты и среди них длинный стол и стулья самого невзыскательного вида – вот зала их совещаний. Ни книг, ни конторок, ни каких-нибудь украшений, ничего ровно. Спартанская или, пожалуй, солдатская неприютность обстановки.

Паши́ч, хорошо знакомый с роскошью кабинетов наших русских журналистов, - не говоря уже о государственных деятелях, - счел даже нужным извиниться за чересчур большую простоту помещения их радикальной редакции.

- У нас во всем демократия! – сказал он, улыбнувшись. – Не то, что у вас в Петербурге.

В моих же глазах и люди, и дело только выигрывают от такой скромности внешней обстановки, от такой умеренности вкусов. Невольно кажется, что там, где не придают особого значения декорациям, люди более способны ценить сущность дела и твердо стоять за свои принципы.

Так как злобою дня было неожиданное вступление во власть, вместо предполагавшегося смешанного правительства из представителей разных партий, чисто напредняцкого министерства в лице Стояна Новаковича,³⁷ то разговор, естественно, коснулся этого последнего события.

³⁵ „Дело”. Часопис за науку, книжевност и друштвени живот. Излазио је 1894-1899 и 1902-1914. Први уредник је Стојан Протић, издавач – Аца Станојевић.

³⁶ Миленко Веснић (1863-1921) – правник и политичар, професор Велике школе, посланик у Риму (1901-1902) и Паризу (1904-1921 с прекидима), министар правде (1906). Председник владе Краљевине СХС и министар иностраних дела (1920).

³⁷ Стојан Новаковић (1842-1915) – научник и политичар, један од лидера Напредњачке странке. Био је министар просвете (1873, 1874-1875, 1880-1883) и унутрашњих послова (1884-1885); посланик у Цариграду (1886-1891 и 1897-1900), Паризу (1900) и Петрограду (1900-1905); председник владе (1895-1896, 1909); први делегат Србије на мировној конференцији у Лондону 1912-1913.

На мой вопрос, насколько сильна в Сербии партия напредняков, я услышал такое объяснение:

- Напредняки – это отчасти партия наших аристократов, насколько аристократия возможна в таком бессловном и земледельческом народе, как наш сербский. К этой партии принадлежат более или менее богатые и независимые люди, близкие ко двору. В сущности их так мало, что их лишь с натяжкой можно назвать партией; но двору представляется, что в них большая сила, потому что они смело говорят, много шумят и волнуются около высших сфер... Партия эта имела особенное значение во время министерства Пирочанца,³⁸ которому Сербия более всех обязана своим экономическим разорением и рабством Австрии <...>.

(Евг. Марков. Путешествие по Сербии и Черногории. Путевые очерки. Санкт-Петербург, 1903. Стр. 208-211; 225-227).

---

³⁸ Милан Пироћанац (1837-1897) – правник и политичар, један од оснивача Напредњачке странке. Био је министар иностраних дела (1874-1875) и председник прве напредњачке владе (1880-1883).

Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ

**RAZLIČITI PRISTUPI ISTORIJI JUGOSLOVENSKE
IDEJE I DRŽAVE**

- Kritički esej povodom Zbornika Dejana Đokića (ed.), *Yugoslavism, Histories of a failed idea 1918-1992*, Hurst & Company, London 2003, s. 356

Teško bi bilo nositi se sa svakom knjigom koja nosi ovaj ili sličan naslov. On nas odmah provocira da postavljamo pitanja o posledicama i širem istorijskom smislu neuspaha jugoslovenske ideje. Stoga bi prvo konkretno pitanje bilo da li jugoslovenska ideja nije uspela u ovoj epohi ili zauvek.¹ Jasno je da je reč ne o neuspehu jugoslovenske ideje, nego o propasti jedne države i društva, koji su za osnovu svoga nastanka imali tu ideju. Opšta atmosfera i posebne okolnosti u svakoj od tzv. bivših jugoslovenskih republika još su takve da je mučno razgovarati o jugoslovenstvu, i u nauci i van nje. Pogotovo kada je u pitanju jedna izazovna knjiga kao što je ta. Teško je pobeći, čini se, od opšteg ubeđenja njenih autora da je jugoslovenstvo zakopano zauvek, i da je ono preostalo samo kao „utopija pojedinih intelektualaca”.²

Odavno je postavljeno pitanje kako su istorijski porazi, odnosno uspesi, jugoslovenskih zajednica i naroda uticali na jugoslovensku ideju i, da parafraziramo naslov

---

¹ Profesor Rusinow govori u uvodnom pasusu svoje studije o drugoj smrti jugoslovenske države, i s njom o drugoj smrti jugoslovenske ideje, premda suština tog pasusa nije u tome, već u zapažanju da su istoričari Jugoslavije skloni interpretacijama po principu *post hoc, propter hoc* po kome uzroci nečega što se dogodilo postaju do izvesnog stepena neizbežna posledica tih uzroka. „Thus there is a tendency in studies of and following the second death of Yugoslavia, and with it a second death of Yugoslav idea, to regard these as the ultimately inevitable consequences of the ‘artificiality’ of the Yugoslav state and Yugoslavism (presumably in contrast to the ‘naturalness’ of the nation-state and nationalist ideologies?” D. Đokić (ed.), *Yugoslavism. The histories of the failed idea 1918-1992*, Hurst&Company, (u daljem tekstu: *Yugoslavism*) London 2003, s. 11.

² D. Đokić (ed.), *Yugoslavism*, s. 261-3.

nekada slavnog uvodnog eseja iz zbornika sa naslovom „Politički život Jugoslavije 1914-1945” štampanog 1973. godine, kako su uticali na njenu sudbinu.³ Odgovor je bio da je ona iz istorijskih poraza uvek izlazila okrnjena ili bitno okrnjena. Danas isti autor kaže da je Jugoslavija nastala „iz korena” i da bi nestala, trebalo ju je „u korenu” saseći.⁴ Pitanje koje proističe iz ovog tipa mišljenja, dakle, bilo bi da li je jugoslovenstvo sasečeno „u korenu”. Na ovim prostorima, na ovoj geografiji tla, koju naseljavaju zajednice poznate sa imenom Južni Sloveni, hteli mi to ili ne, sva iole značajnija događanja u poslednja dva ili tri stoleća, imala su neposredne ili posredne veze sa jugoslovenskim nastojanjima. Bilo kao pozitivna ili negativna aktivnost, ili isto takva reakcija. Ne bi bilo prvi put ako bi se jugoslovenstvo uzdiglo iz pepela. Dva puta se to dogodilo u 20. stoleću.

Da li nas ta knjiga uvodi u sadržaje i razmišljanja koja omogućavaju odgovore na pitanja o porazima i uspesima jugoslovenske ideje i jugoslovenskih nastojanja, pa samim tim i u razumevanje onoga što nam se dogodilo i što bi nam se još moglo dogoditi? Veliki intelektualni naboj te knjige poručuje nam da je uvek važno utvrditi ko ili šta, kada i kako je razumevao jugoslovenstvo, jugoslovensku ideju, i kako je delovao, odnosno radio u vezi s tim.

U njoj je okupljena grupa autora kojom dominiraju istoričari sa bivših jugoslovenskih prostora starije i srednje generacije. Od 21 autora, njih petoro nisu sa jugoslovenskih prostora, a šestoro su našeg porekla, koji žive i rade uglavnom u Velikoj Britaniji. U njoj su neki veliki istraživači jugoslovenskog fenomena dali pojedine svoje vrlo uspešne manje studije, po preciznosti i finoći historiografskog iskaza, po suptilnosti analize i ošttrini zaključivanja (A. Mitrović, Lj. Trgovčević). Ipak, u njoj nema nekih od drugih velikih istraživača i istoričara jugoslovenstva i Jugoslavije. Pre svih, nema profesora M. Ekmečića, zatim M. Gross, M. Zečevića, Đ. Stankovića i Lj. Dimića, što samo po sebi ne bi bilo ni čudno ni zanimljivo da nije upadljivo kako se sva ta imena, sem onog M. Gross, gotovo uopšte ne citiraju. Istini za volju, profesor Ekmečić se pojavljuje u toj knjizi u neobičnoj ulozi ideologa jugoslovenstva, a ne velikog istraživača i tumača tog fenomena. Nije posao istoričara da bude pametniji od istorijskih ličnosti i same istorije kojom se bavi, već da bude dovoljno pametan i obučan da ih dobro razume i protumači. Sama događanja su negirala da su tumačenja profesora Ekmečića imala bilo kakvu drugu snagu sem naučne. I na kraju, u ovoj knjizi nema ni u jednoj fusnoti istoričara koji više nije među živima, a koji je napisao pouzdano najviše knjiga o Jugoslaviji – Branka Petranovića.⁵

Čudno je da knjiga takvih pretenzija izostavlja, makar i polemički, čitav niz značajnih naslova i autora potrebnih za šire istorijsko razumevanje smisla uspona i

³ M. Ekmečić, „Sudbina jugoslovenske ideje do 1914. godine”, u *Politički život Jugoslavije 1914-1945*, (Zbornik radova), Beograd 1973, 11-47; K. Nikolić, *Prošlost bez istorije, Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961-1991*, Glavni tokovi, Beograd 2003 475.

⁴ M. Екмечић, *Србија између Средње Европе и Европе*, Политика, БМГ, Београд 1992, . 129.

⁵ D. Lončar i Lj. Dimić, Branko Petranović, bibliografija i biobibliografija, Beograd 1999, s. 264.

padova jugoslovenstva (ili „istorije jedne neuspele ideje”, kako to kaže urednik). Međutim, mora se reći da je u 21 eseju ponuđeno dosta zanimljivih sadržaja i interpretacija. Nekako je u prirodi jugoslovenstva da se ono bolje razumeva kada se zahvataju duži vremenski razmaci i širi kontekst. Priroda jugoslovenstva proistekla je iz tipa/prirode istorijskog življenja na ovim prostorima, a ono je bilo takvo da su Južni Sloveni više u njemu bili objekat nego subjekat istorijskih zbivanja, više kaskali za istorijskim događanjima nego što su ih stvarali. Zato je uvek bilo važno okruženje i vreme koje je proticalo.

Dakle, uvek su za razumevanje jugoslovenstva bili i ostali važni širi okviri njegovog egzistiranja, u prošlosti više Srednja Evropa i Evropa, u 20. stoleću i danas - druge svetske sile. Jugoslovenski prostor i ljudi na njemu stolećima su opstajali na razmeđi dvaju carstava, Habzburškog i Otomanskog, koja su ovim prostorom vladala, odnosno dominirala na osvajački način. Poluge strane dominacije i vladavine bile su fortifikacije i gradovi raspoređeni duž rečnih pravaca. Težnje južnoslovenskog agrarnog okruženja da prodru u te gradove i rađanje jugoslovenske urbane elite bile su jedan od glavnih načina nastanka i narastanja naboja i emocije iz kojih će se iskristalisati jugoslovenstvo. Sva je istina da je istorija jugoslovenstva, pored ostalog, i istorija jedne složene emocije, znatno podstaknuta nasleđem strane dominacije na ovim prostorima.

Glavni akteri južnoslovenske/jugoslovenske istorije tokom više vekova, od 15-16. stoleća pa do početka 20. stoleća, isti su: Habzburška monarhija, Rimokatolička crkva, Otomansko carstvo i Rusija. Uticaj Zapadne Evrope sve do Prvog svetskog rata iskazivao se pretežno u idejama i kulturi, ali to nije bilo sve. Zašto je važno podsetiti na to u vezi sa ovom knjigom? Zato što je nemoguće razumeti jugoslovenstvo, i pre i posle 1914-1918. godine, bez tog određivanja manjih ili većih južnoslovenskih zajednica „prema spolja”, odnosno prema bližim i daljim akterima njihove istorije.

Iza tog određivanja „prema spolja” stajala je istorija očuvanja starih feudalnih državnih ideja i pokušaji njihove odbrane i demokratskog transformisanja, te stvaranje novih manjih državnih tvorevina u krugu novih evropskih revolucionarno-demokratskih nastojanja (hrvatsko državno i istorijsko pravo oličeno u autonomnoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, tzv. „Trojednici”, autonomno Vojvodstvo Srpsko i Tamiški Banat, Kneževina/Kraljevina Srbija, Kneževina/Kraljevina Crna Gora). Jugoslovenske historiografije su već istražile osnovni sadržaj, okolnosti i dinamiku njihovog kretanja „ka demokratiji”; mada nije do kraja ispisano kruženje srpske državne misli i njeno dodirivanje (sukob ili spajanje) sa hrvatskom državnom idejom i, s druge strane, crnogorskom državnom idejom. Ono je bilo bitno uslovljeno ponašanjem okruženja, odnosno Habzburškog i Otomanskog carstva u čijim se okvirima ili neposrednom susedstvu živelo. Ono što su oni mislili o ilirstvu, jugoslovenstvu, jugoslovenskim nacionalnostima i državnostima pojedinačno, bilo je suštinski važno za njihovu sudbinu. Kao što je odnos Evrope prema tim carstvima bio važan za njihov opstanak. Demokratske ideje i nastojanja Evrope teško i sporo su prodirali na prostor

tih carstava. Habzburško je, uz podršku katoličke crkve, i opstajalo pružajući otpor demokratskim (i drugim) nastojanjima okruženja, ali i zbog strateških interesa tog istog okruženja. Značaj jugoslovenstva i jeste bio to što je samoinicijativno preuzeo zapadnoevropske demokratske ideje i raznovrsne oblike nastojanja i borbe za njih, razarajući tako okvire dvaju carstava na balkanskom prostoru. Nije to bila imperijalna poluga Zapadne Evrope, premda je kao takva podstaknuta.

Viševjekovne aktere južnoslovenskog/jugoslovenskog postojanja na istim prostorima su tokom ratova 1912-1918. godine zamenili novi. Pre svega Francuska, Engleska i Italija, posle Nemačka. Nova jugoslovenska država nije organizovana kao unitarna samo voljom stvarnih ili lažnih unitarista u njoj, već je izdiktirana i interesima novih vladara Evrope.⁶ Neki od starih su ostali da traju i dalje, kao katolička crkva, neki su se ponovo pojavili, a neki kao fatamorgane nastavili da lebde u prostoru.

Obrt je bio veliki i izgledalo je da se završio jedan proces započetak na prelomu 18. u 19. stoleće, kada su južnoslovenske zajednice počele da slede moderne demokratske ideje evropskog Zapada. Pitanje je bilo šta su postigle i dokle su stigle za jedan vek i više, i šta su unele u novu državu. Ako se to ne predoči, neće se razumeti jugoslovenstvo 20. stoleća. Suštinski je važno da se odredi šta je odlučno uticalo na socijalnu i kulturnu inferiornost jugoslovenskih zajednica/društava i ekonomsko-finansijsku zavisnost od okruženja, jer je to onemogućilo razbijanje okvira zacementiranih religioznih zajednica i pobedu tzv. sektarijanskog tipa nacionalizma, odnosno poraz lingvističkog tipa nacionalizma. Tako se i ušlo u novu državu. Ponavljamo još jednom isto pitanje na drugi način da bismo naglasili da tu leži ključ razumevanja jugoslovenstva.

Kada nije uspelo jugoslovenstvo kao nacionalna ideja, na scenu je stupilo jugoslovenstvo kao državna ideja, kao određenje „prema spolja”, kao oblik zaštite jugoslovenskih teritorija od neposrednih i udaljenijih suseda. To je trebalo da potpomogne revitalizaciju jugoslovenske nacionalne ideje. Ostaje da se vidi odakle su se regrutovali novi Jugosloveni, koji su to bili unutrašnji resursi njegovog jačanja kada je već stvorena zajednička jugoslovenska država. Da li su to bili neki dublji slojevi istorije od one Habzburškog i Otomanskog carstva? I ponovo, zašto je nova država pokazivala tokom celog svog trajanja jak sindrom carstava na umoru?

No bilo je u činu stvaranja jugoslovenske države i dubljih istorijskih spoznaja, značajnijeg istorijskog iskustva, od pokušaja ostvarivanja nacionalne i državnih ideja, i to na više strana. Dve su najupadljivije: spoznaja srpske političke elite s početka 20. stoleća o bednoj poziciji male balkanske države koja stagnira i koja je bila više objekat evropske politike, i druga spoznaja srpske i hrvatske pogotovo mlađe političke elite o prirodi i posledicama mogućeg nemačkog prodora na jugoistok. Spojene, naročito s pokušajima da se izađe iz religijskog načina mišljenja, odnosno sa demokratskim nas-

⁶ G. Krivokapić-Jović, „Radikalni koncept nove jugoslovenske države 1918-1929 (s k i c a)”, *Tokovi istorije*, br. 1-2/2000, s. 47-5.

tojanjima (iskustvom), one otkrivaju bit stvaranja jugoslovenske države kao oblika zaštite agrarnog slovenskog juga od višeznačno agresivnog okruženja.⁷

Nemoguće je predočiti „kontekst” jugoslovenstva 20. stoleća bez obraćanja na sudbinu jugoslovenske ideje u 19. stoleću, bez podsećanja na tipologiju jugoslovenskih nacionalizama koji su bili podloga za nadograđivanje jugoslovenstva ili njegova negacija, bez skiciranja kruženja srpske državne misli i vremena, načina i smisla njenog spajanja sa ostalim jugoslovenskim državnostima, hrvatskom i crnogorskom pre svega, bez obraćanja na bitna određenja državnog i društvenog konteksta u kome je jugoslovenstvo opstajalo i bilo bitno oblikovano, bez strateških interesa starih i novoprisutnih velikih sila, te bez obraćanja na evropske ideje, politiku i kulturu koje su ga suštinski odredile.

Uvodna studija prosto nije posve obavila svoju funkciju, ne samo zato što je njen naslov („Jugoslovenska ideja pre Jugoslavije”, str. 11-27) zahtevao jasnije misli i tumačenja. I dobri i veliki istoričari moraju nekoga da citiraju. Tu nalazimo dosta citiranja sterilne akademske historiografske literature na engleskom jeziku iz sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoleća. Sve bi to bilo veoma učeno i fino da se u međuvremenu nije dogodio jedan krvavi rat na našim prostorima u kome je svetska historiografija o nama jedan od glavnih dobitnika sa desetinama i desetinama ispisanih knjiga. Nekome bi to mogao biti argument za suprotno: dobra stara historiografija koju potonja događanja nisu mnogo poremetila. Svi koji su tada falširali u razumevanju jugoslovenstva ne mogu da doprinesu mnogo njegovom tumačenju danas. Ne bi bilo teže doći do istine u prošlosti nego što je to danas kada je sve razgoličeno.

S druge strane, autor se na samom početku svog eseja elegantno ograđuje i od ove literature koju koristi, pozivajući se na „nedavne kritičke studije koje nam sugerišu da je ona (tj. jugoslovenska ideja) bila složenija ... i kao ideološko-politički pokret sam po sebi ... manje značajan faktor nego što je njen portret ... naslikan u većini jugofilske i jugonostalgicne historiografije”.⁸ Njen najnoviji pad i valjanje po blatu neosporno su proizveli umanjjenje njenog značaja i u prošlosti. Istraživanje problema koji su nastali sučeljavanjem etno-religijskog i lingvističkog mozaika i nacionalnih težnji Južnih Slovena u „vremenu nacionalizama”, i jugoslovenstva kao njihovog tadašnjeg i potonjeg rešenja, po autorovom mišljenju dovoljna su osnova za istraživanje neuspele jugoslovenske ideje kao značajnog pitanja.

Profesor Rusinow prepoznaje osnovnu ili središnju jugoslovensku ideju kao nacionalnu ideju koju su prvi formulisali 'ilirski preporoditelji'. Ona je kristalno jasna i glasi da su Južni Sloveni, koji imaju isto poreklo i isti jezik stvarno ili potencijalno jedan narod i da zato imaju „prirodno pravo” na nezavisnost i jedinstvo u svojoj vlastitoj državi. Od tzv. core Yugoslav idea on razlikuje raznovrsne istorijske (u vremenu i prostoru, kaže on) forme, oblička i kombinacije sa drugim idejama (državnim i nacio-

⁷ R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa”*, Zagreb 1972; N. Pašić, *Moja politička ispovest*, Zadužbina Miloša Crnjanskog, Beograd, Srpska nacionalna akademija, Toronto 1989, . 233.

⁸ D. Rusinow, „The Yugoslav Idea before Yugoslavia”, u: *Yugoslavism*, s. 12.

nalnim), te osnovne jugoslovenske ideje. Najveći doprinos stvaranju jugoslovenske države kao višenacionalne zajednice, i uopšte najveću važnost te ideje on vidi u njenoj prilagodljivosti drugim idejama. Čak onima koje su joj izvorno i filozofski bile suprotstavljene i koje su se s njom takmičile i borile. Tu misli na nacionalne ideje o kojima govori zaklanjajući se iza Hobsbawmove formule o „pre-existing popular proto-national communal identities”. Dalji tekst je neka vrsta identifikovanja i razrade tih spojeva, zapravo odnosa, osnovne jugoslovenske ideje i užih jugoslovenskih nacionalnih ideja.

Jugoslovenska ideja se podređuje modelu Miroslava Hrocha o modernim nacionalnim integracijama među istočnoevropskim „malim” narodima. On razlikuje tri faze te integracije: „preporoditelji”, „patriote” i masovni pokreti i partije. Za jugoslovenstvo u njegovoj čistoj formi kaže da nikada nije uznapredovalo više od druge faze. Ali to nije njegovo identifikovanje kao elitnog nacionalizma.

Zabuna profesora Rusinowa počinje već sa identifikovanjem „ilirskog pokreta” i „ilirskih preporoditelja” kao primarno „hrvatskog pokreta”. On tu zabunu deli sa celom historiografijom o jugoslovenstvu čije knjige koristi. I nije jedini u toj zbirci eseja koji je ponavlja. Ona se može naći još kod nekih koji o tome govore (npr. Stevana K. Pavlowitcha, Lj. Trgovčević, pa i kod T. Cipeka). Tu nema nikakvog, ni usputnog sadržaja, ni spoznaje o bilo kakvom prisustvu Srba u tom pokretu, posle nema pomena o smislu i značaju revolucije 1848. godine za srpski i hrvatski, odnosno jugoslovenski pokret na autonomnom prostoru Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Nema ni slučajno spomenuto, a kamoli razrađeno nešto što je suštinski važno za istoriju jugoslovenstva, a to su srpsko-hrvatski odnosi u „Trojednici” od šezdesetih do devedesetih godina 19. stoleća, pa i u toj Strossmayerovoj Narodnoj stranci i njenim naslednicama. Tu su se lomila koplja između ideje jednakosti i ideje ravnopravnosti, sve to pomešano sa idejom „političkog naroda” i tzv. državnim i istorijskim pravom Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Srbi su se više zaklanjali iza ideje ravnopravnosti (središna liberalna ideja), plašeći se pod idejom jednakosti „kroatizacije”, koja je mogla doći sa više strana.⁹ Zašto je crkva postala glavni okvir za masovno organizovanje kod „Srba u Hrvatskoj”, složeno je pitanje. Nisu se oni priklonili tom tipu nacionalizma zato što je to bilo jedino „opšte dobro”, koje su posedovali, premda je tačno da je prvi talas nacionalnog preporoda kod njih obavljen posredstvom parohijskih škola. O sudbini tih škola može se obavestiti i u hrvatskoj historiografiji koja se koristi, kao što se u najnovijoj historiografiji o njima može obavestiti o sadržaju, značaju i smislu politike „svoj k svome”, koju su vodili osamdesetih i devedesetih godina 19. veka. Pitanje zašto su se Srbi sa ovih pros-

⁹ Ovde je bilo nužno citirati neka danas u akademskim krugovima (a i šire) po svetu proskribovana imena. Profesor Rusinow s dosta elegancije i finoće posredno citira jedno od tih imena, navodeći Galea Stokesa, koji citira profesora Vasilija Krestića. Kod nas je inače uobičajeno da pri tom nema nikakve pristojnosti, ni u kakvim krugovima, i blaćenje ljudi je opšti manir. Desničarski nacionalizam je opšterasprostranjen i u tzv. visokocivilizovanim zemljama, u intelektualnim i akademskim krugovima, ali se retko ko usuđuje da na ljude koji su dospeli do Akademije nasrne kao na „matore drtine”. (Ima i druge zanimljive literature o tome koja je promakla piscima tih eseja.)

tora na prelomu 19. u 20. stoleće ponovo vratili jugoslovenstvu posle prethodnih iskustava, ni ne postavlja se. Ono je moglo biti uvod za bolje razumevanje zašto je ta država uopšte stvorena.¹⁰

Zašto je važno posebno fokusirati istorijsko iskustvo Srba sa prostora tzv. Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Posebno iskustvo srpsko-hrvatskih odnosa, ali i odnosa svih zajednica među sobom. Ne samo zato što su to bila žarišta jugoslovenstva gde su se dogodili njegovi najveći usponi i padovi, već i pre svega zbog njihove istorijske sudbine u 20. stoleću, odnosno njihovog potpunog nestanka sa tih prostora. Da li je nestanak Srba dovoljna osnova da se razmišlja o tome kako je jugoslovenstvo „sasečeno u korenu”? Taj prostor nije sada prvi put „ispražnjen” u istorijskim pomeranjima koja pamtimo. U 20. stoleću „pražnjenje” tog prostora znatno je ubrzano i došlo se do nekog kraja.

Razumevanje istorije „Srba u/iz Hrvatske” mutno je i kod drugih autora koji su se trudili da to bolje razumeju, da uoče posebnost njihovog istorijskog iskustva i u odnosu na druge Srbe koji su vekovima, ili samo decenijama, bili podanici Habzburške monarhije. Posebno je to uočljivo u eseju Dejana Jovića „Yugoslavism and Yugoslav Communism”. U njegovom tumačenju ostaje nejasno zašto su Srbi sa prostora Nezavisne Države Hrvatske masovno pristupili partizanskom pokretu.¹¹

I na kraju ostaje i kod profesora Rusinowa i kod profesora Pavlowitcha i kolege Tihomira Cipeka dovoljno nejasno da se uoči i naglasi odnos hrvatstva i jugoslovenstva i srpstva i jugoslovenstva. Da li su se hrvatstvo i jugoslovenstvo kao nacionalne ideje isključivali ili „nadopunjavali” ili „prelivali”, „bili dve strane jedne medalje”? Da li je Hrvatima bilo bliže jugoslovenstvo kao nacionalna ideja, a suprotstavljali su mu se kao državnoj ideji? Istoriografija je bliže razrešenju odnosa srpstva i jugoslovenstva, kao komplementarnom odnosu, gde je jedna nacija našla kao rešenje svog nacionalnog pitanja i svog odnosa prema srodnim ili istim ili bliskim nacijama dovoljno širok državni okvir da to sve pomiri. Jedino što se nije pokazala dovoljno zreloom, iskusnom i veštom da to održi. Da li je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavija uopšte imala hegemonu?

Više reda i jasnoće u razumevanje jugoslovenstva unosi esej Koste St. Pavlowitcha *The First World War and the Unification of Yugoslavia*. Autor koristi svu raspoloživu literaturu i objavljenu građu o tome bez predrasuda i kompleksa, i pravi jedan od najfinijih, najjasnijih i najupečatljivijih eseja u knjizi. Govori o „established political identities”, koji učestvuju u jugoslovenskom ujedinjenju; jasno identifikuje dva centra ujedinjenja i dva koncepta neke vrste šireg jedinstva. Jasan je i savršeno precizan kada govori o „upotrebi jugoslovenstva” od oba nacionalizma: „...both nationalisms had used Yugoslavism as an extension of their own aspirations, and both had expected to carry out unification on their own terms, within the framework of their own

¹⁰ Radovi Nives Rumenjak i Sofije Božić, Ranke Gašić, Čedomira Višnjića, Gordane Krivokapić-Jović, Mate Artukovića i Drage Roksandića.

¹¹ D. Jović, „Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj”, u: *Yugoslavism*, s. 160.

historical agendas".¹² Svi akteri ujedinjenja su sa suptilnošću iznijansirani u svojim idejama, stavovima, željama, emocijama, odstupanjima, nesporazumima sa samima sobom i drugima. Okolnosti koje su neposredno i posredno odlučivale o ishodu majstorski su oslikane, uhvaćene su dileme pojedinaca, najfiniji obrti kod ličnosti i u situacijama. Ima nekih nejasnoća u tekstu i tvrdnji s kojima se ne slažemo. U tekstu se sugerije da je Pašić sve vreme rata, i bez obzira na jasan obrt koji je napravljen Niškom deklaracijom, imao dilemu između oslobođenja Srba i uvećanja Srbije samo srpskim teritorijama i velikog jugoslovenskog programa. Dakle, dilemu između tzv. čisto srpskog ili velikosrpskog rešenja (kako bi se to danas reklo) i jugoslovenskog rešenja. Naše je mišljenje da je on imao potpuno saznanje o celini jugoslovenskog etno-religijskog mozaika i potpunu svest o nemogućnosti njegove deobe među Jugoslovenima, o nemogućnosti „oslobađanja” i „prisajedinjenja” čisto srpskih teritorija u Habzburškoj monarhiji, i da je to bio i jedan od razloga da je tu državu video kao unitarnu, i bez otvorene sugestije i pritiska Francuske da ona mora biti takva. Iz nje su stizale poruke da bi federalna država bila izraz nemoći da se Srbi i Jugosloveni odrede „prema spolja” i da bi federalne jedinice mogle postati poluge, naročito Nemačke, u njene težnje da se spusti na obale Jadranskog mora.¹³ Profesor Mitrović, u studiji koja sledi, kaže kako je srpska vlada čekala četiri i po meseca od Manifesta kralja Aleksandra 29. jula 1914, dok nije javno objavila da je njen glavni ratni cilj oslobođenje i ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca. Ideje i odluke da se deluje su sazrele, ali, kao i uvek kod Jugoslovena, okolnosti koje su se plele van njihovog domašaja uslovljavale su mogućnosti njihovog ostvarenja.

Profesor Stevan K. Pavlowitch odmah na početku ponavlja za nas problematično razumevanje Ilirskog pokreta i revolucije 1848. godine kao suštinski hrvatskih pokreta, premda on, za razliku od profesora Rusinowa, dopušta da je u tim pokretima bilo i nešto „urbanih Srba”, a i „Srba vojnika”. Josipa Jelačića, „austrijskog” generala, vidi kao „Ilirca”, koga je austrijski car imenovao za bana i predstavnika krune u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, koga je Petar II Petrović Njegoš slavio kao spasioca Južnih Slovena i koji je vodio Srbe i Hrvate vojnike, „krajishku vojsku”, na strani carskih snaga, a protiv mađarskih revolucionara, za koje kaže da su bili nepomirljivi nacionalisti. To je sublimiranje istorije, usudili bismo se da kažemo, u pogrešnom pravcu. Ne mogu se zaobilaziti suštinski važne činjenice, da ne govorimo o tumačenjima, jer stvarno nećemo reći ništa novo.

Inače uske socijalne osnove, Ilirski pokret je imao i svoje jasno i „srpsko” i „hrvatsko” obeležje. Koju vrstu istorijskog iskustva i prošlosti je izražavao, nije uopšte istraženo u našim historiografijama. Da je reč bila o stvaranju novih identiteta i da su neki imali „prelazni” i „prolazni” značaj, sasvim je izvesno. Revolucija 1848. godine

¹² Kosta St. Pavlowitch, „The First World War and the Unification of Yugoslavia”, u: *Yugoslavism*, s. 28-9.

¹³ G. Krivokapić - Jović, „Francusko viđenje unutrašnje politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u vreme njenog konstituisanja 1918-1921, Jugoslovensko-francuski odnosi”, Istorijski institut, Beograd – *Zbornik radova*, 10 (1990), s. 248-257.

imala je više tokova, od kojih je jedan imao jasno srpsko obeležje, dok je drugi bio veoma daleko od jasnog hrvatskog obeležja. Bio, po svemu, srpsko-hrvatski, „ilirski”, „jugoslovenski”, ili kako god da ga nazovemo, svodi se na prostu činjenicu da su južnoslovenske zajednice vojno i politički nastupale zajedno, „čuvale jedna drugoj leđa”. Ako se propusti reći da je general /baron Josip Jelačić uveden u bansku čast i da je položio zakletvu pred katoličkim biskupima i pravoslavnim episkopima i patrijarhom Josifom Rajačićem, da su svečana blagodarenja obavljena u obe crkve i da su omladinci nosili patrijarha i bana na rukama od jednog mesta do drugog, to je osnova za pogrešna viđenja i interpretacije.¹⁴ Propustiti da se kaže kako je jedno od glavnih postignuća te revolucije, bez obzira na nepovoljne okolnosti, stvaranje jedne nove jugoslovenske „državnosti” (autonomije), sa jasno srpskim obeležjem (Vojvodstvo Srpsko i Tamiški Banat), odavno projektovane, dugo željene, stvorene već u jednoj varijanti s otomanske strane Save i Dunava, to je to isto. I naravno isto važi i za jačanje državnosti Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kojoj su Srbi takođe dali svoje obeležje i u kojoj će se ubuduće boriti na razne načine da budu ravnopravni. Da nije bilo dubinske saradnje i zajedničkog nastupa Južnih Slovena u toj revoluciji, teško bi bilo moguće potonje razgraničenje jugoslovenskog prostora od mađarskog na celoj liniji dodirivanja i mešanja. Kada su desetak godina posle revolucije ukinuti Vojvodstvo Srpsko i Tamiški Banat, mnogi Srbi iz Trojednice koji su založili sebe u izgradnju te autonomije, počeli su polako da prenose borbu za njen povratak u Sabor Trojednice u Zagrebu. Tako se „srpski pokret” iz tzv. Južne Ugarske polako počeo premeštati na zapad i s njim i ideja o obnovi ili stvaranju jedne nove „državnosti” - autonomije sa srpskim obeležjem. Taj proces se poklopio sa procesom razvojačenja Vojne krajine i njenog pripajanja autonomnoj Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. U okolnostima u kojima se Monarhija stabilizovala na dualističkoj osnovi, daleko od trijalizma ili federalizma, i kada su posle smrti Mihaila Obrenovića prestali kontakti i dogovaranja koji su za podlogu imali projekat o „južnoslovenskom carstvu”, lomio se i srpski pokret u Monarhiji.¹⁵

Slom bosanskog ustanka 1875-1878. i rešenja Berlinskog kongresa 1878. godine, veliki lom sa dalekosežnim posledicama, pojačali su opšte stanje uznemirenosti i duboke krize svih agrarnih zajednica „centralnog jugoslovenskog” (Bosna i Hercegovina i pojas oko nje) prostora, koje je postojalo i bez toga i imalo raznovrsna obeležja i oblike, kao prosto pojava dugog trajanja. Spolja je izgledalo da se Monarhija stabilizovala lancem izgubljenih ratova i nagodbi, okupacijom Bosne i Hercegovine, gušenjem pokušaja „narodnog pokreta” u tzv. Trojednici 1883. godine i uspostavljanjem režima Kuena Hedervarija (1883-1903) u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i Benjamina Kalaja u Bosni i Hercegovini u isto vreme. Iznutra je sve virilo i svaka nova generacija koja je pristizala u javni i politički život bivala je sve radikalnija, ali u različitim pravcima (zbog toga što je kriza agrarnih zajednica bila dublja od krize stag-

¹⁴ V. Klajić, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1913, str. 52

¹⁵ V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1969, s. 424.

nirajućih i opadajućih elita). Tada su se kristalizovali „established political identities” (da upotrebimo sintagmu Koste St. Pavlowitcha) na „jugoslovenskom prostoru” Habzburške monarhije, skoro isti onakvi kakvi će dočekati Prvi svetski rat, sa sličnim ili nešto izmenjenim obeležjima.

Srpske elite, hrvatske takođe, u ovom vremenu nisu imale druga rešenja od onih koja su već ponudile. Srpske su tragale za mogućnostima oživotvorenja neke srpske autonomije u Monarhiji, očuvanja u raznim oblicima Vojne krajine, zapravo naglašavanja srpskog obeležja pojedinih županija u koje se Krajina transformisala (posebno Sremske i Ličko-krbavske županije). U praksi se to svodilo na zahteve i težnje za što većom decentralizacijom autonomne Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Najjačim strujama u hrvatskom pokretu, pre svega pravašima, dizala se kosa na glavi od takvih srpskih ideja, jer su jedini okvir dogradnje hrvatske nacije i njene zaštite videli u ostvarenju državne ideje „Trojednice” u potpunom obimu i sadržaju. Nije pravo pitanje za istoriju i istoričare ko je pocepao „ilirski – narodni – jugoslovenski” pokret na srpski i hrvatski, jer to nisu uradili ni jedni ni drugi. Sva je tužna istina da se jugoslovenskim prostorom vladalo po principu „divide et impera”, koji danas zvuči smešno ne samo revnosnim intelektualcima nego i đacima u školi. Francuka diplomatija, sa izuzetno razgranatom mrežom opserviranja jugoslovenskog prostora, na početku 20. stoleća zaključivala je da su Srbi, Hrvati i Muslimani/Bošnjaci „les nations artificielles”, koje je stvorila Austrija da bi vladala tim prostorom.¹⁶

U tom kruženju srpske državne misli od „pašaluka” i Južne Ugarske, Slavonije i Krajine do Hrvatske i Dalmacije, ona se spojila u jednom delu srpske elite i posle u Srpsko-hrvatskoj koaliciji sa državnom idejom Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Do početka 20. stoleća „Kuenovim Srbima” se činilo da su kroz bedem srpskih opština od Zemuna do Knina štitili Bosnu i Hercegovinu, jer tamo gde ona „padne pašće težište našeg narodnog ujedinjenja”, kako je posle aneksije te jugoslovenske teritorije govorio Svetozar Pribičević.¹⁷ Strategija borbe za „jugoslovenska rešenja” iz dva centra, kao u vreme revolucije 1848 (Novi Sad i Zagreb) ponovo se nazirala, opterećena svim mogućim nesporazumima. Ta situacija se ponovila i u leto i u jesen 1918. godine, kada se pokušalo, i uspelo, formalno stvaranje dva centra jugoslovenskog ujedinjenja. Pašić je u Ženevi, kad već nije uspeo da spreči stvaranje dva centra ujedinjenja, cenio da ne bi bilo „zgoreg” da se vidi šta bi onda tu bilo „srpsko”. Zbog toga je bio napadan sa nekih strana da teži „velikosrpskom rešenju”, i zbog toga su neki istoričari skloni da ga vide prvo kao zagovornika „velikosrpskog”, a ne „jugoslovenskog” rešenja. Mi mislimo da je on, pritisnut situacijom u kojoj je „drugi centar” definisao ono što je smatrao svojom teritorijom, pokušao takođe da definiše šta bi to bilo srpsko, duboko svestan da to nije rešenje koje je moguće zbog duboke izmešanosti zajednica.

¹⁶ Kao napomena 13.

¹⁷ G. Krivokapić-Jović, *Srpska narodna samostalnastranka 1903-1914, Prosvjeta – Zagreb 2000.* godina.

Profesor Stevan Pavlowitch kaže kako je Berlinskim kongresom stavljena tačka na kraj iluzija o ujedinjenju svih Srba u jednu nezavisnu srpsku državu i na to da bi Bosna mogla biti „most između Srbije i Hrvatske za buduću Jugoslaviju”.¹⁸ Profesor V. Krestić je definisao Srem – Sremsku županiju, u sistemu autonomne Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a posle uspostavljanja dualističkog sistema u Monarhiji, kao most između Srba u Južnoj Ugarskoj i Srba u „Trojedinici”. Koliko ti „mostovi” nisu odigrali ulogu koja im je bila namenjena, i koliko je 40 godina austrougarske vlasti bilo pogubno, govore i nevoljne izjave tzv. srbijanskih političara za Srbe iz Hrvatske i Slavonije i Bosne i Hercegovine da umesto da budu most prema Hrvatima oni predstavljaju bedem.

Kosta St. Pavlowitch jasno sugerise da je Srbija vrlo suptilno, prilagođavajući se i dinamično menjajući centre odlučivanja, vešto dozirajući pritiske i popuštanja, potpuno kontrolisala proces ujedinjenja do decembra 1918. godine, naravno, onoliko koliko se našla u položaju da to uopšte može da čini. S druge strane, profesor Stevan K. Pavlowitch eksplicitno kaže da Srbija nije kontrolisala proces ujedinjenja posle decembra 1918. godine. Iza toga je on video Pašićevu želju da očuva prednost koju je Srbija prethodno stekla, ne sklonost da nametne vlast ujedinjenoj Jugoslaviji, i pre svega njegovo, ali i mnogih drugih Srba, nerazumevanje razlike između Srbije i Jugoslavije. Zatim su tu bile „objektivne okolnosti”: predratna Srbija je predstavljala 35 odsto teritorije Jugoslavije, a Srbi 39-40 odsto njene populacije (polovina iz stare Kraljevine Srbije). Profesor Pavlowitch ne govori o „srpskoj hegemoniji”, već upotrebljava reči kao što su kontrola (kontrolisali nejugoslovenske manjine), asimilacija (samo Makedonaca). Posebno naglašava da nije bilo govora o asimilaciji ostalih Južnih Slovena, o njihovom pretvaranju u Srbe. Opšte stanje Srbije vidi kao pomalo paradoksalno: veliki gubici u Prvom svetskom ratu i veliki prestiž kao rezultat tog istog rata. Kaže da je za Srbe bilo prirodno da tadašnja državna struktura i Ustav Srbije posluže kao osnova za organizovanje nove države. Postignuća vidi kao polovična i u načinu na koji se dolazilo do njih i u krajnjem ishodištu. To se naročito dobro videlo na fonu otpora najmasovnijih hrvatskih partija, čiji se doživljaj Jugoslavije kao naslednice Habzburške monarhije skicira previše oskudno. Dat je oštar i pomalo mračan portret praktično jedinog jugoslovenskog kralja, koji ne ostavlja nikakve dileme. Kao ni ocena hrvatskog doživljaja kraljeve „jugoslavizirajuće diktature”. Zanimljiv je opis „srpskog mnjenja” kao frustriranog i zbunjenog posle sporazuma Cvetković–Maček iz 1939, te izrastanja Srpskog kulturnog kluba kao centra opozicije tom sporazumu. Srpski kulturni klub se vidi kao „grupa za pritisak”, koja je definisala i branila srpski interes u Jugoslaviji.

Srazmerno malo prostora se u celoj knjizi daje porazu jugoslovenske ideje i slomu Kraljevine Jugoslavije i/u Drugom svetskom ratu. Ni izdaleka nije predočen „kontekst” nastanka i organizovanja „nove Jugoslavije” kao što je to urađeno za Prvi

¹⁸ Stevan K. Pavlowitch, „Serbia, Montenegro and Yugoslavia”, u: *Yugoslavia, Histories of the Failed Idea 1918-1992*, Hurst&Company London, 2003, s. 58.

svetski rat. Neko bi mogao pomisliti da je ona stvarana samo „u ideološkoj ravni”, a ne ognjem i mačem u jednom krvavom svetskom ratu. Neki značajni motivi toga rata su ipak sadržajno i interpretativno predočeni i u eseju profesora Pavlowitcha, i kod Mileta Bjelajca, Radmile Radić i Dejana Jovića. Pre svega se govori o prirodi partizanskog i prirodi četničkog pokreta, Titu i Mihajloviću kao vođama dva ideološki različita i suprotstavljena pokreta, i to metodom poređenja. Najprecizniji i najsuptilniji u iskazu je profesor Pavlowitch, koji kaže da su obojica želela da obnove Jugoslaviju kao federaciju i da su oba pokreta činili Srbi, i to Srbi iz Srbije - četnički, a Srbi van Srbije - partizanski, koji je ujedno bio sposoban da privuče i one koji to nisu bili. Jedino profesor Pavlowitch i koleginica Radić upozoravaju na razmere zločina, etničkog čišćenja i genocidnih radnji koje su obavljene nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i neposrednim implikacijama toga. Stav i politika komunista prema tome gotovo da nisu ni dotaknuti, mada profesor Pavlowitch finom ironijom i posredno predočava šta se zapravo dogodilo. On kaže kako su jugoslovenski komunisti osuđivali „velikosrpsku hegemoniju” i mislili kako je zadovoljenje trebalo dati onima koji su se osećali poniženi i nadvladani od Srbije.

Opisu dvojice „lokalnih gospodara rata” na prostoru raskomadane Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata treba dodati bar još jednog u liku Ante Pavelića. Ako ni zbog čega drugog onda zbog celine slike. Drugo, bez toga je nemoguće razumeti duboki rasep koji je tokom Drugog svetskog rata nastao između „Srba iz Srbije” i „Srba izvan Srbije”. Tužno je da niko nije razmatrao jugoslovenstvo sa stanovišta tog dvostrukog iskustva u istim opštim okolnostima. Ostalo je nejasno, i pored truda profesora Pavlowitcha, zašto je narod koji se nazivao Srbima u isto vreme bio i „velikosrpski”/”hegemonistički” i „komunistički”. To ne obećava da će se razumevati potonja događanja.

Kao što se potrudio oko slojevitijeg tumačenja Ilirskog pokreta kao izvorišta jugoslovenstva, kolega Cipek se takođe potrudio i oko tumačenja i objašnjenja fenomena ustaštva, kao svojevrsnog oblika antijugoslovenstva, zapravo kao negacije toga. Iako je tome posvetio srazmerno veliku pažnju (čitave dve stranice), nekako mu je cela stvar izmakla i ispala neubedljiva iako on nije grešio u pojedinačnim zaključcima.¹⁹ Pažljivo su praćeni koreni ustaškog pokreta i ideologije od pojedinih struja u pokretu Ante Starčevića, preko „frankovaca”, do formiranja organizacije i dalje. Tu je i poređenje sa Irskom republikanskom armijom (IRA) u organizacionom pogledu, koje je najsumnjivije, zatim poređenje Radića sa Gandijem. Tu je dodata i interpretacija njihove ideologije, zasnovane na antisrbizmu, antikomunizmu, antisemitizmu i antimasoneriji, na koju su uticali i fašizam i nacizam. Da bi se shvatila ta smušena tumačenja, treba znati širi evropski i svetski kontekst i poreklo istih i sličnih ideja i pokreta, te u čemu su završili.²⁰

¹⁹ T. Cipek, „The Croats and Yugoslavism”, u: *Yugoslavism*, s. 77-8.

²⁰ M. Ekmečić, „Politička autobiografija generacije (Mesto Prvog svetskog rata u istoriji)”, u zbirci: *Ogledi iz istorije* (drugo izdanje), Beograd 2002, s. 163-191.

U pojedinačnom razmatranju odnosa jugoslovenstva i Hrvata, Slovenaca, Muslimana, Makedonaca i Albanaca, neki eseji nam se čine na ivici ozbiljnosti kako zbog netačnosti podataka i činjenica tako i zbog interpretacije. U tekstu „Makedonci i Albanci kao Jugosloveni”, u delu koji se odnosi na Albance u Kraljevini Jugoslaviji, autor Hugh Poulton doslovce kaže da se tokom međuratnog razdoblja (misli na vreme između Prvog i Drugog svetskog rata) na Kosovo uselilo, procenjuje se, 40.000 pravoslavnih Slovena seljaka, a „during the same period, large numbers (perhaps as many as half a million) ethnic Albanians were forced to emigrate from Kosovo”. To je samo doslovno ponavljanje brojki i celine teksta koji je Hugh Poulton objavio još 1991, odnosno 1993, sa naslovom „The Balkans. Minorities and States in Conflict”. Već prvi „Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine” (izdanje Ustavotvorne skupštine, u Beogradu ... 1921. godine), kao i sve naredne statistike objavljene 1924, 1926, 1928, 1938. godine jasno predočavaju da ukupan broj Albanaca u celoj državi ne može da bude veći od pola miliona. Tu nema šta više da se dodaje. Navoditi takvu cifru bez pozivanja na kakav-takav izvor krajnje je neozbiljno. Problematična je i tvrdnja da je obrazovni sistem promašio, a kolonizacija bila uspešno sredstvo pritiska na Albance da se iseljavaju.²¹ Gospodin Poulton nije mnogo uspešniji ni kad opisuje prilike u vreme Drugog svetskog rata, a ni kasnije.

Središnu grupu čine eseji sa naslovom „Vođe i institucije”. Posle „Konteksta”, gde su grupisani tekstovi o poreklu jugoslovenske ideje i naporima da se ona ostvari, i „Nacija”, gde se analiziraju odnosi pojedinih užih jugoslovenskih nacija i jugoslovenstva, tu se u ličnostima kralja Aleksandra, Tita, Kardelja, instituciji jugoslovenske vojske, u odnosu religioznih zajednica i države i stvaranje ekonomskih zajednica, analizira i tumači jugoslovenstvo.

Najviše prostora, kao središne studije, imaju tekstovi o „Dezintegraciji/integraciji Jugoslavije” i „Jugoslovenstvu i jugoslovenskom komunizmu”, s očitom ambicijom da se tu razreši nekoliko ključnih dilema u vezi s jugoslovenstvom. Đokić polazi od osnovne spoznaje, i široko rasprostranjenog mišljenja, da je među južnoslovenskom političkom elitom postojala opšta podrška za ujedinjenu jugoslovensku državu i opšta saglasnost da Srbi, Hrvati i Slovenci čine jedan narod (u etničkom smislu), a da se neslaganje oko unutrašnje organizacije i naziva države pojavilo još pre njenog stvaranja. Naglašava da je postojala još dodatna zbrka oko dva ključna koncepta: unitarizma ili integralnog jugoslovenstva i centralizma. On tvrdi da unitaristi nisu uvek bili centralisti i obrnuto, nisu svi centralisti bili „genuine” unitaristi. Srbi su više bili skloni centralističkom Ustavu iz predratnog perioda, na koji su bili navikli, a Hrvati su više voleli „decentralizovani ustavni dogovor” ili dualistički oblikovan po uzoru na bivšu Austroугarsku. Nesporazum je odmah dobio svoje razmere i zamah u događanjima oko

²¹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, 134-147 i 208-227. (Prosvetne i kulturne ustanove države i Agrarna reforma i naseljavanje.)

nacrta i sprovođenja onoga što je posle bilo nazvano Vidovdanski ustav. Tu već autor ima prve argumente za svoju tvrdnju: paradoksalno je bilo da su centralisti koji su se veoma suprotstavljali svakoj teritorijalnoj podeli zemlje, želeli da ime države očuva plemenske identitete, dok su anticentralisti, koji su zagovarali zaštitu individualnih identiteta, više voleli ime „Jugoslavija”. Đokić ističe da su ti rani nesporazumi i sukobi odveli jednog istoričara koji je danas autoritet u tome - Ivu Banca do toga da krivi način ujedinjenja za sve potonje nacionalne sukobe i nestabilnost zemlje. Za autora bi, pak, takav način razmišljanja bio simplifikovanje i redukovanje celine jugoslovenske politike na srpsko-hrvatski sukob.

Dalji tekst Dejana Đokića jeste analiza pojedinačnih istorijskih situacija i glavnih aktera u njima, u kojima je vidljiva njegova osnovna tvrdnja. Premda i on sve počinje pomalo nejasnim predstavama o ilirstvu i srpskom pokretu uopšte u 19. stoleću. Dobri primeri su mu „Jugoslovenski odbor”, Radić i HSS, Pribićević i njegova SDS, te potonja Seljačko-demokratska koalicija, kralj Aleksandar. Logično razrešenje je ta „novootkrivena logika” delovanja ljudi i uticaja ideja dobila u Sporazumu Cvetković–Maček iz 1939. godine.

Nagoveštaj da je sve to bilo ipak složenije, imamo u pozivanju na tvrdnju profesora Stevana Pavlowitcha, u situaciji već novog poretka uspostavljenog tzv. Šestojanuarskom diktaturom, da dok su ih Hrvati optuživali za hegemoniju, Srbi su osećali da moraju da žrtvuju možda najvažnije nasleđe koje su uneli u Jugoslaviju - liberalno-demokratske institucije „koje su počeli da cene u starom kraljevstvu tokom decenije koja je prethodila Prvom svetskom ratu”.²² U tekstu inače nema pomena o razvijenoj argumentaciji s kojom se tzv. jaki centralistički blok borio protiv federalističkih i sličnih rešenja za uređenje nove države, koji upućuju da su razlozi kojima su se rukovodili bili daleko složeniji, te da rešenje nije zavisilo samo od toga šta je ko preferirao i unutrašnjeg odnosa snaga, već i od drugih moćnijih faktora, pre svega Francuske.²³

Ako bismo hteli jednostavno i kratko da definišemo o čemu je reč u eseju Dejana Jovića, rekli bismo da je to esej o pogubnom uticaju ideologija na tzv. jugoslovenskom prostoru. Ne bismo mnogo pogrešili, samo onoliko koliko i autor kada se trudio da nam pokaže i dokaže kako se u ideološkim sferama spremao kraj jedne stvarnosti. Ovo kažemo zbog toga što je i sam autor imao uže i šire ciljeve svog rada: uže, da se usredsredi na razlike u razumevanju Jugoslavije i jugoslovenstva između Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja, i, šire, da doprinese debati o uzrocima raspada Jugoslavije. Dozvolićemo sebi jedno manje konvencionalno predstavljanje toga teksta. Kardelj je tu postavljen u ulogu pravog ideologa, a Broz u ulogu nekoga ko reaguje na te ideološke izazove, koji su mu bili potrebni da bi prevladavao položaj zemlje koja nije pripadala

²² Stevan K. Pavlowitch, *Jugoslavia*, London, 1971, s. 71 (kako navodi Đokić u fusnoti 35. na 150. strani). Takođe u: Stevan K. Pavlowitch, *Serbia, The History behind the Name*, Hurst&Company, London 2002, s. 127-128.

²³ Kao nap. 13. Vidi i: M. Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914 (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena).” U zbirci radova *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, s. 191-221.

nijednom bloku. Tito je prikazan kao „Jugosloven”, a Kardelj u svojoj isključivosti uslovljavanja jugoslovenstva socijalističkim ideološkim okvirom, kao neka vrsta „antijugoslovena”. Na kraju smo navedeni da zaključimo da je dezintegracija Jugoslavije (pretpostavljamo dok su komunisti/socijalisti bili glavni akteri toga, i dok drugi akteri nisu preokrenuli događanja u krvavu tragediju) predstavljala neku vrstu trijumfa socijalizma. Ranković simbolizuje koncept suprotstavljen Kardeljevom, sa nazivom „statist”, ali se ne objašnjava kakav je to koncept nacije i države. Ima samo nekih nagoveštaja toga u fusnotama. Slobodan Milošević se vidi kao njegov naslednik. Jugoslavija se vidi kao ideološki, a ne etnički projekat. Kao ideološki projekat, ona je, kako nam predočava Jović, oslabila iznutra, uz pomoć svog vlastitog ideološkog koncepta „odumiranja države”. Na kraju, ne može se pobeći od pitanja ko je sve hteo jugoslovenstvo među komunistima, ako je uopšte neko hteo, i šta je činilo osnovu jedinstva te države. Kada se Partija raspala, ostali su još armija, tržište i ta prostorna izmešanost zajednica i grupa. Za jugoslovenske komuniste su integralno jugoslovenstvo i panslavizam bili „not much more than a cover that had hidden what they viewed as the great-Serbian hegemony in interwar Yugoslavia”.²⁴ Veoma su suptilne analize onoga što se nazivalo „jugoslovenski patriotizam”, konflikt između dve interpretacije („statist” i „socialist”) smisla sveobuhvatne formule nove „socijalističke države”. Za taj sukob Jović kaže da je od početka posleratnog doba bio vezan sa ideološkim, etničkim i generacijskim razlikama.

Profesor Lempi i kolega Bjelajac bave se u svojim radovima sadržajima kojima bi se, da im se dalo više prostora, doprinelo boljem sveukupnom razumevanju jugoslovenstva, posmatrajući institucije kao što je vojska, zajedničko tržište, velike zajedničke institucije iz oblasti ekonomskog života. Akademski, puni empirije, ti radovi nisu našli dovoljno prostora da nam pregnantno predoče sve što su želeli.²⁵

Dok je u četvrtoj grupi eseja, sa naslovom „Intellectuals”, sistematizovan dobar deo onoga što su pod jugoslovenstvom podrazumevali intelektualci, posebno srpski (mada je među njima teško razlikovati Srbe od nekih koji su bili i/ili Jugosloveni), u petoj grupi eseja, naslovljenih „Alternatives”, dobili smo tek nagoveštaje sadržaja i interpretacija za moguća šira razmišljanja o sudbini jugoslovenstva. Predočene su, i umnogome razjašnjene, posebno u eseju Ljubinke Trgovčević, sve važne varijante jugoslovenskih koncepata: koncept multietničke države zasnovan na istorijskim pravima, etnički koncept, liberalni koncept, ideološki koncept komunista.²⁶ Napravljen je, da li namerno ili nenamerno, jedan luk između uloge intelektualaca u stvaranju Jugoslavije i u njenom rušenju. Nameće se zaključak, ne bez šireg istorijskog značaja, o

²⁴ D. Jović, „Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj”, u: *Yugoslavism*, s. 159.

²⁵ J. R. Lampe, *The Two Yugoslavias as Economic Unions: Promise and Problems*, u: „Yugoslavism”, s. 182-196; M. Bjelajac, „The Military and Yugoslav Unity”, u: *Yugoslavism*, s. 208-222.

²⁶ Lj. Trgovčević, „South Slav Intellectuals and the Creation of Yugoslavia”, u: *Yugoslavism*, s. 222-238; Andrew B. Wachtel, „Ivan Meštrović, Ivo Andrić and the Synthetic Yugoslav Culture of the Interwar Period”, u: *Yugoslavism*, s. 238-252; Aleksandar Pavković, „Yugoslavism s Last Stand: a Utopia of Serb Intellectuals”, u: *Yugoslavism*, s. 252-268.

važnosti opredeljivanja srpskih intelektualaca za Jugoslaviju i protiv nje, te važnosti njihovog odnosa spram ostalih Jugoslovena i spram Evrope. Jednu odličnu (uz neke kontradiktornosti), mi bismo rekli, objektivnu i ubedljivu, analizu dala je koleginica Jasna Dragović-Soso, u svojoj studiji „Intellectuals and the collapse of Yugoslavia: the End of the Yugoslav Writer s Union”. Propust je da na malo većem prostoru ista autorka nije pokušala da sintetizuje sadržaj svoje knjige sa naslovom „Saviours of the Nation. Serbia s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism”.²⁷ Priča o ulozi intelektualaca bi bila još ubedljivija.

Šta smo dobili tom knjigom? Dobili smo jedan veliki napor da se sistematizuje istoriografsko znanje o jugoslovenstvu u 20. stoleću, pre svega na nivou ideja, koncepata i projekata i ideologija, tj. onoga što se pod tim podrazumeva. Nedostaje razmatranje: uticaja i uloge Evrope na „jugoslovenstvo”, tj. na sve ono što se pod tim podrazumeva; porekla i socijalne dinamike jugoslovenstva u 19. i 20. stoleću; u fustotama nedostaju brojni autori i njihova dela koji su uložili ogroman napor da objasne i razumeju jugoslovenstvo. Deo vrednosti svake istorijske knjige je ako pogodi i pronade svoj pravi istorijski trenutak za pojavljivanje ili ponovnu upotrebu. Mislimo da je omaška što mnogim knjigama nije pružena ta šansa.

---

²⁷ J. Dragović-Soso, „Intellectuals and the collapse of Yugoslavia: the End of the Yugoslav Writer s Union”, u: *Yugoslavism*, s. 268-286. Ibid, „Saviours of the Nation”, *Serbia s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Hurst&Company London 2002, s. 292.

Dr Mile BJELAJAC

ZAPADNI ISTORIČARI O RASPADU JUGOSLAVIJE

- Povodom knjige Norman M. Naimark and Holly Case (eds.) *Yugoslavia and its Historians, Understanding the Balkan Wars of the 1990s*, Stanford University Press, Stanford 2003, s.275

Profesor Norman Naimark je šef katedre za istoriju Univerziteta u Stanfordu, istoričar koji se godinama bavio istorijom Istočne Nemačke, te istorijom hladnog rata uopšte. Podstaknut prilikama na Balkanu protekle decenije ogledao se na tu temu knjigom *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe* (Harvard University Press, 2001). Njegovim zalaganjem i uz pomoć mladih saradnika sa Stanforda, u prvom redu Holly Case, doktoranta, priredio je taj zbornik radova sa prethodno održanog skupa u Centru za ruske i istočnoevropske studije na Stanfordu 2000. godine. Konferencija, dakle i zbornik, okupili su plejadu najpoznatijih imena na polju istorije jugoslovenskog istorijskog prostora od ranog srednjovekovlja do naših dana: Wendy Bracewell, Holly Case, Dušan Đorđevich, Thomas Emmert, John V.A. Fine, Charles Jelavich, Bariša Krekić, N. Naimark, Andrew Rossos, Gale Stokes, Arnold Suppan, Wayne S. Vucinich, Larry Wolf. Konferencija je bila i omaž životnom delu doajena balkanskih studija u SAD Wayne Vucinichu.

Ideju da se organizuje skup na tu temu i svoje poglede na probleme historiografije o Jugoslaviji, profesor Naimark je pregnantno izložio u predgovoru i nije je dopunjavao svojim izdvojenim prilogom u samom zborniku. Po njemu najnoviju istoriju Jugoslavije u poslednjih deset godina su pisali i dopunjavali novinari i analitičari, tako da se prava slika prošlosti zamutila, postala neprepoznatljiva. U takvim uslovima Balkan je u gomili novih radova postao mesto na kome se neprestano odigravaju zločini, mesto na margini civilizacije, „starih mržnji” (*ancient hatreds*). On određuje kao najjuticajniju knjigu iz tog opusa Kaplanovu *Balkan Ghostes*, koja je, prema mnogim svedočenjima, imala dubok uticaj na Klintonovu administraciju u razumevanju rata u Jugoslaviji. Naimark u tim razmišljanjima nije usamljen i samo potvrđuje ranija zapažanja Marije Todorove, Stevana Pavlowitcha, Lenarda Cohena, Johna Lampea i

dr. No Naimark upozorava da su novinari, kao i uticajni savremenici svojim knjigama, ipak ponajviše pomogli istoričarima, posebno kada su u pitanju najkrivlje ličnosti kao što su Tuđman i Milošević.

Ono što je ovdašnjem istoričaru zanimljivo, to je Naimarkovo zapažanje, o kome se može raspravljati, da su „profesionalni istoričari Jugoslavije čudno ćutali o ratu i raspadu zemlje, posebno u početku". Tu je, po njegovom mišljenju, izuzetak Noel Malcolm, „iako pomalo pristrasan", sa svojim studijama o Bosni i Kosovu. „Oni koji su se posebno interesovali za istoriju Srbije teško su razumevali agresivnost beogradske politike", a oni koji su se bavili hrvatskom istorijom „nisu se ustezali da se identifikuju sa stvaranjem velike Hrvatske i Tuđmanovim režimom". Po njemu, „bivše srpske kolege i prijatelji postali su propagandisti Miloševićevih ratova" i to četiri njegova rata, kako ih on taksativno nabroja – protiv Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. Naimark će, rezimirajući, ipak reći da se situacija postepeno menjala, ali da ostaje bitno obeležje cele decenije da su istoričari ostali prilično uzdržani.

Pogleda Naimarka ilustruju njegove visoke ocene o zaslugama Christiane Amanpour koja je izveštavala za CNN iz Bosne, Roy Gutmana, dobitnika Pulitzerove nagrade, koji je i uveo izraz „ethnic cleansing" i Davida Rohdea koji je dobio istu nagradu za knjigu o Srebrenici.

Prilozi u zborniku su različiti ne samo po tematici već i po pristupu autora problemu koji je trebalo da bude u središtu, a to su Jugoslavija i njeni istoričari u globalnom selu. Sumarno, svaki čitalac tog zbornika pronaći će mnoštvo bibliografskih jedinica i mnoge manje ili više sveobuhvatne pokušaje da se one sistematizuju po opredeljenju autora, metodama ili modelima koje pokušavaju da primene u objašnjavanju jugoslovenske krize ili istorije u celini. Kao i sam Naimark, autori su pokušali da se odrede prema odnosu naučne zajednice i politike, odnosno medijima kao izvoru saznanja, ali i vida pritiska na opredeljenje istoričara.

Jedan tekst koji predstavlja možda za duže vreme upotrebljivu sistematizaciju i pregled brojne literature o Jugoslaviji i njenim zemljama jeste rad Dušana Đorđevića (Stanford University), „Clio amid the Ruins" (Klio unutar ruševina). Đorđević se pre nekoliko godina ogledao na stranicama *Tokova istorije* sa jednim takođe veoma korisnim pregledom ("Recent Articles on Yugoslav and Serbian History in American and British Scholarly Journals", *Tokovi*, 1-2/2000, s.129-146). Važan sadržaj njegovog pregleda historiografske produkcije predstavlja analiza uticaja rata na naučno i novinarsko bavljenje regionom.

Tekstovi Wendy Bracewell (SSEES, London University) i Larry Wolffa (Boston College), a kao njima kompatibilna dopuna Bariše Krekića (UCLA) i Wayne Vucinicha, istražuju korene slike Balkana koja utiče na zapadno mišljenje o ljudima iz regiona. Bracewell će se posvetiti unutrašnjoj dinamici razumevanja pojma „hajduk" među balkanskim narodima, pozitivnoj identifikaciji i odricanju od njega u novim okolnostima, a Wolff pojmom „Morlaka". Krekićev prilog o istoriji srednjovekovnog Dubrovnika srećno je izabran model koji demonstrira pogubnu jednostranost predra-

suda o Balkanu, a Vuchinichev „case study” o selu Rudine, porodičnoj tradiciji i migracijama u Dinarskom prostoru to još više dopunjava.

Charles Jelavitch (Indiana University) još jednom će, na tragu svojih poznatih radova o uticaju školstva na stvaranje nacionalnih identiteta, ponoviti u pregnantnom obliku svoje razumevanje problema suštinskog raspada Jugoslavije. Po njegovom mišljenju, obrazovni sistem u Jugoslaviji pokazao je istorijsku nesposobnost da ojača jugoslovenski identitet.

Kanađanin Andrew Rossos (University of Toronto), u centar svojih analiza postavio je Makedoniju i „makedonsko pitanje” kao najosetljiviji prostor Balkana o kome ovisi mir u regionu. Njegov prilog je veoma koristan akademski pregled bibliografije i stavova pisaca o tom pitanju.

Na problem sa „jugoslovenskim identitetom” osvrnuo se u svom radu još jedan od velikih znalaca jugoslovenske prošlosti Arnold Suppan (University Wien). Prateći njegov sintetički tekst, bili smo ipak iznenađeni što se u predstavljanju problema ujedinenja i provizorijuma 1918. opredelio za jedan ne baš najuspešniji pregledni rad (Ivo Goldstein, *Croatia, A History*, Hurst & Co., London 1999; vidi našu kritiku: „Jugoslavija u hrvatskoj istoriografiji”, *Istorija 20. veka 1/2001*) i jedan koji je umnogome prevaziđen i korigovan novim istraživanjima (I. Banac, *The National Question in Yugoslavia ... Ithaca* 1984). Na ta dva rada oslanjaće se dosta i na narednim stranicama svog priloga u zborniku. Pretežnu podlogu, pored pomenutih knjiga, predstavlja rad samog Suppana *Zwischen Adria und Karawanken: Deutche Geschichte im Osten Europas* (Berlin 1998), članak Petra Vodopiveca „Slovenes and Yugoslavia 1918-1991” (*East European Politics and Societies*, 6, br. 3 1992) i knjiga Andrewa Watchtela *Making a Nation, Breaking a nation: Literature and Culutural Politics in Yugoslavia* (Stanford UP, Stanford 1998). Pregled međunacionalnih odnosa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji takođe nije najsrećnije obrađen, čemu su najmanje pomogli istrgnuti citati iz daleko balansiranijeg i šireg konteksta, koji u konačnom vodi umerenijim i tačnijim istorijskim zaključcima (primer ocena britanskog ambasadora N. Hendersona iz 1929. ili Seaton-Watsona). Pogotovo tome nisu mogli pomoći Radićevi pamfleti. Problem odnosa jugoslovensko - uže nacionalno za vreme vladavine komunista ima svoju vrednost u hronološkom i informativnom, posebno kada je slovenačka nacija u pitanju. Pa i tu, koristeći se opštom literaturom koju smo kritikovali (Goldstein, npr.) ne sagladava otvaranje „nacionalnog” pitanja u Sloveniji i Hrvatskoj šezdesetih godina dvadesetog veka kao posledicu preloma unutar SKJ i nove politike koja je imala za cilj prekomponovanje odnosa sastavnih delova i centra. Zanimljiva je autorova hronologija kada je izbijanje srpskog nacionalizma u pitanju. Delovanje Vuka Draškovića, Dobrice Ćosića, Milorada Ekmečića i Vasilija Krestića prethodilo je događajima na Kosovu 1981. godine, koji su sve samo ubrzali. Žalopojke o položaju Srbije u Memorandumu SANU bile su „kliše koji je verovatno postao esencija Miloševićevog populizma” smatra autor, dodajući da su Srbi zaboravili stvarne činjenice iz svog života u zajedničkoj multinacionalnoj državi. Na kraju svoje analize Suppan vidi građanski rat kao

delo samih Jugoslovena, a ne uticaja stranog faktora. Milošević i JNA su glavni nosioci planiranja i izvođenja rata. Pa ipak nacionalna homogenizacija i secesije koje su presudile Jugoslaviji nisu samo nekakav „balkanizam” već nešto što je obeležilo 20. vek u Evropi, započeto odvajanjem Norveške od Švedske 1905, a završeno razlaganjem SSSR-a, Čehoslovačke i Jugoslavije.

Prilozi istoričara iz Sjedinjenih Država Thomas Emmerta (Gustavus Adolphus College), John V.A. Finea (University of Michigan) i Gale Stokesa (University Rice) pledoaje su za dijagnostikovanje kontroverzi koje vladaju o najnovijem vremenu i razlozima sloma jugoslovenske države.

Medijavelista, između ostalog proučavalac Kosovske bitke i njenog višestrukog značaja, Thomas Emmert se bavi problemom srpskog identiteta poslednje decenije i nudi okvir za lakše razumevanje problema u vremenu posle Miloševića. Svoj prilog je započeo konstatacijom da su mediji za vreme rata 1999. bili preplavljeni antisrpskim predrasudama. To je samo bio nastavak iz prethodne decenije, gde su oni bili označeni kao „izopštena nacija” iz Evrope. Emmert je apostrofirao više njih koji su požurili da uporede Srbiju devedesetih godina prošlog veka sa nacističkom Nemačkom. Njima se priključuju političari (Klintonov govor 11. novembra 1999). Autor se potom bavi pokušajem Srba da odgovore na taj izazov (skup u SANU „Europe and the Serbs”, decembar 1995), a potom sam daje svoje viđenje istorije srpskog *imagea*. Ističući promene u predstavi o Srbima i prostoru tokom istorije, koncentrisao se na značaj dveju dimenzija srpskog identiteta – Kosovski mit i herojsku epopeju Prvog svetskog rata. Takođe definiše nastajanje jednog novog – o Jugoslaviji kao nesreći i zabludi srpskog naroda. Autor je dao balansiran pristup u analizi te tematike, predstavljajući suprotstavljena ili različita mišljenja unutar same srpske zajednice, ali i šire pogleda na Srbe iz ugla Hrvata i stranaca. Nije propustio da primeti manipulisanje istorijskim činjenicama koje su izvađene iz svog istorijskog konteksta i upotrebljene za dnevno-političke potrebe (s.166)

John V.A. Fine strastveni je advokat zajedničke države koja je rešavala i može da rešava probleme svih na Balkanu. U tom kontekstu iznosi pretpostavku da je eventualni vojni udar u perspektivi mogao doneti više koristi sprečavajući građanski rat. Po njegovom mišljenju, JNA je do kraja juna 1991, tačnije 25. juna, bila jugoslovenski orijentisana i predvođena titoističkim generalima koje će Milošević tek u toku rata postepeno eliminisati i pretvoriti je u srpsku vojsku. Za razliku od danas pretežnog gledišta i „politički korektnog” da je Milošević glavni krivac za raspad Jugoslavije i njegov projekat Velike Srbije, taj autor smatra da je za raspad i rat lavovski deo odgovornosti na Sloveniji i Hrvatskoj. Tačnije, na pogubnoj preuranjenosti u proglašenju nezavisnosti kada nije bilo prave pretnje. Pri tom ne spori formalnopravno eventualnu nezavisnost. Takođe ih okrivljuje za sabotiranje savezne države i reformi Ante Markovića. Milošević se, smatra on, još nadao opstanku Jugoslavije, sve do početka 1991, kada se okrenuo stvaranju „veće” Srbije, ali kao odgovora na hrvatsku secesionističku pretnju koja bi mnoge Srbe odvojila od Jugoslavije. Počeo je delovati tek posle

hrvatske stvarne secesije (s.184-185). Fine smatra da je rezultat rata porazan za svaki od naroda, pa i za trenutno napredne Slovence, jer ih je vratio u situaciju pred Prvi svetski rat i kontrolu stranih sila.

Gale Stokes stoji na potpuno suprotnom stajalištu od J. Finea i smatra da bez strogog etničkog razgraničenja i stvaranja nacionalno homogenih država, na Balkanu neće biti mira i trajne stabilnosti. Stokes, koristeći model(e) kretanja u modernoj istoriji Evrope, vidi jugoslovenske događaje kao „zakoniti” sled i ništa mimo evropske „tradicije”. No ne možemo se oteti utisku da nas ilustracije koje se koriste više vode ka postavljanju pitanja šta se uzima za „tačnu sliku” poslednje decenije na Balkanu? Čitalac će učiniti koristan napor ako iza svakog navođenja krene tragom napomene u prilogu.

Ono što je zanimljivo kod istoričara koji se bave najnovijim događajima to je na jedan način redukovano poimanje uloge velikih sila na balkanska dešavanja. Čini nam se kao da nisu spremni da Balkan posmatraju u kontekstu širih, a dodali bismo i tradicionalnih načina na koje su velike sile delovale na ovom prostoru utičući i na međusobne odnose malih balkanskih naroda. Kako onda objasniti da uprkos obilju istorijskog iskustva, neki autori ne dovode ni na tren u pitanje „politiku dobrih namera” koja u svom ostvarenju primenjuje dvostruke standarde. Pa i kad je primena „evropskog iskustva” nacionalnih integracija u pitanju i iscrtavanje etničkih granica „koje je bolno”, ne postavlja se pitanje koje su sve posledice fragmentacije prostora. Zastupnici „racionalnog” rešenja vide samo jednu posledicu, „pozitivnu” naravno.

Tekstovi koji se odnose na najnoviju istoriju jugoslovenskih naroda otvaraju i jedno metodološko pitanje, a to je način primene interdisciplinarnog pristupa. Da li istoričar nehotično postaje politikolog, sociolog, pa čak i politički komentator ili se izvesni politički afiniteti štite naučnim autoritetom?

Zbornik koji smo upravo pokušali da približimo stručnoj javnosti, po našem sudu, biće nezaobilazna referenca u narednim godinama za sve one koji se budu nosili sa problemom istorije Jugoslavije i kontroverzama koje to prate.

Dr Mile BJELAJAC
Dr Marija OBRADOVIĆ

PRILOG ZA ISTORIJU ODNOSA SFRJ i SAD

Američki zapisnik sa razgovora Tito-Ford, održanih 4. avgusta 1975. godine u Beogradu, Jugoslavija

Redakcija časopisa *Tokovi istorije*, zahvaljujući svojim međunarodnim kontaktima, dobila je priliku da pred stručnu javnost izloži jedan od izvora prvoga reda za istoriju diplomatskih odnosa SFRJ u doba hladnog rata. Želimo ovom prilikom da zahvalimo našem kolegi profesoru dr Džejsmu Heršbergu (James Hershberg), sa Univerziteta Džordž Vašington, koji nam je ljubazno ustupio kopiju dokumenta sa dozvolom za objavljivanje, a koji se nalazi u fondovima The National Security Archives pri istom Univerzitetu.¹ Zapisnik sa razgovora između američkog predsednika Džeralda Forda (Gerald Rudolph Ford)² i jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita na veoma plastičan način podseća na ulogu i značaj koji je SFRJ imala u tadašnjim međunarodnim odnosima. Mnoga pitanja koja su pokrenuta u razgovorima dva predsednika i dve visoke delegacije na nov način osvetljavaju istoriju hladnog rata i mehanizme posredovanja u rešavanju kriza i globalnih problema. Ta građa potvrđuje da dosadašnje ocene o značaju pokreta nesvrstanih i njenih osnivača nisu tek prevaziđena politička i propagandna retorika jednog vremena, već da imaju potpuno utemeljenje u izvorima prvog reda. Prateći taj dokument, analitičar će biti u prilici da dopuni znanja o reša-

¹ The National Security Archive na The George Washington University u Washingtonu je nevladina organizacija koja prikuplja, sređuje i objavljuje deklasifikovane dokumente o američkoj spoljnoj i bezbednosnoj politici na osnovu *Zakona o slobodi informacija* (Freedom of Information Act); Dokument koji objavljujemo je deklasifikovan rešenjem NND989755, 5. aprila 2000. godine.

² G. R. Ford bio je 38. predsednik SAD od 9. avgusta 1974. do 1977. godine. Na dužnost je stupio posle ostavke predsednika Ričarda Niksona (Richard Nixon).

vanju arapsko-izraelskog spora, međunarodnom terorizmu i globalnim ekonomskim problemima sveta i pogledima na njihovo razrešavanje. Specifičnost tog materijala proizlazi iz toga što se jasno vidi kako je Jugoslavija imala direktne koristi iz svog posebnog i značajnog međunarodnog položaja. Taj dokument je tek jedan iz serije koji spremamo za naše čitaoce.

Američki predsednik Ford posetio je Jugoslaviju u sklopu svoje evropske turneje čiji je primarni cilj bilo učešće na Konferenciji u Helsinkiju, koja je održana od 30. jula do 1. avgusta 1975. godine. U SAD je bilo dosta otpora i javnih napada zbog planiranog učešća Forda na Evropskoj konferenciji, uglavnom od protivnika detanta. Posle Konferencije, ti napadi su prestali. Ford i njegova delegacija su pre Evropske konferencije posetili Zapadnu Nemačku i Poljsku, a posle Konferencije Rumuniju i Jugoslaviju. On je doputovao na beogradski aerodrom 3. avgusta posle podne sa suprugom sinovima, te velikim brojem svojih saradnika i stručnog osoblja. Pored predsedničkog aviona, sletelo je još šest drugih za raznovrsnu logističku podršku. Ford je odmah posle dolaska, na aerodromu, dao jednu, prema domaćim procenama, dobru i prijateljsku izjavu. Toga dana održana je svečana večera sa brojnim zvanicama, gde su dva predsednika održala zdravice. Službeni razgovori održani su narednog dana. Odmah, kasno posle podne, američka delegacija je otputovala iz Beograda.

U razgovorima 4. avgusta 1975. godine u Beogradu, pored dvojice predsednika – Forda i Tita, bili su prisutni, sa jugoslovenske strane: dr Vladimir Bakarić, zamenik predsednika Predsedništva SFRJ, Edvard Kardelj, član Predsedništva SFRJ; Džemal Bijedić, predsednik Saveznog izvršnog veća, Miloš Minić, zamenik predsednika Saveznog izvršnog veća i sekretar Saveznog sekretarijata za inostrane poslove; Dimče Belovski, član Saveta Federacije; Lazar Mojsov, zamenik saveznog sekretara za inostrane poslove, Toma Granfil, jugoslovenski ambasador u SAD, Aleksandar Šokarac, šef kabineta predsednika Republike, Nikola Miličević, pomoćnik saveznog sekretara za inostrane poslove, Anđelko Blažević, savetnik za inostrane poslove predsednika Republike, Svetozar Starčević iz Saveznog sekretarijata za inostrane poslove. Sa strane SAD u razgovorima su učestvovali: Henri Kisindžer, državni sekretar SAD, Silberman, američki ambasador u Jugoslaviji, Hartman, savetnik predsednika SAD, Nesen, sekretar za štampu predsednika SAD, general Skouroft Čejni, zamenik pomoćnika predsednika SAD, kancelar Sonnenfeld, Artur Hartman, pomoćnik sekretara za evropske poslove.

Razgovor je započeo s pitanjem međunarodnog terorizma, odnosno raspravom o reperkusiji napada japanske Crvene armije na konzulat SAD u Maleziji, moguće veze Crvene armije sa palestinskim organizacijama i uticajem međunarodnog terorizma na situaciju na Bliskom istoku. Predsednik Džerald Ford je ocenio da i SAD i Jugoslavija imaju duboke interese na Bliskom istoku. Zbog jugoslovenskog uticaja na situaciju na Bliskom istoku predsednik Ford je izrazio veliko zanimanje za poglede predsednika Republike Josipa Broza Tita. Američka strana bila je uverena da ako se nastavi nasilje na Bliskom istoku, rat će biti neizbežan i krvav, te da bi takav rat mogao značiti kon-

frontaciju između SAD i SSSR-a. Izbegavanje takvog rata SAD videle su u primeni rezolucija 242 i 338 Ujedinjenih nacija. Zbog toga je američka strana smatrala predstojeće pregovore na Bliskom istoku značajnim.

Predsednik SFRJ Josip Broz Tito je izneo mišljenje da prepreku mira na Bliskom istoku predstavlja Izrael, jer se on nije povinovao pomenutim rezolucijama UN. On je istakao da ponašanje Izraela dovodi i do podele u redovima nesvrstanih zemalja, jer se jedan deo arapskih zemalja zalaže za isključenje Izraela iz UN. Predsednik SFRJ se zalagao za postizanje mira na Bliskom istoku povlačenjem Izraela sa okupiranih teritorija i njegovo državno priznanje. U nekoliko navrata je ponovio da se nikada nije slagao sa namerama nekih arapskih lidera da "Izrael gurnu u more".

Predsednik SAD Džerald Ford je, nakon susreta sa Anvarom El Sadatom, delio mišljenje Josipa Broza Tita da su Arapi u situaciji da priznaju Izrael. On je takođe izrazio nadu da će se Josip Broz Tito zalagati za umerenu liniju među nesvrstanim zemljama, naročito pre samita u Limi. S druge strane, istakao je da će SAD vršiti pritisak na Izrael da se povinuje rezolucijama UN. Podvukao je da bi arapski zahtev za isključenje Izraela iz UN primorao SAD da uvede embargo na uvoz nafte iz arapskog sveta, što bi imalo veoma loše posledice na nerazvijene zemlje, a takođe bi usporilo oporavak američke privrede i time onemogućilo SAD da pruža pomoć nerazvijenima.

Državni sekretar SAD Henri Kisindžer zamolio je Josipa Broza Tita da pre sastanka nesvrstanih u Limi, koji je trebalo da prethodi Kisindžerovim pregovorima na Bliskom istoku, uveri lidere arapskih zemalja, posebno Sirije i Alžira, kako SAD ne žele da podele arapski svet, već da od njega očekuju samo političku umerenost, odnosno da se u UN ne pokrene pitanje suspenzije Izraela, jer bi to, prema Kisindžerovom mišljenju, samo ojačalo radikalne beskompromisne struje u SAD i Izraelu. Sjedinjene Države u to vreme već deset godina nisu imale kontakte sa arapskim svetom i Ford i Kisindžer su videli Josipa Broza Tita i Jugoslaviju kao idealne posrednike.

Drugi deo razgovora odnosio se na kupovinu oružja i ekonomsku situaciju. Predsednik SAD Džerald Ford uverio je predsednika SFRJ da će izaći u susret jugoslovenskim zahtevima.

Govoreći o ekonomskoj situaciji, Edvard Kardelj, premijer SFRJ, istakao je da Jugoslavija, pošto je zemlja u razvoju, ima potrebu za kapitalom i da očekuje znatna ulaganja američkog kapitala u industriju, poljoprivredu i tehnologiju. Napomenuo je da je stoga SFRJ donela novi zakon o investicijama radi stvaranja povoljnijih uslova za strane investitore. Kardelj je izrazio nadu da će američka administracija podržati napore koji bi pomogli stvaranju atmosfere međusobnog poverenja i saradnje.

Treći deo razgovora odnosio se na međunarodne ekonomske odnose i položaj nerazvijenih zemalja na svetskom tržištu, odnosno na Sedmo specijalno zasedanje UN. Miloš Minić, potpredsednik Saveznog izvršnog veća, istakao je da će na tom zasedanju UN, SAD imati ključnu ulogu, da će njegov rezultat zavisiti velikim delom od pozicije SAD prema odnosu između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Istakao je da se

30-40 nerazvijenih zemalja nalazi u katastrofalnoj situaciji i da nerazvijene zemlje imaju deficit od trideset do četrdeset milijardi dolara u svetskoj trgovini.

Predsednik SAD Džerald Ford istakao je da je politika SAD i njegove administracije da pomaže nerazvijenima, ali da za njihovo loše ekonomsko stanje nisu odgovorne SAD, već visoka cena nafte.

Dalji tok razgovora, prema ugovorenom planu, odnosio se na svetske cene sirovina, industrijskih proizvoda, monetarne probleme, tehnološke probleme i promenu u strukturi organizacije Ujedinjenih nacija kako bi se lakše uključile i bavile pitanjem razvoja.

Jugoslovenska strana bila je veoma zadovoljna atmosferom tokom susreta i rezultatima razgovora. Svi učesnici razgovora bez uzdržavanja su to prenosili svojim drugovima na visokim položajima. Smatramo da navodi iz dnevnčkih beležaka Dragoslava Markovića to dočaravaju:

„Naši su zadovoljni razgovorima. Razgovarao sam o tome opširno sa V. Bakaricom i nešto kraće sa M. Minićem. Insistiraju na trajnom interesu SAD za ovakvu nesvrstanu, integralnu (u ovim granicama) Jugoslaviju, Uostalom, to su i u svojim izjavama isticali. Svesni su činjenice da Jugoslavija i Tito imaju veliki uticaj u savremenom svetu, a među nesvrstanimi - posebno. Svoj interes vide u razvijanju bilateralnih odnosa s nama. Naši, pak, ističu njihovu neposrednost i otvorenost u razgovorima. U tome, čini mi se, ponekad znaju i da pređu meru dozvoljenog. Na primer, pozdravljajući se sa Minićem na aerodromu, Kisindžer kaže: „Do viđenja u Vašingtonu! A dotle vladajte se dobro u Limi” (na predstojećoj konferenciji nesvrstanih). Miloš je to ostavio bez komentara. Kisindžer, naročito, zna da direktno, ponekad i grubo, govori u ime interesa SAD.”³

Prikazani dokument predstavlja značajan istorijski izvor, koji svedoči o međunarodnom položaju i značaju SFRJ i uticaju koji je ona imala u međunarodnoj zajednici sedamdesetih godina dvadesetog veka. Kao jedan od osnivača i ugledni član pokreta nesvrstanih, Jugoslavija je stekla važno mesto u Ujedinjenim nacijama i bila respektovani partner u odnosima između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Dokument nam otkriva dve bitne istorijske činjenice. Prvo, da je SFRJ zahvaljujući svojoj ulozi u pokretu nesvrstanih imala ulogu političkog posrednika između arapskih zemalja i SAD tokom hladnog rata. Drugo, da je SFRJ nastojala da omogući svoj privredni razvoj privlačenjem investicija stranog kapitala, pre svega američkog, te borbom za poboljšanje položaja nerazvijenih zemalja u svetskoj trgovini.

---

³ D. Marković, *Život i politika 1967 - 1978*, knj. II, Rad, Beograd 1987, s.136-137.

SECRET NODIS

MEMORANDUM OF CONVERSATION

DATE AND TIME: Avgust 4, 1975, 9:50
a.m.

PLACE: Federal Executive Council Bldg.,
Belgrade, Yugoslavia

SUBJECT:

PARTICIPANTS:

Yugoslavia

President Tito
Dr. Vladimir Bakaric, Vice President, SFRY Presidency
Edvard Kardelj, Member, SFRY Presidency
Dzemal Bjedic, President, Federal Executive Council
Milos Minic, Vice President, Federal Executive Council,
and Federal Secretary for Foreign Affairs
Dimce Belovski, Member, Council of the Federation
Lazar Mojsov, Deputy Federal Secretary for Foreign Affairs
Toma Granfil, Ambassador to the United States
Aleksandar Sokorac, Chief of Cabinet of the President of the Republic
Nikola Milicevic, Assistant Federal Secretary for Foreign Affairs
Andjelko Blazevic, Foreign Policy Adviser to the President of the Republic
Svetozar Starcevic, Federal Secretariat for Foreign Affairs

U.S.

The President
The Secretary of State
Ambassador Silberman
Counselor to the President Hartmann
Press Secretary to the President Nessen
Lt. General Scowroft
Deputy Assistant to the President Cheney
Counselor Sonnenfeldt
Arthur Hartman, Assistant Secretary for European Affairs

Tito: What kind of tree did you plant?

The President: It was a Colorado pine and I was helped by the Secretary of State, my son and the Secretary's son. Us old men need young people to help us. I felt that way even more this morning when I went out for a swim. The water was very cold but that is a beautiful pool that you have.

Tito: We can now resume our talks. What priority do you want to give to the issues?

The President: Secretary Kissinger has brought to my attention a very shocking situation which is of deep concern to all of us and I would like to have him tell you about it.

The Secretary: This concerns an act of terrorism.¹⁴ The Japanese Red Army has taken some 40 American citizens and 3 Swedes and captured 7 Japanese terrorists in Japan. Our position is, as it has always been, that we refuse to negotiate and to pay ransom in these cases. We do this in order not to encourage the capture of other Americans for the same purpose. We refuse to discuss the case with anyone. In Tanzania one of our Ambassadors violated this rule and he will always refuse to negotiate because that is the only way we can keep demands from being made upon us.

Tito: How many Japanese are there?

The Secretary: Seven, and they have a machine gun. They all seem to be on one floor and they fire the gun from time to time. The Japanese have asked for an airline plane to take the prisoners from Japan and then to come to Kuala Lumpur and pick up the terrorists. They've extended the deadline twice now and morning our time.

The President: It's our strong feeling that if we were to breach this hard line that we take there would be no end to the demands being made upon us. We have to be tough and that is right in the long run.

Tito: There seem to be a large number of people involved and, of course, this kind of terrorist is ready for suicide.

The President: Yes, they are sort of kamikazes.

---

⁴ Reč je o opsadi konzulata SAD u Maleziji. Pet naoružanih članova ekstremno leve organizacije Japanske Crvene Armije upali su u konzulat SAD u Kuala Lumpuru 4. avgusta 1975. godine, i zarobili 52 taoce, među kojima se nalazio i konzul SAD, Robert S. Stebins. Posle dugotrajnih pregovora sa malezijskim, američkim i japanskim vlastima teroristi su oslobodili taoce u zahtevu za oslobađanje pet članova Crvene Armije koji su se nalazili u japanskom zatvoru i sva desetorica su odletela u Tripoli, Libija, 8. avgusta 1975. godine. Tokom opsade konzulata SAD u Kuala Lumpuru teroristi Crvene Armije izrazili su solidarnost sa Palestinskim pokretom, novim komunističkim vladama u Južnom Vijetnamu i Kambodži (*Political Terrorism*, priređivač, Lester A. Sobel, Volume 2, 1974-78, Facts on file, New York, 1978, str. 217).

The Secretary: These Japanese are the same ones responsible for the Tel Aviv killings.²⁵

The President: If we could move on to the Middle East in which we both have a deep interest, I would like to make a general comment. Because of your interests and the impact that Yugoslavia can make in the situation I would like to fill you in on our thinking and also to hear your views.

We are convinced that if a stalemate continues, war is inevitable in the Middle East and this time it will be bloodier, more costly and could involve a confrontation between the United States and the Soviet Union. All of this could be avoided if we could make progress toward a solution on the basis of UN Resolutions 242 and 338. What we need is to have some time and this is why we have been in favor of an interim settlement. This is not an easy question and we have spent a lot of time trying to see whether we can successfully pursue these negotiations. If they break down we face other prospects which would not be good for the world or for the Middle East.

Tito: Our opinion is that the possibility for progress lies with Israel because Israel has not complied with the UN Resolutions which you mentioned, 242 and 338. We had hoped that some results would be achieved from your step by Secretary Kissinger. But only one step has been achieved. Now we seem to be in a stalemate. We think that Israel shouldn't be allowed to do as it wishes.

We think that Israeli behavior has brought about all this talk of the possibility of expulsion from the UN. It would be a very unhappy development for the UN. It would be bad for the UN and it would bring divisions in the non/aligned world. But Israel continues to violate the will of others and therefore we think more pressure should be put on Israel.

In Kampala there was a moderate resolution that was finally passed but there is growing pressure to expel Israel from the UN. Divisions appeared at Kampala. Ghana and Zaire both wanted a more moderate resolution and they were successful but it does show what happens if Israel doesn't change its position-how it can bring about divi-

⁵ Reč je o napadu palestinske organizacije El Fatah na jedan hotel u Tel Avivu, 5. marta 1975. godine. U tom napadu poginulo je osamnaest ljudi. Sedam sati nakon opsade izraelski vojnici su napravili juriš na hotel i ubili 7 Palestinaca, a jednog zarobili. Poginula su dva vojnika i osam civila. Među civilima je bilo Izraelaca i šest turista iz Švedske, Holandije, Zapadne Nemačke i Somalije. Palestinski lideri su nagoveštavali da je prepad imao za cilj da pokaže Državnom sekretaru SAD, Henriju Kisindžeru, koji je trebao da počne novu diplomatsku rundu po Bliskom Istoku, da svaki sporazum mora uzeti u obzir Palestine. Salih Kalef, pomonik Jasera Arafata, izjavio je 6. marta: »Moj jedini komentar je da ne može biti mira na Bliskom istoku bez Palestinaca. Kisinzder bi trebalo to da razume«. Henri Kisinzder je 6. marta osudio napad na Tel Aviv i izrazio zabrinutost da on može ugroziti njegove predstojeće pregovore. On je bio jednako zabrinut i zbog izraelske moguće odmazde i rekao je: »Nasilje neće doneti mir«. (Ibid, str. 57.).

sion in the non-aligned world. Sadat was even against the more radical Arab suggestions.

You are quite right, we are very much interested in this problem. We have always tried to find a solution. We have exchanged visits with Egypt. I have gone there and they have come here. We always have tried to find a peaceful solution to this problem.

I have had several conversations with Naom Goldman, the head of the World Jewish Congress. He is much more realistic and he looks much farther ahead.

One has to look to the future. One has to look ten or 15 years ahead when the Arabs will be completely armed; there will be 150 million of them against only 5 or 6 million Israelis. Under such conditions the Arabs might be tempted to do what they threatened to do years ago, that is, to throw Israel into the sea. As a general principle, aggression should not pay. And the country that commits aggression should suffer the consequences.

I went to Egypt in 1967. Kardelj was with me and we met with Nasser. I said to him that Israel is a reality and it should be recognized. It is a member of the United Nations. I said there was no way for the Arabs to throw Israel into the sea. They didn't like what I said. They kept silent. But the next day, Nasser said – you are right.

I know it is very difficult for Iraq and Syria with the Palestinian situation the way it is but Israel must withdraw and in return it must be recognized as a fact, as a State. As I told Goldman, Israel is a highly developed country that could help its neighbors in peace. Goldman agreed. I'm aware that you can't do these things over night but each step should not take ten years.

The President: In my meeting with Sadat, I got the impression that you have given that the Arabs are now in a position to recognize Israel. It would be a major step.

I look forward to meeting Asad. I have a very favorable impression of him. He seems to be a leader who is willing to be constructive.

We have spent a maximum time trying to convince all of the Arab leaders that a move must come and now we are working on Israel. We are in favor of a step forward must be a general settlement.

It is of great concern to us that there not be abrupt action in the United Nations. All it would do would be to make Israel a martyr and disturb progress toward a solution. I have sought this solution with all my power and, therefore, I hope that it will be possible for you to urge moderation, particularly before the meeting in Lima.

There are good prospects that a step forward can be reached and that this will be a move toward a final negotiation. I think on the basis of what I know of Sadat's atti-

tude and the attitude of Israel that will be able to take another step. We are prepared to put on significant, very significant, pressure to achieve this.

Tito: I read in today's paper that the international meeting of socialists in Stockholm has adopted a resolution which seems to be very protective of Israel. It seem to me that these unilateral positions do not me that these unilateral positions do not help. There is no question of protecting Israel or expelling Israel. The two things go together.

The President: Our position on the UN has to be well spelled-out. We are dedicated to the UN. We put a lot of money and time into that organization. But it cannot be organized and controlled by blocs. The Secretary has made a very good speech on the subject in Milwaukee and that is the position of our Government.

In the meantime, it is Israel's responsibility to make progress within the framework of the UN Resolutions. We don't wish Israel to be expelled. And if I may add a post-script to what I have said. If there is no progress, I mentioned at the outset the probability of conflict-perhaps of an oil embargo. The repercussions would be world-wide and indeed the underdeveloped countries would suffer even more but it would also jeopardize economic recovery of the United States. If that were to happen, our capabilities of helping others would certainly be undermined.

Therefore, it is a matter of maximum importance to avoid these consequences and bring the countries together in the manner that I described. You might be interested in some of the Secretary's observations because he has spent a great deal of time and effort in working on the situation. Therefore, some intimate observations by him might be helpful.

Tito: Yes.

The Secretary: The present outline of our basic approach is that getting together a meeting of all the parties to discuss all the issues would play into the hands of those Israelis who do not wish to have any progress. Just as an example, if the Palestinian issue were raised first, it could easily hang things up six months or more. The we would be in the United States in a re/election period. The stage when all these issues have to be discussed will come, but it is not yet here.

The most important problem is to avoid backward movement. If we can get Israel to bring about some progress, it would help in this negotiation in an important psychological way. This is why we would like to deal with one issue at a time. This way we can avoid delay even though that is what some Israelis are trying to develop as a tactic.

On another question, Syria seems to think that we are trying to split the Arabs. I have great personal affection for Asad. He is a real man but the only way that we can help

to make progress on Syria is that we must take a step first with Egypt and once progress is made, then we can move elsewhere. That is our policy.

Right now we think that the negotiations can succeed because we have a strong Presidential position. People don't take Secretaries of State seriously but they do take the President seriously and it is his personal intervention with Israel that has enabled us to get propositions from Israel that we feel now meet the basic demands of Sadat for the first time. But there still are an enormous number of details and, of course, the Israelis are not known for their excessive generosity in these matters. But we have established certain principles and we feel that there is a chance to finish by the end of August. Once we can get that kind of agreement then we can turn to the Syrian problem. After that, we can move to an overall solution.

On the Israeli side, their strategy is that they are much more comfortable with the radical Arab leaders than with the moderates. If the Arabs are anti-American and pro-Soviet then the Israelis feel that they can appeal to the groups in the United States that are anti-Soviet and that, therefore, they have a better chance of getting their positions accepted.

It is very important for you, Mr. President, to influence the Arabs to keep on a moderate course. It is in their own interest to continue a policy of moderation that they have been pursuing. This has already had a beneficial effect on American policy which is now fully engaged in an even-handed way. The objective conditions are not here yet for an overall solution which is what President Tito wants but we must continue the moderate position and curb some of the Arab desire for epic cavalry charges. It is in this sense that the UN issue is a major problem. If Israel is suspended, all support will go toward Israel in the United States and the Israelis will come to us and ask/how can we rely on UN forces to police a settlement when we are not even in the United Nations. We do think that we do have a chance to make progress and that is what we are trying to do now.

Tito: Our Minister for Foreign Affairs Minic will go to Lima. His position will not be easy but he will do what he can. But if one wants to be against something one needs arguments. We are aware of the consequences and we are against having Israel thrown out of the UN. It would be a very unhappy situation. I have great confidence that extreme measures will not be applied. But there are other intermediate measures. We are not against sanctions. You should try to convince Israel because in this matter they are very short-sighted.

The secretary: But if I go to the Middle East before the non-aligned meeting in Lima, you can assume that there is a great chance that we are assured of success. Because the President has said to me that I must not go to the Middle East again unless we are 90 percent assured of success. You could be very helpful in convincing the Syrians that we are not interested in splitting the Arabs. We had no contact with the Arab world for ten years. We certainly don't want to move them back toward radicalism.

We want them to continue to be moderate. It is in our own self-interest to make them even more moderate and we certainly don't want to isolate either the Syrians or the Algerians and you can help us convince them of that. It is in our own self-interest. We have a very high regard and good relations with Boumediene and these are in fact better relations than might be indicated by our respective public statements. I hope that Mr. Minic will try to convey these views for us. In any case, we will speak directly to the Algerians. If I go to the Middle East, I will try to stop in Algiers. We have good relations with him. He is a strong and thoughtful man.

Minic: Yes. He is a very good man.

The Secretary: His trouble on economic issues at any rate is that he cannot take »yes« for an answer.

The President: I would like to add in conclusion that we are interested in strengthening the forces of peace and that we know that we must work together to do this. But we cannot do it all. We can't solve the Middle East problem alone. Our cooperation is crucial and we want to have a broadened ability to help the less-developed countries, the nonaligned and all those who want peace.

Tito: Are there any comments from my Ministers?

Minic: If I may ask a question, what do you, Mr. President, and the Secretary, think will happen if there is no success? You mentioned war but what other ideas apart from your efforts do you have?

The President: If we fail in our current efforts we will have to proceed with our reassessment. One possibility is that we will move to Geneva and advocate a broad settlement even though we know that that is a less desirable course of action. But it might temporarily help to avoid a conflict but for the moment we strongly feel that a step-by-step policy is superior.

The Secretary: That is the reason that we have been reluctant to go to Geneva right away. The Arabs must ask for the PLO to be included and that could lead to a deadlock that might last for months. Also, those who know Arabs feel that, with four groups of them in the room, the oratory would not exactly be calm. It would play into the hands of the Israeli strategy for delay. The President would find it difficult to be effective in an election period but we are definitely committed to go to Geneva at some point. It is just a question of timing to use our action to the maximum effect.

Tito: Should present efforts fail, you suggest Geneva. Would you go with the Soviets?

The President: The Secretary has had recent talks with Gromyko on this. He could discuss it.

The Secretary: The basic strategy of the Soviets is to take credit for our actions. But at the right moment, in any case, we will have to go to Geneva. If we fail, we will also have to go to Geneva and then put our ideas forward for an overall settlement. We will not, however, go there as the lawyer for one party.

Minic: Would the Soviets accept to go if the present efforts fail?

The Secretary: They would happily go to Geneva. But their capacity to produce anything is very limited. They would go together with us if our efforts fail. Even then, it depends on what we can do with the Israelis. For the President of the United States this is a domestic problem. What we want guarantees on all fronts. That is our basic position.

The President: If we go to Geneva and put a broad proposal forward and then get in a brawl about the PLO, it could actually lead further toward UN expulsion. The domestic problems in the United States would become monumental.

The Secretary: Beside we have no intention of failing. The President is not as gentle as he appears in his behavior.

The President: I show my true nature with my old friends in Congress. Speaking of Congress you have a good delegation coming here with the Speaker of the House. They have great respect for you and Yugoslavia. I think it would be useful for you to have a frank discussion with them and give them your analysis of the Middle East situation. That would be very helpful to us.

Tito: I would be glad to do that.

The President: The Speaker is third in line for succession.

The Secretary: The President is always extremely nervous when he (Alebert) moves up (to second place) as has happened two times before.

The President: I might say that, back in the times when I used to talk to John Foster Dulles, he told me of the excellent relations we had with Yugoslavia on the question of arms sales. I realize that there may be some people in the bureaucracy who have not given the proper attention and expedited the request that you have made but when I get back I will give this my personal attention and I can assure you that the matter will be resolved.

Tito: We have bureaucrats on both sides. It was very good of you to raise the question because that saved me the trouble of raising it.

The President: I can speak very frankly about bureaucrats.

Tito: I cannot because my Prime Minister is here.

Kardelj: I wonder if I could add a point about the economic situation. Yugoslavia has moved on now from the stage of being a less/developed country. It has great need for capital because it is still developing. We believe that the greatest source of capital can come from the United States. We want to have a larger connection of American capital to our industry. In industry, agriculture, technology, know/how, we would like to get more from the United States. Although our systems differ, we have a system that enables us to use both public and private groups to work to build our country. We groups to work to build our country. We are preparing a new law on investment which will make things easier for investors from abroad. But we notice that there is still mistrust in certain American circles. It would be good for the United States Administration to support this effort more to help to create an atmosphere under which trust can be developed in this cooperation.

The President: I have been very impressed by what I have seen and I understand that American industry and capital have been very well received here in Yugoslavia and have achieved many successes. This has certainly strengthened our ties. If there are special areas of particular interest on the industrial side, I would be glad to get into this matter, as I have already said I will get into the matter of military hardware.

I should add to what I said earlier that the capacity of American industry depends on our own economic strength. We have been in a serious economic recession over the past six to eight months but by firm policies we have strated to recover in a constructive way. We are well ahead of other major developed countries in our recovery. But any outside impact, such as an oil embargo, would severely affect our ability to recover from recession and that could set us back six months to a year or longer. We want to expand our relations throughout the world and to do this we need a healthy American economy.

Minic: If we want to improve the economy, we also need to have better cooperation between developed countries and less-developed countries. That is why we are very interested in the Seventh UN Special Session. We know that the United States will play a key role and indeed the outcome will depend in large part on the position of the United States. If I can ask a question I would like to hear what your attitude is going to be on relations between developed countries and less-developed countries, especially since the United States had reservations about the way the Sixth Session went.

We have a very serious and explosive situation. Thirty to forty less-developed countries are in a catastrophic economic situation. According to the GATT, there is a 30 to 40 billion dollar deficit on the trade account for the LDCc. This is a problem that concerns the whole world. We expect to have a harsh debate in the UN and you will need to have patience. One of the things that concerns me is that, as I understand, there has not even been an agreement yet on the agenda for the meeting.

The President: We will go to the UN session with a very constructive attitude. The Secretary will go there and indicate our attitude. In the history of the United States in the post war period-during my whole term in the Congress since 1949-we have been sympathetic and we have provided leadership in helping the less-developed countries. We have world-wide relations and bilateral relations. The present crisis is not our fault. It is due to the extreme increase in oil prices. We want to work to avoid a catastrophe. The Secretary will have a constructive attitude. We recognize the realities we find in the world today.

Minic: It is also fair to say that inflation has played a role in the basic economic problems of our world.

The Secretary: The basic issue is-are we going to have another ideological confrontation and no practical results? If we defend the existing system and you say the »new economic order« is better, we will accomplish nothing. I have made a tremendous effort and we are telling all of our people to stop defending the economic system.

We want to get down to special cases and see whether we can't make progress. We will make specific proposals on energy, raw materials, financing, and development designed to even out the fluctuations in our economic trends. We are not in favor of price stabilization schemes. We are in favor, instead, of income stabilization which would allow a certain amount of price fluctuation to occur. We think that price stabilization schemes would benefit mainly countries like the United States and the Soviet Union who are raw material producer. But income stabilization would help the least developed countries.

Minic: As far as we know the less-developed countries do not intend to have a philosophical debate on the new economic order. They intend to raise, however, their special problems but I am worried that it is impossible to reach an agreement even on the agenda. The »Seventz-Seven« have put forward the following list of things to be discussed: trade in raw materials; trade in industrial products; monetary problems; technology problems; and changes in the structure of the United Nations to deal with development. Your delegation has added »food« and »the problems of the most seriously affected countries (MSA).« We have been wondering why there is already a tense atmosphere on the agenda and we hope that you Americans will help to make progress in this session.

The Secretary: I have not followed in detail the question of negotiations about the agenda but I can tell you that we will have a constructive attitude. We'll also support the consumer producer dialogue and we feel that, while the UN session can discuss policy issues, we can get down to specific negotiations in the three or four commissions set up under the Energy Conference. These commissions would be on energy, raw materials, development and finance.

Tito: I would also like to have a discussion on the relations between the United States

and the non-aligned world but I guess we do not have time now. I would like to see how we can establish contact. Maybe you and Mr. Minic can discuss this in the car.

The Secretary: That is an excellent idea. We certainly do lack this kind of contact.

The meeting ended at 11:30 a.m.

Dr Radmila RADIĆ

„CRKVE U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI”
Minster, Nemačka, 29.10 - 2.11.2003.

Projekat „Crkve u bivšoj Jugoslaviji” pod pokroviteljstvom nemačke Biskupske konferencije, na čijem čelu stoji profesor Tomas Bremer, dekan na Katoličkom teološkom fakultetu u Minsteru i direktor Ekumenskog instituta pri ovom fakultetu, započeo je 2000. godine konferencijom u Berlinu. Nastavljen je sledećih godina konferencijama u Augsburgu, Minhenu i ove godine u Minsteru (29.10.-2.11). Saopštenja sa konferencija u Berlinu i Augsburgu objavljena su u zborniku koji je uredio Tomas Bremer, pod naslovom »Religija, društvo i politika. Kontraverzna tumačenja i približavanja«, Bon, 2002. U radu konferencija učestvuju istoričari, sociolozi, pravnici, etnolozi i predstavnici drugih naučnih disciplina koji se bave istraživanjem pitanja vezanih za religiju i crkve na prostoru nekadašnje Jugoslavije, tj. iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije i Crne Gore. Koordinator projekta su: dr Dubravka Stojanović iz Beograda, Sonja Dujmović iz Sarajeva i Maja Brkljačić iz Zagreba. Radu konferencija prisustvuju povremeno i kolege iz Nemačke koje se bave istorijom Jugoistočne Evrope, kao na primer: profesor Edgar Heš (Edgar Hösch) iz Minhena, profesor Olm Zundhauzen (Holm Sundhaussen) iz Berlina, Klaus Buhenu (Klaus Buchenau) iz Berlina, Ketrin Bek (Katrín Boeckh) iz Minhena itd.

Ovogodišnja konferencija u Minsteru bavila se sledećim temama: *Veronauka i udžbenici veronauke* (prezentacije su imali Bojan Aleksov za Srbiju i Crnu Goru i Hrvatsku i Elma Hašimbegović za Bosnu i Hercegovinu); *Verske manjine* (Zorica Kuburić za Srbiju i Crnu Goru, Ankica Marinović-Bobinac za Hrvatsku i Nedeljko Milićević za BiH); *Žena i religija / žena i crkva* (Jana Bačević za SCG, Sandra Prlenda za Hrvatsku i Ramiza Smajić za BiH); *Emigracija* (Ivana Đurić za Hrvatsku, Rusmir

Mahmutćehajić za BiH i Radial Radić za SCG). Poseban panel bio je posvećen nemačkim kolegama koji se bave istraživanjem crkava i religije na prostoru nekadašnje jugoslovenske države, kao što su Klaus Buhenu, Stefan Kobe (Kube) ili Stefani van de Lo. Iz pomenutih prezentacija mogla je da se dobije jasna slika o stepenu sličnosti i razlika po pojedinim pitanjima u različitim državama, da bi se potom u diskusijama raspravljala sporna ili nedovoljno jasno obrazložena pitanja. Planira se objavljivanje referata sa konferencija u Minhenu i Minsteru u posebnom zborniku u toku sledeće godine.

**European Scientific Foundation INSFO / Humanities /
Programme: Occupation in Europe: The Impact of National
Socialist and Fascist Rule, Warsaw/Jachranka,
25-28.9.2003.**

Evropska naučna fondacija-ESF je 2000. godine (trajanje projekta je četiri godine) u okviru naučnih programa za humanističke nauke pokrenula projekat pod naslovom: *Okupacija u Evropi: Uticaj nacionalsocijalističke i fašističke vladavine*, u okviru koga radi šest podprojekata ili timova: *Zakovitosti u oblasti kulture, Religija, Ekonomija, Svakodnevni život, Migracije i Holokaust*. Timovi rade zasebno ali ove godine je u Poljskoj održana srednjoročna konferencija na kojoj su učestvovali svi timovi zajedno i na kojima se u plenarnim sesijama izveštavalo o pojedinačnim rezultatima, problemima u radu i planovi do kraja projekta, kao i o pitanjama vezanim za publikovanje rezultata.

U okviru timova rade stručnjaci iz raznih evropskih zemalja: Holandije, Belgije, Francuske, Velike Britanije, Italije, Norveške, Švedske, Mađarske, Austrije, Rusije, Češke, Slovačke, Danske, Grčke, itd. Izuzev tima koji se bavi ekonomskim prilikama u evropskim državama tokom okupacije u Drugom svetskom ratu, u kome učestvuje predstavnik Slovenije, kao i tima koji se bavi religijom i verskim prilikama u istom razdoblju, u kome učestvuju predstavnici iz Slovenije, Hrvatske i Srbije i Crne Gore, u ostalim timovima nema predstavnika iz država nastalih na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Tim broj dva-*Religija*, održao je do konferencije u Poljskoj, tri radna skupa, a planiran je i peti završni za 2004. godinu. Tim radi u okviru tri sesije koje se odnose na Katoličku crkvu u Centralnoj, Istočnoj i Zapadnoj Evropi, Pravoslavnu crkvu u Rusiji, Ukrajini, Grčkoj i Srbiji /Jugoslaviji i Protestantske crkve u Evropi. Konačan rezultat projekta trebao bi da bude objavljivanje zbornika radova i monografija. Rukovodioci tima su dr Jan Bank iz Amsterdama, profesor na Univerzitetu u Lajdenu i dr Liv Givers, profesor Univerziteta iz Belgije.

Učesnici konferencije u Poljskoj imali su prilike da dobiju zbornik radova koji je kao rezultat svog rada priredio tim *Migracije*. Zbornik nosi naslov *Forced laborers and POWs in the German war economy/Lavoratori coatti e prigionieri di guerra nell'economia di gurra tedesca*, a objavljen je u okviru *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, XXVIII, 2002, Bolonja. Uvodno poglavlje napisao je jedan od vođa projekta, dr Gistavo Korní, a objavljeni su sledeći prilozi: Mark Spoerer, »Recent Findings on Forced Labor under the Nazi Regime and an Agenda for Future Research«; John J. Delaney, »Social Contact and Personal Relations of German Catholic Peasants and Polish Workers (POWs, Civilian, and Forced Laborers) in Bavaria's Rural War Economy, 1939-1945«; Annette Schäfer, »Zur Rolle der Kommunen beim Zwangsarbeitereinsatz in Zweite Weltkrieg«; Barbara Stelzl-Marx, »Zwischen Vernichtung und Arbeitseinsatz-Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich, 1941-1945«; Brunello Mantelli, »Italiani in Germania, 1938-1945-Un aspetto dell'Asse Berlino-Roma«; Angela van Son, »Between Tradition and Coercion: Dutch Workers in Germany and Belgium, 1936-1945«; Bernhard Chiari, »How Patriotic was the Great Patriotic War? New Perspectives on the History of the Second World War in Belarus«; Bob Moore, »The Importance of Labor: the Western Allies and their Italian Prisoners of War in World War II«; Kent Fedorowich, »The 'Fogotten' Diggers-Australian POWs in Europe, 1939-1945«; Gabriele Hammermann, »Vom Verbündeten zum 'Verräter'-Die italienischen Militärinternierten, 1943-1945«; Jerzy Kochanowski, »The Slave Labor of German POWs in Poland, 1945 to 1950«; Tamás Stark, »Deportation of Civilians from Hungary to the Soviet Union«.

Velika je šteta što u timovima koji se bave ovako važnim pitanjima istorije Drugog svetskog rata u Evropi ne učestvuju istoričari iz Srbije i Crne Gore, pa i iz drugih delova nekadašnje Jugoslavije. Da li razloge treba tražiti u činjenici da nas u vreme kada je projekat začet nisu smatrali delom Evrope ili u tome što su veze stručnih krugova iz Srbije i Crne Gore sa stručnjacima koji se bave istim ili sličnim oblastima u Evropi toliko loše da nas se niko nije setio.

Dr Radmila RADIĆ

PRIKAZI I KRITIKE Reviews and Critics

Наум Кайчев, *Македонијо, възжелана... Армията, училището и национален градежът в Сърбия и България (1878-1912)*,
София 2003

Knjiga mlađeg bugarskog istoričara Nauma Kajčeva (*Željena Makedonijo... Vojska, škola i izgradnja nacije u Srbiji i Bugarskoj 1878-191*) predstavlja više nego ozbiljan prilog izučavanju razvoja nacionalnih identiteta na Balkanu, vešto se metodološki distancirajući od historiografskog pomodarstva, koje, kao po pravilu, kasno stiže na Balkan i „brzo zamiriše na naftalin” (I. Ilčev). Monografija je pisana probranim, modernim stilom bez strasnih emocija, nacionalnog nihilizma i „prekornog patriotizma” i sastoji se od dve tematske celine podeljene na sedam inventivno naslovljenih poglavlja.

Prvi deo (**Učenik i njegova nacija**) otvara uporedna analiza prosvetnih sistema Srbije i Bugarske posle Berlinskog kongresa. Prateći sudbinu ambicioznih planova zakonodavaca u realnom životu, Kajčev zastaje pred poražavajućim podacima statistike i sa nevericom konsultuje arhivske izvore koji mu potvrđuju utisak o niskom kvalitetu nastave i pomažu da koren prosvetnih problema prepozna u samoj strukturi srpskog društva, tj. njegovom predominantno poljoprivrednom obeležju. Nepovoljnije stanje srednjoškolskog obrazovanja u Srbiji ilustrovano je podatkom da je svega 1,6 odsto učenika nastavljalo školovanje posle četvrtog razreda osnovne škole! Osvrt na bugarski prosvetni sistem stao je u sintagmu

„ubrzavanje modernizacije”, pod kojom autor podrazumeva finansijsko rasterećenje države i razvoj besplatnog školstva u režiji opština, te njegovo zakonsko utemeljenje u vreme Stambolova (1891). Neprekidna i vrlo spretna paralela sa Srbijom (normativi, finansije, praksa, otomansko nasleđe) dovela je Kajčeva do zaključka da je bugarski seljak imao „blagonakloniji odnos prema školi”, što je poduprto podatkom o rastu učešća prosvete u bugarskom državnom budžetu. Situacija sa srednjim školama takođe je išla u korist Bugarske: iako je imala 50 odsto više stanovnika od Srbije, u njenim srednjim školama bilo je skoro šest puta više učenika! Kajčev je uočio i „ograničenu socijalnu mobilnost” zbog koje su u obe zemlje gimnazije bile „rezervisane” za gradsko i bogato stanovništvo, premda je već 1911. preko polovine srpskih gimnazijalaca poticalo sa sela. Ključni predmeti u nastavnim programima za sticanje predstava o naciji bili su u oba slučaja nacionalni jezik, istorija, geografija i veronauka. Pored kvantitativnog pregleda, autor se pozabavio i komparativnom analizom njenog sadržaja, uočavajući *liberalni nacionalizam* kao zajedničko obeležje dva prosvetna modela. Krajem veka pojavljuju se i alternativne moderne ideologije (socijalizam, anarhizam, „zemljoradništvo”), ali se vlasti nisu trudile

da ih silom zatomljuju, smatrajući ih bezopasnim. Zato je u Srbiji bila izražena težnja da se učiteljima nameće obaveza da „prave istinske Srbe”, dok je bugarskim srednjoškolicima društvo sugerisalo da se klone tradicionalnog folklornog mentaliteta i prigle ideološki izraz modernosti - nacionalizam.

Glavni pokazatelj sadržaja nastavnog procesa za autora su udžbenici, koje u oba slučaja pišu mahom pripadnici obrazovane srednje klase, bliske vladajućem intelektualnom sloju, ali koji, po pravilu, ne ulaze u njega! Primećena je liberalnija procedura izdavanja udžbenika u Bugarskoj, za razliku od srpske centralizovane prosvete („između pedagoške elite i birokratskih normi”). Udžbenici iz književnosti promovišu nacionalni jezik, dok su čitanke prava „jevanđelja patriotizma”, u kojima se, između ostalog, propagira nepromenljivost hijerarhije. Uočena su sva opšta mesta u čitankama i hrestomatijama (Kosovo, car Dušan, Kraljević Marko), te da se u njima tek od osamdesetih godina XIX veka insistira na razjašnjenju nacionalnih pojmova („narod”, „otadžbina”). Dominacija folklor, istorije i geografije u srpskim čitankama, gde je kosovski motiv „istorijski resurs”, „mobilizatorski faktor” i stimulan za budućnost - jenjava 1911. godine, kada jača literarni princip. Kajčev primećuje da su bugarski udžbenici književnosti relaksirani istorijskih sadržaja (svega 9-17 odsto), te da nema folklorističkog glorifikovanja srednjovekovne države; za razliku od srpskog koncentrisanja na dva motiva, bugarski udžbenici ravnomerno usredsređuju pažnju od hana Asparuha do „sanstefansko-

berlinske drame”, uz naglašenu razliku u hijerarhijskom poimanju vrednosti (Srbi - vojničko junaštvo, žrtva za otadžbinu; Bugari - kultura, pismenost, prirodne lepote domovine itd). Poseban problem predstavljaju pojmovi o „prostranstvu domovine”, pri čemu je Makedonija tretirana kao centralni deo bugarske kneževine, dok je iz srpske perspektive, ona samo jedna od mnogih zemalja koje treba osloboditi. Bugarsku vizuru odlikuju poetski pejzaži i pastoralne predstave koje bude mnoštvo „prijatnih asocijacija”, a tek u drugom planu je motiv „napućenih sunarodnika” s kojima se treba solidarisati. U srpskim udžbenicima Makedonija je do 1878. „terra incognita”, da bi početkom devedesetih bila predstavljena kao stara srpska zemlja uz simboličke istorijske paralele i dominantne motive stradalništva, ropstva i nasilja.

Sličan odnos je registrovan i kod udžbenika za istoriju. Bugarski pisci su našli oslonac u Jirečekovoj „Istoriji Bugara” (1876), crpeći termine i ideje o „Zapadnom bugarskom carstvu” i Ohridskom jezeru kao jugozapadnoj granici bugarske države i pretvarajući ih u standardni kliše svih narednih izdanja. Kajčev primećuje da od 1870. prosvetno-crkvena autonomija ustupa mesto ideji državnosti i državnom faktoru, premda - etnička dvocentričnost (istočni/zapadni Bugari), predstavljanje Makedonije drugim legitimnim sedištem bugarske državnosti, „minimizacija” srpskog prisustva u Makedoniji u XIV veku – ukazuju na to da su autori udžbenika koristili i „prekomponovanje” kao metod. Istorijska mitologija se gradila i u geografsko-prostornom smislu korišćenjem make-

donskih toponima za izazivanje jakih simboličkih efekata. Kolebanja srpskih autora kad je reč o mestu Makedonije u srpskoj istoriji („grčke zemlje”, „država maćedonskih Slovena” ili „maćedono-srpska carevina”?) takođe su obrađena hronološki. Posle dugotrajne upotrebe („prevaziđenog”) Krstićevog udžbenika za istoriju (1860), koji je u svesti tadašnjih učenika stvarao utisak o Makedoniji kao „grčkoj zemlji”, Kajčev identifikuje novi kurs i vezuje ga za ime Ljubomira Kovačevića, koji je bio personifikacija povezanosti prosvete, nauke i države! Zaista, usledila su izdanja prepuna stereotipa o granicama, „zlatnom veku” cara Dušana („gde je Dušan od vinovnika propasti srpske srednjovekovne države postao ‘najmudriji’ i ‘najhrabriji’ Srbin”) i geografske simbolike saglasne srpskoj državnoj ideji i njenim spoljnopolitičkim potrebama. Obuzetost ustancima, herojskim biografijama i idejom obnavljanja Dušanovog carstva, sputala je srpske udžbenike da podignu horizonte učenika izvan granica bivšeg Beogradskog pašaluka, tvrdi Kajčev. Još je konfuznija situacija u srednjoškolskim udžbenicima čiji autori nisu uspeli da pomire uskosrpsku i južnoslovensku ideju, ostavši bez ravnoteže i konsenzusa o Makedoniji (M. Vukićević, J. Cvijić, S. Stanojević). Ipak, „južnoslovenska periferija” ostala je periferna i u udžbenicima, pa su generacije stasavale sa različitim predstavama o Makedoniji, pri čemu je, prema autorovom zaključku, bugarska verzija bila zasnovana na racionalnoj pozitivističkoj osnovi, dok je srpska bila nabijena epskim sadržajem.

Za razliku od drugih društvenih nauka u kojima je bila moguća emotivna apstrakcija nacionalne ideje, geografija je zahtevala maksimalnu preciznost, egzaktne parametre i rezultate, pa su za sastavljanje udžbenika konsultovani ugledni geografi, premda ih ni oni nisu rasteretili politizacije, prećutkivanja i falsifikata. Kajčev smatra da su bugarski udžbenici bili objektivniji i faktografski bogatiji, ali da su stilizovane i romantične predstave o privrednim preimućstvima Makedonije (odlična klima, najplodnija zemlja) i otežavajućim okolnostima („ropstvo”, loša turska uprava) racionalan sadržaj potpuno utopile emotivnom pričom. Otuda su proizašle i konkretne geografske nejasnoće vezane za granice nacionalnih teritorija.

*

Drugi deo (**Vojnik i njegova nacija**) počinje paralelnim prikazom razvoja vojnih sistema u Srbiji i Bugarskoj, pri čemu je pod „modernizacijom”, osim uvida u kvalitet vojne tehnike i analize udela vojske u budžetu (16-49 odsto), sagledana i profesionalizacija kadra i armijske strukture. Evoluciju srpske „narodne milicije”, te sukob koncepata „narodne vojske” i „stajajuće armije” Kajčev ilustruje Timočkom bunom u kojoj je tradicionalni model, pod naslagama „vojne demokratije” s početka veka, ustuknuo pred modernim konceptom. Na drugoj strani, nedostatak vojne tradicije u Bugarskoj (pod Turcima bugarska raja nije smela posedovati oružje), omogućio joj je „brzi vojni skok u modernizaciju” lišen opterećenja i dilema koje su postojale u Srbiji, smatra autor. Nastala 1870. „ni iz čega”, pod direktnim ruskim instrukci-

jama i jezgrom profesionalnog kadra sastavljenog od Rusa, bugarska armija je veoma brzo proizvela potreban broj oficira, dok je *narodna vojska* ostala u drugom planu kao „latentna alternativa”. Pored uočenih razlika u regrutnim sistemima identifikovane su i dodirne tačke dve armije (opšta vojna služba, mogućnost „otkupa” vojnog roka i sl).

U poglavlju o oficirima autor podseća na neuporedivo veću „produktivnost” sofijске vojne škole u odnosu na beogradsku, sagledavajući odnos države prema njima kroz materijalni stimulans, koji je u Bugarskoj bio daleko veći. Iako su obe zemlje bile agrarne (80-90 odsto vojnika je sa sela), najveći deo aktivnih i rezervnih oficira poticao je iz gradskih sredina (79-84 odsto). Kajčev pokazuje da su oficirske ženidbe pripadnicama moćne srednje klase doprinosile preplitanju vojne i građanske elite, baš kao i privredne veze u kojima se vojska pojavljuje kao poželjan klijent i veliki potrošač robe. Pored socijalne analize „moralno i materijalno prestižnih oficira”, autor je u tekstovima tadašnje vojne periodike („Ratnik”, „Vojni žurnal”) pokušao da odredi poreklo „nacionalne raspaljivosti”, označivši 1890. godinu za prekretnicu u Bugarskoj, kada se množe tekstovi za „patriotiziranje” i u vojničkim hrestomatijama dozvoljava „odstupanje od istorijske istine po potrebi”! U srpskom slučaju se gajenje nacionalnih osećanja potkrepljuje istorijsko-geografskim slikama i junačkim pesmama u kojima dominira motiv „žrtve za otadžbinu”. Kajčev primećuje da ni u jednom od ta dva društva nema institucionalne brane nacionalizmu, te se on pojavljuje kao ide-

ološki plašt činovničkog establišmenta, dvorske i partijske elite, a budući da su „protonacionalizam” i „mitsko-simbolički kompleks” kod Srba bili razvijeniji, to je i potreba za patriotskim vaspitanjem njenih vojnika bila manja nego u Bugarskoj. U oba slučaja uočena je subjektivna neefikasnost institucija za „patriotiziranje” (škole, crkve i političkih partija) i njihova nedoraslost visokim ciljevima nacionalne ideje, zbog čega je „ostala samo kasarna da kod vojnika, a preko njih i naroda, razvije ljubav prema otadžbini”. Autor ističe i fenomen „transmisije vrednosti”, zbog koga se konzervativan seljak u vojsci osećao aktivnim i korisnim članom društva i time razvijao nove poglede na svet artikulacijom emocionalno-psiholoških doživljaja nacionalnog prostora (identifikacija sa svojom grupom/nacijom).

Poslednja glava „Nacionalno vaspitanje vojnika” propituje sadržaje visokotiražne vojne periodike i literature, ali kroz prizmu vojnika („odozdo”). Kajčev upoređuje tekstove „Uzdanice” i „Vojničke zbirke” i zaključuje da je u obe države besplatna distribucija takve štampe bila usmerena prevashodno ka podoficirima i redovima, te da im je zajednička odrednica bila „podizanje morala i vojničkog duha”. U bugarskom slučaju nacija se izgrađuje „u senci” otadžbine koja seže od Crnog mora do Albanije i od Dunava do Belog (Egejskog) mora, dok je njenim simboličnim atributima umesto geografske slike, vojniku nametana ružičasta i apstraktna predstava. „Homogenost”, „stabilnost” i „večnost” takvog antropomorfnog oblika otadžbine ilustrovani su uz obilje istorijske naracije i

motiva, koje autor naziva obrascem „bugarske porodice” (majka, deca, rađanje, sinovi), sa jakim psihološkim i društvenim sadržajem. Ponavljanje folklorno-istorijskih priča i pesama u srpskoj vojničkoj štampi i literaturi (49 odsto tekstova činili su istorijski prilozi) učvrstilo je autora u uverenju da su ciklične predstave o vremenu, tj. ponavljanje istorijskih događaja i procesa bili dominantna ideja srpskih izdanja. Naročitu pažnju Kajčev je posvetio stavovima vojnih pedagoga Srbije i Bugarske kad je reč o Makedoniji. Uopštena predstava o bugarskoj domovini, koja je „nacrtana u San Stefanu, a izbrisana u Berlinu” nije zasebno isticala Makedoniju, pošto se ona „podrazumevala” kao jedan od pet sastavnih delova otadžbine. Pažnja čitalaca je usmerena na „apstraktan otadžbinski ideal”, velika državna dela i „ljudski element”, dok je geografska projekcija od drugostepenog značaja. Autor primećuje da se otadžbina sve češće iskazuje prigodnim metaforama („majka”, „porodica”, „braća”), kako bi se vojnik sa radošću posvetio svojim sunarodnicima u „stradalničkoj Makedoniji”. Da se u Srbiji ozbiljnije pristupalo nacionalnoj geografiji, autor je pokazao na primeru vojničkog bukvara, u kome je konkretizacija pojmo-va o prostranstvu otadžbine zastupljena sa učenjem prvih slova. Okretanjem strategijskih perspektiva Srbije na jug (posle austrougarske aneksije BiH), oživljena je

retorika o Makedoniji kao „dijamantu cara Dušana”, dok se kao ekvivalent bugarskim prosvetiteljskim likovima pojavljuju ustanici -četnici, predstavljeni apstraktnim obrascem („potomci Obilića”, „obnovitelji Dušanovog carstva”). Sliku Makedonije u „pejzažu balkanske geopolitike” Kajčev je kompletirao ukrštajući stereotipne predstave „jednih” o „drugima” sa opštim pogledima na zajedničke neprijatelje, koji se u oba slučaja opisuju najtamnijim bojama.

Pregledne političke i etnografske mape, uporedne tabele o broju škola, strukturi nastave i tematskih sadržaja, spretno grafičke komparacije vojnih budžeta i armija, te detaljni spiskovi izvora, literature i analiziranih udžbenika - čine knjigu još ubedljivijom. Jasna metodološka vizija, široka heuristička osnova i nesporni literarni talenat Nauma Kajčeva doprineli su da tom odličnom knjigom jedna moderna i aktuelna tema dobije svoj pravi historiografski izraz.

Mr Vladan JOVANOVIĆ

Новица Вељановски, *Македонија 1945-1991,*
државности и независности, Скопје 2002, стр. 406

Knjiga Novice Veljanovskog predstavlja rezultat istraživanja sprovedenog u okviru projekta *Politički i pravni položaj Makedonije u jugoslovenskoj federaciji 1945-1991* Instituta za nacionalnu istoriju iz Skoplja. Iz Predgovora knjige (str. 5-12), u kome autor uglavnom vrednuje dosadašnju literaturu i govori o stanju izvora, treba izdvojiti zaključak da je Makedonija u socijalističkoj Jugoslaviji doživela nacionalnu afirmaciju, da se od agrarne zemlje pretvorila u više industrijsku, a manje agrarnu zemlju sa životnim standardom kakav nije imala nikada u svojoj istoriji.

Prvi deo knjige nosi naslov *Centralizirana „narodna demokratija” (1945-1950)* (str. 13-112). Veljanovski govori o uspostavljanju centralističke državne vlasti i međunarodnim aspektima izgradnje „narodne demokratije”. Govori o uspostavljanju institucija nove države, za početak nove makedonske države uzima I zasedanje ASNOM-a 2. avgusta 1944. godine, a Jugoslaviju od 1945. do 1950. godine označava kao administrativno-centralističku i partijsku državu. Detaljnije je razmatrana uloga AVNOJ-a u stvaranju Jugoslavije i kako su njegove odluke prihvatane u pojedinim republikama i kakav je bio odnos zasedanja AVNOJ-a i položaja Makedonije. Upadljivo je autorovo insistiranje na tvrdnji da neučestvovanje delegacije iz Makedonije na zasedanju AVNOJ-a nije bilo namerno. Kada je reč o ulozi ASNOM-a u konstituisanju Ma-

kedonije kao „države u jugoslovenskoj federaciji” analizirane su odluke I, II i III zasedanja (2. 8. 1944, 28/30. 12. 1944. i 14/16. 4. 1945) i njegovog prezidijuma. Za završni čin u konstituisanju državne vlasti u Makedoniji autor uzima konstituisanje vlade na čelu sa Lazarom Koliševskim. Radi sprečavanja obnove „kapitalističkog sektora” vlada je 1945. godine stavila pod svoju kontrolu najveće industrijske objekte, bankarski sistem, trgovinu i saobraćaj. Ustavu NR Makedonije koje je donelo Ustavotvorno sobranje krajem 1946. godine, Veljanovski daje značaj akta koji je opredelio obeležje i državno uređenje makedonske države i potvrdio makedonski nacionalni identitet. Tim Ustavom je, prema autorovom mišljenju, završena prva, asnomska, etapa u državnompravnom razvoju Makedonije. I pored insistiranja na državnosti Makedonije u Jugoslaviji, i sam Veljanovski priznaje da je Makedonija bila „država proizvedena od jugoslovenske federacije”, čime je federalna vlast znatno ograničavala suverenitet federalnih jedinica. Opis prilika u vreme konstituisanja Makedonije kao federalne jedinice Veljanovski završava prikazom rada pojedinih i organizacija koji su se protivili uspostavljenom stanju i to je jedini deo knjige za čije je pisanje mnogo više korišćena arhivska građa nego literatura. On pokazuje da je paralelno sa ustavnim organizovanjem republike i stvaranjem organa vlasti tekao i proces ekonomskih promena oličen u jačanju državnog i

zadružnog sektora i potiskivanju privatne inicijative. Iz opisa vremena obnove zemlje i Prvog petogodišnjeg plana provedena autorov stav o zapostavljenosti Makedonije i nedovoljnom ulaganju u tu republiku. Kako je Makedonija bila izrazito agrarna zemlja, ne čudi što su se velike ekonomske promene dešavale na selu. Veljanovski pokazuje da istorija makedonskog sela u prvim godinama posle rata predstavlja mesto susreta mera državne politike (kolektivizacija, agrarna reforma, otkup) i nezadovoljstva seljaka, posebno nasilnom kolektivizacijom. Za mere agrarne politike, posebno otkup i kolektivizaciju, Veljanovski smatra da su nastale nekritičkim preuzimanjem iz sovjetskog iskustva i željom da se posle sukoba sa IB-om dokaže vernost SSSR-u. Poslednje stranice prvog dela knjige posvećene upravo su o posledicama koje je sukob sa IB-om proizveo u Makedoniji (izjašnjavanje za Tita ili Staljina, gonjenje informbirovaca). Autor navodi podatak da je 1948. godine 820 građana upućeno na izdržavanje kazni i zastupa tezu da se sukob Jugoslavije i IB-a negativno odrazio na makedonske nacionalne interese (uklanjanje kadra koji je bio zaslužan za antifašističku borbu i konstituisanje makedonske države).

Drugi deo (str. 113-218) govori o razdoblju od 1951. do 1970. godine, koje autor naziva „*samoupravna*” *dezorijentacija*. Veljanovski najpre izrazito kritički govori o uvođenju samoupravljanja od 1950. do 1953. godine, nazivajući ga iluzijom. Posebnu pažnju posvećuje ulozi Kardelja i Slovenije kao industrijski najrazvijenije republike. Narednih pet godina označio je kao vreme težnje ka pro-

tivljenju monopolskom položaju SK i njegovom rukovodstvu (Đilas, Koča Popović, Bakarić), ali za poslednju dvojicu kaže da su se ipak priklonili Titu. Za odnos Đilasa prema makedonskom pitanju autor smatra da se nije razlikovao od drugih srpskih i crnogorskih intelektualaca nacionalista - nisu bile приметne anti-makedonske težnje, ali ni posebno zalaganje za zaštitu makedonske nacije. U to vreme autor smešta i pokušaj „osvežavanja” Partije. Ono je okončano Sedmim kongresom 1958. godine, koji Veljanovski označava kao promociju „demokratskog centralizma”. Autor se izuzetno kritički odnosi prema Trećem kongresu Saveza komunista Makedonije, održanom u Skoplju u maju 1959. godine. Lazara Koliševskog i Ivana Gošnjaka, koji su se obratili Kongresu, optužuje da su, pored iznošenja napada na Bugarsku i stavova o socijalizmu i jugoslovenstvu, zanemarili suštinske probleme Makedonije (industrijski razvoj, prosvetno-kulturna zaostalost itd.). I prema promenama Ustava iz 1953. godine i uvođenju komunalnog sistema 1955. godine autor se određuje negativno, posmatrajući ih iz ugla osnovnog motiva knjige - makedonske državnosti. Zaključuje da Makedonija nije imala nikakvog udela u kreiranju vladine politike početkom pedesetih godina. Štaviše, kaže da je makedonski „državni vrh” prihvatio rešenje „odozgo” bez kritičkog sagledavanja i da je ta poslušnost naročito izražena u prihvatanju komunalnog sistema. Pretposlednje poglavlje tog dela knjige posvećeno je uticaju spoljnopolitičkih događaja na Makedoniju početkom pedesetih godina. Jugoslaviju na kraju pedesetih i na po-

četku šezdesetih označio je kao zemlju za koju se samo u zabludi moglo misliti da je socijalistička zajednica jugoslovenskih naroda u kojoj su na vlasti radnici i koja je rešila međunacionalne odnose. Krizu u kojoj se zemlja našla šezdesetih godina autor je analizirao stavljajući akcenat na nekoliko tema - proširena sednica IK CK SKJ održana u martu 1962, Ustav iz 1963, Osmi kongres SKJ održan 1964, ekonomska reforma 1965, Brionski plenum 1966, kriza 1968. godine (upamćena po demonstracijama studenata i Albanaca na Kosovu i Metohiji i u zapadnoj Makedoniji).

Treći deo knjige naslovljen je *Decentralizacija i raspad (1971-1991)* (str. 219-373) i počinje opisom prilika u zemlji pred promene Ustava sedamdesetih godina. U centru pažnje je Deveti kongres SKJ 1969. godine, održan pod uticajem narušavanja međunacionalnih odnosa i paralelno sa započetim procesom razgradnje federacije (ustavni amandmani). Za to vreme ključni problem u Makedoniji bio je albanski nacionalizam, na koji makedonska Partija nije imala pravi odgovor. Da su krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina u životu zemlje preovladavali nacionalno pitanje, odnosi između republika i njihov položaj u federaciji, autor je pokazao detaljnijim opisom Cestne afere u Sloveniji i sukoba izazvanog X sednicom CK SK Hrvatske (januar 1970). Nove podele donele su pripreme za promenu Ustava (ustavni amandmani), koje su značile krupan korak u pravcu razvlašćenja federacije. Odras opštih previranja u zemlji na Makedoniju autor daje portretom Slavka Milosavljevića, koji je smenjen sa položaja

sekretara IK SK Makedonije pošto je označen za makedonskog „liberala“. Godina 1974. obeležena je kongresima savezne partije i republičkih partija, te novim ustavom. Od važnijih odluka Šestog kongresa SK Makedonije (Skoplje, 11-13. april) autor je izdvojio osudu „anarholiberalističke“ struje Crvenkovskog, dok je Deseti kongres SKJ, konstatujući pad interesa za članstvo u Partiji i stavljajući u zadatak povećanje broja članova, pokušavao da odredi novu ulogu Partije u društvu. Za promene Ustava, okončane Ustavom 1974. godine, autor smatra da je iz njih zemlja izašla sa mnogo konfederalnih obeležja. Razmatrajući čudan položaj u koji je dovedena Srbija sa svoje dve pokrajine, smatra da je takav položaj Srbije nesumnjivo doprinio nestabilnosti federacije, ubrzao raspad zemlje i osamostaljivanje republika. U pogledu državnosti Makedonije, autor najvažnijim smatra ustavno pravo naroda na samoopredeljenje do otepljenja. Postojanje državnosti te republike on izvodi i iz postojanja određenih državnih institucija - Skupština, Predsedništvo, Izvršno veće, pravosudni organi, Ustav i Ustavni sud. Poslednje poglavlje trećeg dela knjige govori o razbijanju (ili raspadu) Jugoslavije. Korene tog procesa autor vezuje za Brozovu smrt, posle koje su njegovi saradnici, naviknuti na čekanje direktiva, ostali bez pravog programa, dok se SK, čiji su se rezultati rada merili brojem održanih sednica i usvojenih dokumenata, nalazio u stanju idejne konfuzije. Uz sve veće ekonomske probleme, godine posle Brozove smrti donele su i porast nacionalizma, posebno albanskog, koji se manifestovao u paroli „Kosovo repub-

lika”, pri čemu su njihove pretenzije išle i ka delovima Crne Gore i Makedonije. Autor primećuje konstantnost u delovanju albanskih separatista od 1945. godine. Za jednu od posledica albanskog nacionalizma označio je pojavu srpskog nacionalizma i Slobodana Miloševića, vezujući ih za želju da se u Srbiji izvrše ustavne promene i oduzmu autonomna prava Albancima. Srpski nacionalizam je, smatra autor, stvarao hrvatski i slovenački, sa parolom odbrane od srpske „opasnosti”. Poslednji dani SFRJ prikazani su opisom srpsko-slovenačkih sporova, nastojanja Srbije da promeni ustavni položaj pokrajina, nastojanja Slovenije da što više smanji uticaj funkcija savezne države, albanskih pobuna i demonstracija na Kosovu i Metohiji, sukoba u partijskom vrhu Srbije (poraz „umerene” struje), neuspele reforme Ante Markovića, raspada Saveza komunista Jugoslavije (XIV kongres 1990) i državnih institucija. Treći deo završava se opisom događaja koji su pratili osamostaljenje Makedonije. Tokom 1990. godine Savez komunista je pokušao da se preobrazi u novu stranku, osnovane su i nove partije, održani su prvi višestranački izbori. Na osnovu rezultata referenduma koje je raspisalo Narodno sobranje, nezavisnost je svečano proglašena 20. 11. 1991. godine. U narednim godinama Makedonija je vodila borbu za međunarodno priznanje, u čemu su najvažniju ulogu igrali odnosi sa susedima (posebno sa Grčkom), Evropskom unijom i SAD. Pored pregleda tih događaja, Veljanovski daje i opis političkih borbi u Makedoniji u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, osnovnih odre-

daba Ustava i ključnih ekonomskih problema.

Knjiga Novice Veljanovskog doprinosi naučnom rasuđivanju istorije jedne od jugoslovenskih socijalističkih republika. Međutim, ona je još više plod politički aktuelne teme koju je nauci nametnuo proces stvaranja samostalne Makedonije. Osnovna namera autora je da pokaže da je makedonska država nastala odlukama zasedanja ASNOM-a iz avgusta 1944. godine, pa otuda uporno insistira na tome da je u jugoslovenskoj federaciji egzistirala makedonska „država”. Ispada da je Makedonija ušla u Jugoslaviju kao država, a ne da je kao takva iz nje izašla raspadom SFRJ. Zbog te političke obojenosti rada autor češće polemiše sa konceptom razvoja jugoslovenske federacije koji je u stvarnosti postojao (nastupajući sa pozicija ideje makedonske državnosti), nego što pokušava da ga neutralno i naučno prikaže. Među nitima koje povezuju ceo sadržaj knjige može se uočiti i autorov čest kritički odnos prema makedonskom rukovodstvu (optuženo za poslušništvo prema direktivama iz vrha i nedovoljno zalaganje za stvarne probleme Makedonije) i isticanje velikog značaja Slovenije (oličene u Kardelju) u određivanju glavnih pravaca državne i partijske politike.

Mr Slobodan SELINIĆ

Dr Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević I-III*,
Beograd 2002, str. 437+360+343

Nije lako pisati istorije kraljeva. Oni su „neprikosnovene” i „politički neodgovorne ličnosti”, zaklonjeni iza etikete i protokola, naizgled u neprestanim pozdravima i otpozdravima... U njima se teško razluči javno od privatnog, a u delovanju, posredno od neposrednog, institucionalno od faktičkog. Njihovim odlukama i njihovom uticaju teško se ulazi u trag... Uobičajene sazajne i metodološke probleme, čini se da u najnovije vreme predusreće dodatni i nenaklon stav moderne historiografije prema događajnoj istoriji, naročito onoj koja polazi od uticaja, koji su na nju imale velike ličnosti. I pored svega, zaslugom profesora Gligorijevića, naša čitalačka i naučna publika odnedavno ima trotomnu, veliku monografiju - životopis kralja Aleksandra Karađorđevića.

Autor već ima velike i neosporne zasluge u izučavanju političke i društvene istorije Kraljevine SHS/Jugoslavije. Njegove knjige, pisane sedamdesetih godina prošlog veka, i danas su nezaobilazna literatura i polazište u prepoznavanju složenih problema i otvorenih pitanja u toj oblasti naše nauke. U novije vreme, pak, Gligorijević doprinosi postavljanju novih standarda u vrednovanju fenomena i kontroverzi savremene istorije. To se odnosi na našoj publici dobro poznatu monografiju o uticaju Kominterne na političke prilike u Jugoslaviji (Kominternu, srpsko i jugoslovensko pitanje, Beograd, 1992), a nesumnjivo da će takvu ocenu

umnogome zaslužiti i delo o kome je ovde reč.

Aleksandrov životopis upotpunjuje zbirku monografija velikih istorijskih ličnosti u našoj historiografiji, a nastao je kao plod impresivnog istraživačkog i stvaralačkog poduhvata. To se posvedočuje već iz letimičnog osvrta na bogatstvo kritičkog aparata, upotrebljene literature i izvora (pored domaćih arhiva AJ, AS, AVII, ASANU, autor je koristio francusku diplomatsku građu MAE, i manje britansku arhivsku građu PRO). Stojeći na čvrstom tlu onoga što je (velikim delom i njegovom zaslugom) u našoj istorijskoj nauci bilo poznato, autor dodatno dograđuje, preispituje i povezuje činjenice, stavljajući ih u orbitu Aleksandrovog uticaja. U veoma lepoj grafičkoj opremi i povezu knjige, morali smo primetiti da ozbiljan tehnički nedostatak predstavlja nepostojanje registra ličnih imena i pojmova.

Prvi tom monografije („U ratovima za nacionalno oslobođenje”) nosi sobom istinsku dinamiku prevratnih vremena, ratova i meteža, koji su ih pratili. Gligorijevićev Aleksandar tu se pomalja iz melanholičnog i u mnogo čemu uskraćenog detinjstva, bolešljiv i setan, da bi nenadano došao do regentske vlasti i bio suočen sa najvećim i najstrašnijim izazovima postojanju naroda, kome je pripadao. Slab i bolešljiv, ali izuzetne volje, on je kuražno, od prvih dana, podnosio i savladavao nevolje i iskušenja. U velikim

ratovima male Srbije on je neprestano sa vojskom i neprestano u životnoj opasnosti. Kao naročitu istorijsku nepravdu autor ističe, kako su zbog poznatih ideoloških razloga u našoj historiografiji te činjenice doskora bile skrivane i nipo-
daštavane (I tom, 303).

Gligorijević na ovim stranicama piše događajnu istoriju u najboljem značenju te reči, a čitalac, ako se prepusti literarnoj sugestiji, nalaziće se neprestano na pozornici događaja, često zaglušen detonacijama i zapanjen njihovom filmskom brzinom. Baveći se događajima za koje naš narod ima naročit ponos i sentimente, autor nastoji da održi distancu. Silne emocije ili „nacionalizam jedne generacije”, kojoj je pripadao i Aleksandar, razmatrani su objektivno i kritički, verovatno koliko god je to bilo moguće s obzirom na opojnu atmosferu ratnih pobeda i nacionalnog trijumfa. Životopis vladara, koji je bio personifikacija tih pregnuća i uspeha, bio bi, naime, nepotpun i nedorečen bez uživljavanja u njihovu autentičnu atmosferu i prevlađujuće emocije i raspoloženja.

Prvi tom Gligorijevićeve monografije obrađuje i završne momente vojne i političke akcije stvaranja nove, jugoslovenske države. Na osnovu prvorazredne građe, autor, inače snabdeven već decenijskim istraživačkim iskustvom, sastavlja kao neku malu monografiju o srbijansko-crnogorskim odnosima, takođe o Jugoslovenskom odboru i počecima tzv. hrvatskog pitanja. Poseban osvrt na taj poslednji problem i na njegovu evoluciju u novonastaloj državi autor je izložio u drugom tomu knjige, koji nosi naslov „Srpsko-hrvatski spor”.

Utisak je da se čitav kompleks spornih pitanja između Srba i Hrvata u ono vreme, a rekli bismo i doskora, prelamao u dve ili tri protivrečnosti njihovih nacionalnih i političkih interesa. Profesor Gligorijević to sažima u nekoliko izjava kralja Aleksandra koje kao epigrafi prethode drugom tomu njegove knjige. Ukratko, Hrvati, pozivajući se na istorijskopravne i državnopravne razloge, traže ingerencije nad Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, dok Srbi naseljeni u tim zemljama ne prihvataju da se na bilo kakav način odvoje od matice. Još je 1921. godine Milan Pribičević pisao: „Oni koji stvaraju Hrvatsku Irsku u Jugoslaviji, treba da znaju da stvaraju Srpsku Irsku u Hrvatskoj, jer bez obaziranja na volju pola miliona seljaka Srba u Hrvatskoj ne da se stvoriti mir u njoj. (II, 204 str.)” Iako su različite spoljnopolitičke i unutrašnjopolitičke konstelacije menjale intenzitet i način njenog ispoljavanja, ta protivrečnost je ostala trajna smetnja postizanju pravog političkog dogovora.

Regent Aleksandar teško je prihvatao mogućnost sporazumevanja sa HRSS i njenim kontroverznim liderom. Prof. Gligorijević osvetljava politički poduhvat Stjepana Radića izvornim podacima i dokumentarno, ali i sa izvanrednim osećajem za detalj i emociju. U knjizi saznajemo da je Radić tokom rata pevao himne Habzburzima, a nakon ujedinjenja, tobože zbog republikanskih principa, uporno odbijao da prihvati novonastali poredak i monarhijski oblik vlasti. Ne nalazeći podršku kod drugih evropskih sila, on 1924. godine odlazi u Sovjetski Savez, a tamo, zaveden počas-

tima koje su mu ukazivane, nudi luke u Hrvatskom primorju i pravi dogovore o sovjetskim divizijama koje bi trebalo da dođu kao pomoć.

Međutim, samo je nekoliko meseci u domaćem zatvoru bilo dovoljno pa da Radić postane oduševljeni monarhista, koji ozaren izlazi sa višesatnih prijema u Dvoru, i koji ponovo sastavlja pesmice i panegirike, ali tada u slavu Aleksandra (II, 280-1 str.). Iz tog vremena potiču i njegova premissljanja o mogućem napuštanju katoličanstva (II, 273-4 str.), ali i jedna neukusna i preterana snishodljivost, koja je čak smetala Aleksandru. I pored svega, neprirodna koalicija radikala i radićevaca brzo se raspala, a politički sukobi u zemlji dovedeni su do usijanja i tragičnog događaja 20. juna 1928. godine. Srpsko-hrvatske međusobice poprimitle su radikalnije i složenije načine ispoljavanja od zavođenja ličnog režima kralja Aleksandra, o čemu autor piše u trećem tomu knjige.

Kraljevo venčanje rumunskom princezom naročito je zanimljiva epizoda njegovog životopisa. Gligorijević tu nastavlja intimni portret Aleksandrov, koji je započeo opisom njegovog detinjstva i mladićkog sazrevanja u prvom tomu. Dirljiva je priča o njegovoj nespretnosti u ophođenju sa nežnijim polom, kada je, recimo, onoj mladoj Francuskinji dodelio orden Karađorđeve zvezde, smatrajući to tada prikladnim načinom udvaranja (II, 113 str.).

Treba ovde posebno naglasiti da je pokušaj da se pronikne u psihički svet jednog Karađorđevića težak poduhvat s obzirom na složenost njihove patologije, koja se na čudesan način prenosila u ge-

netški kod potomstva. Ovo je možda na najočigledniji način, izrazito u slučaju princa Đorđa, koji je detaljno obrazložen u prva dva toma knjige. Za neku istoriju, sazdanu na šokantnim i skandaloznim detaljima, priča o princu Đorđu bi savršeno odgovarala.

Gligorijevićeva istorija je često brza; za neke jednostrane pristalice strukturne historiografije, bila bi možda čak isuviše „događajna” i uzbudljiva. Na primer, njegov Aleksandar je u jednom trenutku u Parizu, gde provodi vreme sa sestrom Jelenom i dobija vesti o hrvatskoj seljačkoj pobuni u Slavoniji (početkom septembra 1920). Bez oklevanja, on putuje u Zagreb, gde organizuje poslove smirivanja ove pobune. Uveče istog dana, pokazuje se pred Zagrepčanima u pozorištu, odakle je, nakon jednočinke, odmah odjurio vozom, jer je već sledećeg dana morao da bude u Sremskim Karlovcima, na svečanoj ceremoniji uspostavljanja Srpske pravoslavne crkve (II, 68 str.).

Ništa manje nije bio uzbudljiv ni dan polaganja zakletve na Ustav 29. juna 1921. godine, kada je na regenta izvršen neuspeli atentat, a kada je on „kao da se ništa nije dogodilo... nastavio sa programom” i otišao na svečanu inspekciju trupa u centru grada (II, 90-93 str.). Čini se da se samo na taj način mogla oživeti svakodnevnica jednog vladara, koji i inače nije mogao dugo da bude miran ili da sedi skrštenih ruku. Ako ništa drugo, on je svaka dva-tri dana odlazio kolima u unutrašnjost zemlje, razgovarao sa ljudima, interesovao se za njihove poslove...

Treći tom Gligorijevićeve monografije („U evropskoj politici”) posvećen je, najvećim delom, diplomatskim aktivnos-

tima jugoslovenskog suverena. Njegova država, na početku osetljivi, krhki organizam, okružen „demarkacionim zonama” i neprijateljskim susedima, postupno sazreva u respektivnu vojnu i političku snagu, koja sistemom ugovornih obaveza pridobija sebi brojne saveznike i ugledno mesto u porodici evropskih naroda. Autor naročito ističe zasluge kralja Aleksandra, koji je često bio glavni neposredni pokretač i pregovarač u tim diplomatskim poduhvatima. Takođe, razlozi spoljne politike često su bili isprepletani ili su motivisali kraljevu unutrašnju politiku, koja se tek iz te perspektive može do kraja sagledati i razumeti.

Autor je znalački pristupio portretisanju velikog broja ličnosti, što je, inače, postupak bez koga se ne mogu pisati uverljive diplomatske istorije. Tako se pred čitaocem otkriva čitava galerija „opunomoćenih” diplomata, poslanika, ministara, premijera, vladara... Njihove karakterne ili fizičke osobine sasvim su dobro istaknute, iako su slikane ovlaš, često u nekoliko grubih poteza. To je bila osobenost postupka i u slučaju malih kroki-portreta, kojima je prof. Gligorijević dočarao unutrašnjopolitičku pozornicu Kraljevine. Metod je bio naročito zgodan za slikanje osrednjih individua jugoslovenske politike gde, kao što je poznato, teško pronalazimo izuzetne ličnosti ili fascinacije.

Diplomatska aktivnost Kraljevine bila je od njenog nastanka iznuđena i požurivana brojnim pretnjama i provokacijama koje su dolazile sa raznih strana. Protivnici novonastale „versajske tvorevine” na volšeban način su se ujedinjavali iz svih ideoloških i političkih tabora

tadašnje Evrope: od fašističke desnice i različitih varijanata ekstremnog nacionalizma i terorizma, pa sve do totalitarnog komunizma i njegove međunarodne preduzumljivosti... Ustašku, makedonsku i kosovsku emigraciju potpomagali su, sasvim nesumnjivo, italijanski fašisti, ali, kako pokazuje ova knjiga, u određenim okolnostima, to su činili i predstavnici Kominterne.

Od svih izazova jugoslovenske spoljne politike, odnosi sa fašističkom Italijom imali su najveći značaj i najveću specifičnu težinu. Dve zemlje su se tokom dvadesetih godina ozbiljno rvale oko uticaja u Albaniji i prestiža u regionu. Autor knjige je, rekonstruišući nekoliko posrednih komunikacija (putem poverljivih ličnosti, novinara ili razmenom pisama) između Musolinija i Aleksandra, njihovom živom rečju ukazao na posebnu dimenziju tog suparništva.

Pažnju pre svega privlači miroljubivi ton jugoslovenskog suverena. Vladar, koji je srastao sa vojskom i koji skoro nikad nije skidao uniformu, tu nastupa retorikom koja je mirotvoračka, uz najveći značaj koji posvećuje ekonomiji kao osnovi za uspostavljanje dobrosusedskih odnosa. Aleksandar je Musoliniju nudio čak i carinsku uniju s obzirom na komplementarnost njihovih ekonomija: jedna je pretežno poljoprivredna, a druga relativno razvijena industrijska zemlja. To je bio veliki razlog koji jugoslovenski kralj navodi i u slučaju Albanije:

"Izuzev u slučaju rata protiv nas, kada bi ona bila vrlo koristan mostobran, Arbanija ne može biti od bilo kakve koristi Italiji. Ona bi bila kolonija od samog stenja i kamenja, dok ja mogu ponu-

diti Italiji mnogo bolju 'koloniju' od nekoliko miliona stanovnika, spremnih da kupe u Italiji sve što žele. Ukoliko više razmišljam o tome, sve manje razumem Musolinijevu nespremnost da prihvati ovaj veličanstveni projekt, koji bi doneo napredak obema zemljama i mir u Evropi.”

Za naše, balkanske standarde, čak su pomalo dirljive reči Aleksandrove o otvorenim granicama, „bez ijednog čoveka ili mitraljeza na njima”... Po njegovom mišljenju, to bi bilo kao kada bi se „otvorio jedan nasip rezervoara za vodu... voda će poteći prirodno i neodoljivo... industrijski proizvodi, novac, sve će to ići iz jedne zemlje u drugu, u skladu sa potrebama i narodnim interesima – i to će biti pravi, razborit i potpuni sporazum (III, 102-11 str.)”. Ipak, sporazum nije bio postignut, a međusobni odnosi su radikalizovani kada se posle zavođenja kraljevog ličnog režima, masovna ustaška emigracija našla u Italiji. Paradoksalno, kralj i jugoslovenska politika sukobili su se sa Italijom, zaštićujući hrvatski etnički prostor na Jadranu, a u tome im je najviše smetnji stvarao upravo hrvatski politički pokret u zemlji i ustaška emigracija izvan zemlje pod okriljem Italijana.

Međuratna Kraljevina teško bi odolela svim pomenutim pritiscima da se nije naslanjala na respektivnu silu saveznika iz Male Antante. Taj politički i vojni savez Kraljevine SHS, Rumunije i Čehoslovačke bio je, uz to, „prva regionalna ekonomska zajednica u Evropi” i jemstvo za ubedljivu mirotvornu politiku njenih članica. Ono što autor naročito ističe i što je na neki način jedno veliko finale dip-

lomatskih poduhvata kralja Aleksandra, nastupa tek, tokom 1933. i 1934. godine.

U to vreme on uspeva da znatno popravi odnose sa Bugarskom, dotle da je čak doživeo nezapamćene ovacije u njenoj prestonici i neku vrstu ličnog sporazuma ili bar uspostavljenog poverenja u susretu sa bugarskim kraljem Borisom. Neočekivano srdačna bila je poseta Carigradu, a prijatan razgovor koji je vodio sa Kemalom Atatürkum postao je osnova za stvaranje jednog novog regionalnog pakta. Koristeći šarm, inteligenciju i razloge real-politike Aleksandar je u beskrajnim razgovorima ubeđivao balkanske suverene i državnike o potrebi uspostavljanja međusobnih ugovornih obaveza. Uspeh nije izostao: Balkanski pakt Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske ozvaničen je svečanim stavljanjem potpisa 9. februara 1934. u Atini.

U Rimu su bili veoma nezadovoljni tim vestima: „Izgledalo je da, gde god je Italija nešto pokušala, tu joj se isprečila Jugoslavija... najpre je ugrožen njen uticaj u srednjoj Evropi stvaranjem Male Antante, a zatim joj je zatvoren prilaz Balkanu obrazovanjem saveza balkanskih država.” „Volja kralja Aleksandra danas sve određuje”, pisao je Gali, italijanski poslanik u Beogradu. Povodom bugarsko-jugoslovenskog približavanja isti poslanik je rezonovao: „Ključ obrta sadašnjih političkih odnosa, treba da bude tražen u politici, domišljenosti Beograda, dakle kralja Aleksandra (III, 157-8 str.)”

S druge strane, u miroljubivom delu Evrope ti „obrti” u političkim odnosima dočekani su sa velikim odobravanjem. Britanski diplomata Henderson odaje priznanje politici jugoslovenskog suverena

zahvaljujući kojoj je „Balkan postao mirniji, nego što je ikada bio za proteklih šesdeset godina". Takođe, on rezonuje: „umesto da Balkan, kao nekada, bude stalna opasnost za Evropu, danas je Evropa postala jedina opasnost za mir na Balkanu. (III, 162-3 str.)". Gligorijevićeva visoka ocena vladarskih sposobnosti i postignuća kralja Aleksandra, tek iz te posebne perspektive dobija potpuno u snazi i ubedljivosti. Posvećenost očuvanju mira u Evropi i pomenuti impresivni rezultati mogu biti čak i opravdanje za sve kontroverzne ili osporavane poduhvate jugoslovenskog suverena u unutrašnjoj politici. Pozitivan sud o spoljnopoličkim poduhvatima kralja Aleksandra ostavio je i Enes Milak u svojoj poznatoj monografiji (Italija i Jugoslavija 1931-37, Beograd, 1987), ali kod Gligorijevića je to sugerisano sa mnogo više emocije i ubeđenja.

Milan Ristović, *Crni Petar i balkanski razbojnici (Balkan i Srbija u nemačkim satiričnim časopisima 1903-1918)*, Udruženje za društvenu istoriju i Čigoja štampa, Beograd, 2003, str. 88

Najnovija knjiga profesora Ristovića posvećena je složenom fenomenu nastanka i uobličavanja stereotipija o Balkanu i Srbiji u nemačkoj javnosti i medijima s početka prošlog veka. Tekstovi i karikature satiričnih časopisa poslužili su kao izvanredan izvor budući da je u njih bio utisnut čitav jedan svet kliširanih projekcija i kulturoloških predrasuda, takođe trenutnih političkih konotacija određenih događaja. Veliki izazov koga se autor poduhvatio bio je da pov-

Tragična ili za mnoge herojska pogibija kralja Aleksandra u Marselju bio je verovatno jedini način kojim su njegovi protivnici mogli da ga zaustave. Stradanje mu je donelo posthumnu slavu i oreol mučenika, ali njegovo delo ga, na žalost, nije nadživelo. Autor smatra da Aleksandar, ni na prestolu, ni u jugoslovenskoj politici, nije imao dostojnog nasavljača. Njegovo veliko delo, iz daljine godina, koje su protekle, izgleda nedovršeno, možda čak i uzaludno.

Nad zaklopljenim stranicama Gligorijevićeve knjige, naročito poslednjeg dela, ostaje utisak i prizvuk nečeg apologetskog, čak himničnog, u odnosu prema ličnosti glavnog junaka.

Aleksandar R. MILETIĆ

ratnim putem, od pojavnih oblika, dođe do suštine – od pojedinačnih likovnih simbola i reči do univerzalnih stereotipija, kolektivne uobrazilje i političke namere. Naizgled jednostavno izvedeni zaključci zapravo su plod velike erudicije, analitičkog savrnavljanja činjenica i izrazite sposobnosti prepoznavanja skrivenog značenja nekog likovnog detalja, reči ili stiha.

Karikatura spada u vizuelno – propagandno sredstvo sa najvećom mogućom

merom prijemčivosti u percepciji – kako ondašnjoj publici kojoj je bila namenjena tako i danas, kao svojevrsan lajtmotiv ondašnjeg vremena. Izvršna tehnička i likovna oprema knjige profesora Ristovića, sa mnoštvom prenetih karikatura (ukupno 73) i dvojezičnim (srpskim i engleskim) tekstom, nesumnjivo ostavlja utisak. Dostupna na taj način domaćoj i stranoj publici, knjiga je pisana ubedljivo i zanimljivo, uz neprestani sinhronizam sadržaja analize kulturoloških matrica i njihovih neposrednih likovnih predstava u ilustraciji. Stoga knjiga prof. Ristovića predstavlja veliki iskorak i veliki doprinos našoj historiografiji.

Autor je monografiju podelio na devet poglavlja. Prvo, uvodno poglavlje („Balkan i srpske teme u nemačkim satiričnim časopisima *Kladeradač*, *Simplificismus* i *Ulk* 1903-1918, str.7-10), govori uopšteno o fenomenu stereotipa i negativnih kulturoloških projekcija u međuetničkim relacijama. Takođe, o uticaju koji može imati jedan „tako efemerni medijum, kao što su satirični i humoristični časopisi (...) na oblikovanje kolektivnih stavova o drugome (str. 9)”. Autor na tu temu promišlja o tome „koliko njegova likovna 'vizuelizacija' boravi u svesti čitalaca – gledalaca i upliviše na 'korekcije' i 'dopune' viđenja i prosuđivanja, u nekim segmentima već postojećih, nastalih skupljanjem, kombinovanjem i filtriranjem različitih ličnih i kolektivnih 'iskustava' (...)?”

Autor skreće pažnju i na metodološki postupak karikaturista, koji ni u mirnodopskim vremenima ne pokazuju suviše obzira prema „finesama” ili se povode principima „političke korekt-

nosti”. U ratnim vremenima dolazi „do izvitoperenja satire u sredstvo jednostrane, političke, nacionalne i svake druge propagande (...) Takva satira udaljava se u najvećem broju slučajeva od onog njenog određenja koje joj je dao Džordž Orvel (George Orwell) već samim naslovom svog eseja: 'Funny but, not Vulgar' napisanom 1945 (str. 10)”

Drugo poglavlje („Tri nemačka satirična časopisa” str. 11-14) donosi podatke o sadržaju, karakteru, istorijatu, tiražu, uticaju i opredeljenosti listova koje je autor izabrao kao reprezentativne za posmatranje naznačenih fenomena. U kratkim crtama se pristupa nemačkoj slici Srbije u prvoj polovini 19. veka u putopisnim beleškama Ota fon Pirha i Helmuta fon Moltkea. Srbiji kneza Miloša su i jedan i drugi autor dodavali ponešto „romantičarske idealizacije”. Jedna drugačija slika Srbije, sa izrazito negativnom konotacijom, počinje se pomaljati u prevratnim okolnostima „velike istočne krize” 1875-1878. godine. O nastanku i pojavnim oblicima te negativne slike balkanskih naroda i Srbije prof. Ristović piše u trećem poglavlju („Balkanska krčma, pijani gosti i evropski žandarmi”, str. 15-17).

Početak prezrivoog odnosa prema Balkanu, uz svojevrsni rasizam i potpuno civilizacijsko nipodaštavanje njegovih naroda, simbolički je iskazan poznatim Bizmarkovim rečima „kako ovaj prostor nije vredan da se za njega žrtvuju kosti jednog pomeranskog grenadira”. Slika Srbije bila je naročito degradirana „hicima ispaljenim u kralja Aleksandra i kraljicu Dragu, što je imalo za posledicu da je Srbija odjednom dospela na

naslovne stranice sve evropske štampe, kao prvorazredni skandal, sa svim svojim brutalnim i operetskim detaljima". Dodatni odijum u tom slučaju stvorila je činjenica da se za razliku od drugih evropskih atentata, „u srpskom slučaju radilo o pripadnicima vojske, 'unutrašnje strukture' na koju se vladar oslanjao i imao u nju poverenja. To je taj brutalni čin stavljalo u poseban politički i moralno-etički kontekst (...) On je stvorio novu priliku da se o tom događaju govori kao o potvrdi predubedenja da se radi o specifičnoj manifestaciji 'balkanskog mentaliteta', da je dokaz stvarne 'balkanske drugosti' i tvrdnji da Balkanci 'ne mare za standarde ponašanja koje je kao normativne smislio i propisao civilizovani svet'(str. 17)".

Aktuelni makedonski događaji 1903. godine imali su odjeka u nemačkoj satiričnoj štampi. Autor te odjeke prenosi u poglavlju „Makedonska salata” (str. 18-22). Odomaćeno, zahvalno „opšte mesto” u nemačkim karikaturama iz tog vremena bila je „Balkanska krčma”, čiji vlasnik je sultan Abdul Hamid, a dežurni izgrednici su balkanski narodi. Na jednoj karikaturi Abdul Hamid ih isteruje iz lokala, a na drugoj se pojavljuju „dva stroga žandarma (Austrija i Rusija), koji traže od 'kafedžije' da uspostavi red u svom lokalu". Zanimljiva je i karikatura na kojoj se pokazuje „ruski džin zaglavljnjen u dalekoistočnom živom blatu Koreje i Mandžurije, napadan od japanskih osa". On gleda kako na drugom kraju planete pčele sleću na Balkan i slade se makedonskim kolačom.

Nemački karikaturisti nisu imali obzira ni prema poslednjem Obrenoviću „na karikaturama uvek predstavljanog

kao dežmekastog, uniformisanog i star-malog dečaka”, međutim, u slučaju kralja Petra Karađorđevića arsenal uvreda bio je od samog početka neiscrpan. Centralno mesto u petom poglavlju (” 'Crni Petar', vaši i ...”, str. 23-28) zauzima karikatura preuzeta sa naslovne strane *Simplicissima*, neposredno posle ubistva kraljevskog para u Srbiji 1903. godine. Minhenski satirični list požurio je da na naslovnoj strani donese veliku kompoziciju predočenog „Srpskog kraljevskog krunisanja". Atmosfera u crkvi je mračna, „borisgodunovska”, u njoj se tiskaju krupni, crni, bradati i brkati ljudi. Takav je i novi kralj, „ukrašen” narodnom nošnjom i torbicom („šarenicom”) „na kojoj je uočljiv neobičan motiv: izvezena je velika vaš". Uz to, i „drugi veliki insekt prisustvuje posvećenju novog kralja (...) kraj samog oltara, pored nogu đakona koji drži ogromnu posudu na kojoj je natpis „Zaherlinov prašak za bube” (...)" . Središnja poenta kompozicije o „urođenoj”, „immanentnoj” telesnoj nečistoći naroda ostvaruje se u detalju „miropomazanja": „Tako vrhovni sveštenik umesto da posvećuje novog vladara svetim mirom, zaprašuje ga praškom protiv gamadi.” Slična kompozicija pokazuje balkanske komite u Makedoniji koji uzviču: „Dole Turci! Naše stenice i vaške treba da ujedaju slobodne helenske sinove! (Jednom od njih na šubari stoji stenica)."

Balkanski ratovi stvorili su novu vrstu osetljivosti prema Turskoj kao novoustanovljenoj nemačkoj saveznici i slabijoj strani u sporu. Balkanski saveznici predstavljeni su kao lešinari, o čemu prof. Ristović piše u šestom

poglavlju („Balkanski lešinari 1912-1913“, str. 28-44). Zanimljivo kulturološko uopštavanje i nesumnjiva antislovenska intonacija sadržana je u karikaturi „Ulazak pobjedničkih slovenskih nosilaca kulture u Tursku“. Pravoslavni velikodostojnik sa kandilom i krstom predvodi šaroliku skupinu naoružanih spodoba koji nose balkanske nošnje i karakteristične trofeje: niske od odsečenih noseva i ušiju i odsečene glave neprijatelja. U to vreme nastao je i likovni model „Crnog Petra“ kao „zgrbljenog, suvonjavog starca, zlog pogleda“ i sa ubilačkim namerama. Insistira se na njegovoj nečistoći, oko čega se obrazuje čitav niz asocijacija i dosetki. Sve češće mu se pridružuje crnogorski suveren, označavan kao „Smrdljivac“, sa izgledom „malog, debelog, odrpanog kradljivca stoke“.

Negativna slika Srbije i Crne Gore, odnosno vladara koji su ih personifikovali, dovedena je do ekstrema tokom Svetskog rata, kada su Nemci i Srbi bili frontalno sukobljeni. O narastanju i pojavnim oblicima te hiperbole autor govori u poslednja dva poglavlja monografije („Deo ratne propagande“, str. 46-50 i „Balkanski razbojnik na delu“, str. 51-78). Slučaj bugarskog vladara Ferdinanda, koji se od omalovažene figure sa velikim nosom, tokom balkanskih ratova preobrazio u uzvišenu sliku viteza i apostola, 1915. godine, pokazuje da su čak i balkanske prikaze mogle u povoljnim političkim konstelacijama postati afirmativne.

Aleksandar R. MILETIĆ

М. Исић, М. Јовановић, Погинули у ратним Србије у 19. веку, Шабачко-ваљевска епархија, Ваљево, 2003, стр. 138

Knjigu Momčila Isića i Miroljuba Jovanovića, posvećena 200-godišnjici Prvog srpskog ustanka i mnogim žrtvama koje su dale živote „za slobodnu i nezavisnu Srbiju... iako su mnoge od njih ostale tamo gde su i pale, bez ikakvog znaka i belega“, objavilo je izdavačko preduzeće „Kolubara“ iz Valjeva. Iz Predgovora toga rada saznajemo da se ideja za čuvanje od zaborava imena ljudi koji su poginuli u ratovima za oslobođenje Srbije u XIX veku javila u vreme priprema za obeležavanje jednog veka od Prvog srpskog ustanka. Tada je Središnji

odbor za proslavu stogodišnjice ustanka predložio Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova da se u svim crkvama uzidaju ploče na kojima bi se urezala imena svih građana koji su poginuli u tim ratovima. Ministarstvo je podržalo ideju, ali se ona ostvarivala „dosta sporo, zbog nesnalaženja samih sveštenika ili usled njihove neodgovarajuće saradnje sa lokalnim organima svetovne vlasti“. Sačinjeni spiskovi poginulih bili su nekompletni, posebno kada je reč o poginulima u ustancima na početku veka, „jer su njihova imena već bila zaboravljena, a

savremenika događaja skoro da i nije bilo". Osim toga, trećina sveštenika Valjevsko-šabačke eparhije nije uradila te spiskove. I urađeni spiskovi nisu jednoobrazno sastavljeni, u nekima su, uz poginule, dati i ratovi u kojima su stradali, u nekima uz imena stoje i godina i mesto pogibije, godine starosti i zanimanje, a u nekim spiskovima postoje samo imena poginulih. Zaključak autora je da se pouzdaniji podaci o poginulima mogu prikupiti samo za srpsko-turske ratove (1876-1878) i srpsko-bugarski rat 1885. godine. Prema tim spiskovima, u ratovima tokom devetnaestog veka poginulo je ukupno 1.201 lice iz 221 sela. U prvom srpskom ustanku poginulo je 113, u drugom 23, u ratovima 1876/1878. godine 809, u srpsko-bugarskom ratu 103, a za 153 lica nije moguće utvrditi u kom su ratu poginula. (str. 5-6, 11)

Uvodni deo knjige (7-11. str.) posvećen je pregledu ratnih operacija u kojima su tokom srpsko-turskih ratova (1876/1878) učestvovali Azbukovčani, Valjevci, Kolubarci, Lozničani, Mačvani, Podgorci, Posavci, Pocerci, Rađevci, Tamnavci i Šapčani. Autori najpre govore o ratovima 5.000 boraca Valjevskog kraja koji su bili u sastavu Moravske vojske i pod komandom majora Nikole Petrovića, a kasnije potpukovnika Koste Protića u prvom srpsko-turskom ratu. Tako se daju podaci o okršajima koje je ta vojska imala sa Turcima u četvrtom pohodu srpske vojske na Belu Palanku, u boju na Velikom Izvoru, na Prugovcu, na Tešici („Krevetski boj”). Zatim se daju podaci o učešću Šapčana i Podrinaca u tim ratovima i to u sastavu Drinske vojske pod komandom generala Ranka Alim-

pića. Pripadnici te vojske ginuli su u sukobima sa Turcima pod Bijeljinom 3. jula 1876, kod Meaša, na Starači 21. jula 1876. godine.

Tabelarni prikaz poginulih u Valjevskom i Podrinskom okrugu autori su dali na stranama 12-16. Prostor od 17. do 127. strane knjige ispunjen je spiskovima poginulih u XIX veku. Taj pregled sadrži osam velikih celina (Protstvo valjevsko, Kolubarsko namesništvo, Posavsko namesništvo, Tamnavsko namesništvo, Azbukovačko namesništvo, Mačvansko namesništvo, Lozničko namesništvo i Protstvo podrinsko). U okviru tih celina imena poginulih data su prema parohijama, crkvenim opštinama, opštinama, selima, očigledno onako kako su spiskovi i nastajali. Deo tih spiskova sadrži i ime sveštenika koji ih je sastavio, te datum i mesto sastavljanja. Tamo gde je to bilo potrebno, autori su, koristeći se literaturom, obogatili spiskove svojim napomenama. Iz spiskova, pored imena poginulih, može se videti i mesto iz koga potiču, rat u kome su poginuli (ponekad i mesto na kome su poginuli), godine života, zanimanje. U Dodatku knjige nalazi se popis poginulih na Čokešini, 16. aprila 1804. godine, dat onako kako ga je 21. aprila iste godine sastavio Vasilije Popović, sveštenik manastira Čokešine. (str. 131-133) Iz popisa izvora i literature koji se nalaze na kraju knjige (str. 135-136) vidi se da su autori svoje istraživanje zasnivali na fondovima Arhiva Srbije (Ministarstvo prosvete) i Istorijskog arhiva Valjeva (matične knjige umrlih Valjevske crkve). Spisak literature donosi 19 naslova, a priroda teme je takva da su autori bili uglavnom upućeni na radove iz XIX ili

prve polovine XX veka. Od poznatijih autora vredi navesti dela Mihaila Gavrilovića, Milana Đ. Milićevića, Prote Mateje Nenadovića i Vladimira Stojančevića.

Činjenica da ta knjiga donosi spiskove poginulih po opštinama, selima, parohijama i namesništvima daje tom radu ne samo obeležje literature, već i vrednog izvora, koji je samo na prvi pogled lokalni. Knjiga je u pravom smislu obogaćena fotografijama i ilustracijama. Na njenim koricama nalazi se fotografija spomenika u Čokešini poginulim ustanicima, a na unutrašnjim stranama korica nalazi se karta Valjevske-šabačke eparhije. Na stranicama tog rada nalaze se fotografije brojnih spomenika (na primer, spomenici u Jabučju, spomenik knezu

Aleksi Nenadoviću u Brankovini, knezu Iliji Birčaninu u Čelijama, Kosanu Paviću u Brankovini), te veći broj fotografija originalnih spiskova poginulih. Nema sumnje da je rad M. Isića i M. Jovanovića vredan svake hvale ne samo kao istoriografski poduhvat i istraživanje teme koje se istoričari uglavnom ne prihvataju već i kao ispunjavanje moralne obaveze prema brojnim precima čije se žrtve i imena danas uglavnom ne sećaju ni njihove porodice, a kamoli kolektivno pamćenje i istoriografija pretežno okrenuta drugim oblastima i pitanjima nacionalne prošlosti.

Mr Slobodan SELINIĆ

Jelena Popov: *Drama na vojvođanskom selu (1945-1952)*,
Novi Sad, 2002, str. 572

Osnovni sadržaj knjige dr Jelene Popov predstavlja život ljudi u vojvođanskim selima u prvim godinama posle Drugog svetskog rata. Dramu koja je zadesila te ljude tokom 1945-1952. J. Popov vezuje za revolucionarne društvene promene koje su sprovedene u Jugoslaviji pošto je Komunistička partija Jugoslavije osvojila vlast. Problematika se obrađuje monografski, analitičkim istraživanjima događanja među seoskim stanovništvom u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, koja je po Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije bila u okvirima federalne republike Srbije. Knjiga je pre svega namenjena naučnoj

javnosti i zato podrazumeva da su čitaocima poznata osnovna istorijska događanja oko političkih i društvenih promena u Jugoslaviji. Zato se u knjizi polazi od agrarne politike KPJ u zemlji, koja je nametnuta revolucionarnim osvajanjem vlasti. Smatra se da se ta politika naročito odrazila u Vojvodini, kao najrazvijenijem poljoprivrednom području Jugoslavije.

Strukturalne promene u vojvođanskim selima prate se od pokrajine, okruška, srezova, do pojedinačnih seoskih naselja, naročito kada je dolazilo do drastičnih pritisaka, represalija, pa i zlostavljanja stanovništva u sprovođenju otkupa

poljoprivrednih proizvoda i formiranju seljačkih radnih zadruga.

Za život ljudi u vojvođanskim selima u tim godinama najteže je bilo sprovođenje mere prinudnog otkupa poljoprivrednih proizvoda. Kroz sprovođenje otkupa prelamale su se sve pomenute ideološke i političke zamisli, svi ciljevi i svi planovi jugoslovenskog socijalističkog preobražaja. Podaci o posledicama te mere za pojedince, neposredne proizvođače hrane i njihove porodice zaokupljače pažnju čitalaca, jer su merama prinude i zloupotrebama sile ugrožavana ne samo ljudska prava i dostojanstvo već i egzistencija i život ljudi. Upravo to egzistencijalno i životno ugrožavanje seljačkog stanovništva u sprovođenju „socijalističkog preobražaja sela” najtragičnije se dešavalo u Vojvodini. O događanjima u drugim krajevima Srbije i FNRJ u knjizi se ukazuje samo toliko da se pokažu razlike u sprovođenju te politike na drugim područjima države.

U knjizi su obrađeni partijski i sudski postupci protiv počinilaca ubistva, fizičkog zlostavljanja i nasilničkog ponašanja prema zemljoradnicima. Vidljivo je da eventualno kažnjavanje nije bilo ni pravovremeno, ni primereno težini počinjenih nedela. Sve to ostavilo je u Vojvodini duboke tragove i posledice na život ne samo lično progonjenih već i njihovih porodica i potomaka.

Život ljudi i njihovo stradanje u sprovođenju agrarne politike KPJ i izgradnji socijalizma na selu bitan su sadržaj monografije, ali tragika događanja i politika koja je vođena zasenjuju analize te politike koja je započela radikalnom agrarnom reformom i kolonizacijom 44.116

porodica na imanjima proteranih stanovnika nemačke nacionalne manjine i posedima eksproprijacijom dobijenih velikih poseda svetovnog i crkvenog obelježja. Većinu kolonista (37.610 porodica sa 225.969 članova) činilo je seosko stanovništvo iz pasivnih delova Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije, Slovenije i Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije. Za dve godine, 1945-1947, dokle je kolonizacija trajala, nastale su značajne promene nacionalne, starosne, socijalne i ekonomske strukture stanovništva u Vojvodini.

Posle završenog procesa agrarne reforme i kolonizacije, 1947. godine počela je da se sprovodi politika socijalističkog preobražaja sela, odnosno gušenja ličnog vlasništva seoskih poseda i procesa kolektivizacije stvaranjem seljačkih radnih zadruga.

U knjizi se ne zanemaruje pozitivna strana obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, koji je spasao „Jugoslaviju od razorne gladi i padanja mase stanovništva u najveću materijalnu bedu koju je prošla sovjetska Rusija u vreme ratnog komunizma i masovnog stradanja naroda” (str. 544), u doba nasilne kolektivizacije. Pozitivni rezultati, međutim, nisu mogli da nadoknade mere obaveznog otkupa i prinudne kolektivizacije koje su bile preteške za seosko stanovništvo i razorne za poljoprivrednu proizvodnju za duže vreme.

Katastrofalni neuspeh politike nasilnog otkupa i kolektivizacije osetio se još više tokom ekonomske, političke blokade i vojne pretnje od SSSR-a i socijalističkih zemalja, 1949-1953. godine, kada je vlada FNRJ bila prinuđena da se 1951.

godine obrati za pomoć vladi SAD, koja je smatrana glavnim ideološkim i političkim neprijateljem FNRJ. Pomoć u hrani od SAD i ukidanje mera obaveznog otkupa, (1952) stvorile su mogućnost slobodnijeg delovanja tržišta za promet agrarnih proizvoda, što je dovelo u pitanje opravdanost postojanja nerentabilnih seljačkih radnih zadruga, koje će do sredine pedesetih godina dvadesetog veka nestati kao proizvođači agrarnih proizvoda.

Od posledica otkupa i kolektivizacije stanovništvo se sporo oporavljalo jer su domaćinstva bila razorena i materijalno opustošena. To se u prvom redu odnosi, zaključuje se u knjizi, „na hiljade onih porodica koje su zbog *sabotiranja* otkupa bile kažnjavane bezdušnom sporednom kaznom totalne ili delimične konfiskacije imovine. U Vojvodini od

1945. do 1952. godine na kaznu konfiskacije bilo je osuđeno 2.295 lica, odnosno njihovih porodica”, str 546.

Na osnovu analize sednica plenuma Centralnog komiteta KPJ, dr Jelena Popov zaključila je da su se u toku vođenja otkupa u rukovodstvu KPJ uočili i prvi znaci republičkog i nacionalnog egoizma u federalnim jedinicama i centralnom rukovodstvu KPJ. To se naročito osećalo u političkom osporavanju najviših političkih rukovodilaca iz Hrvatske i Slovenije. Svojim podacima, analizama i zaključcima knjiga dr Jelene Popov nesumnjivo će služiti kao osnovna literatura za upoznavanje agrarne politike Jugoslavije u drugoj polovini XX veka.

Dr Slavoljub CVETKOVIĆ

Dr Momčilo Mitrović, *Venčačka vinogradarska zadruga Navip-Venčački vinogradi 1903–2003*, „Viktor” Arandjelovac, Beograd 2003, str. 232

Istoričari se retko bave privrednim organizacijama, preduzećima, zadrugama, naizgled lokalnog značaja, dok o tim ustanovama, povodom raznih jubileja i proslava, češće pišu publicisti, novinari, stručnjaci ili nadareni savremenici. Međutim, knjiga o *Venčačkoj vinogradarskoj zadrugi* nema samo svečarski karakter. Jednovekovno postojanje Zadruga, održavanje i prenošenje ideje zadrugarstva i doprinos privrednoj i kulturnoj modernizaciji srpskog sela, daju toj ustanovi istoriografski značaj. Stoga je razumljivo što se pisanja istorije

Zadruga o stogodišnjici latio istoričar Momčilo Mitrović, koji je, nastavljajući rad preminulog Milana Vesovića, na osnovu arhivske građe Zadruga, arhiva u Beogradu, Kragujevcu, Topoli, štampe i privatnih porodičnih zbirki i albuma, u četrnaest hronološko-tematskih celina progovorio o radu Zadruga i zadrugara u proteklom veku.

Posle kratkog Predgovora (str. 1-2), autor je izložio geografske i klimatske uslove u *Venčačkom vinogorju* (str. 3-5), pokazujući tako velike pogodnosti za gajenje vinove loze u tom podneblju.

Potom je, u prvom poglavlju knjige (str. 7-9), opisao društvene i ekonomske prilike u podnožju planine Venčac krajem 19. veka. U tom pretežno voćarskom i vinogradarskom kraju, sa dosta vinograda, ali primitivnim gajenjem loze, ekstenzivnim vinogradarstvom unazađenim i epidemijom peranospore, sa patrijarhalnim načinom mišljenja i života, krajem 19. i početkom 20. veka sazrela je ideja o osnivanju vinogradarske zadruge, svojstvena mnogo razvijenijim vinogradarskim rejonima zapadne Evrope.

Posle predstavljanja prirodnih i društvenih uslova, autor je pustio da o osnivanju i prvim godinama rada *Zadruga* govori rukopis Mihaila Stojića, učesnika događaja, istaknutog zadrugara i dugogodišnjeg upravnika (*Osnivanje Venčačke vinogradarske zadruge*, str. 10-35). To je učinjeno zbog nedostatka izvora (dokumentacija do 1919. godine uništena u Prvom svetskom ratu), ali i zato što Stojić rečito svedoči o toku i teškoćama osnivanja *Zadruge*, sagledava osnivanje u sklopu razvoja mladog zemljoradničkog zadrugarskog pokreta u Srbiji u poslednjoj deceniji 19. veka, a kao učesnik, detaljno opisuje strah i nepoverenje seljaka, međusobne razmirice i svađe, ali i prve uspehe zadrugara (uplata udela, podizanje podruma 1906, prva berba 1907, prodaja vina i isplata dobiti 1908, itd.) i napredak *Zadruge* do Prvog svetskog rata.

Najviše prostora, šest poglavlja, posvećeno je radu između dva svetska rata. Posle ratnih razaranja usledila je obnova kapaciteta i sredstava i do polovine dvadesetih godina, zaduživanjem i zalaganjem članova, *Zadruga* je uspela da se

oporavi (3. poglavlje, str. 36-43). Podizanju ugleda i napretku doprinelo je i uključenje Zadužbinskog imanja nj. v. kralja Aleksandra 1925. godine u *Zadrugu* (4. poglavlje, str. 44-47). U drugoj polovini dvadesetih godina sve je uočljivija njena modernizacija: počelo je korišćenje staklenih flaša (1928. godine) i proizvodnja vinjaka i konjaka, grožđe je izvoženo na bečke i berlinske pijace, dobijane su pohvale na izložbama, pojačavana je reklama, sađene su nove sorte itd. S vremenom je rasla konkurencija, te je plasman pića predstavljao sve veći problem i cene pića su padale, ali autor zaključuje da se *Zadruga* do 1930. stabilizovala, odolevala konkurenciji i beležila snažan uspon. (5. poglavlje, str. 48-61).

Velike probleme donela je ekonomska kriza u prvoj polovini tridesetih godina, koja je naročito pogodila vinogradarstvo, otežala plasman vina, pojačala konkurenciju i nelegalnu prodaju. Ipak, *Zadruga* je uprkos teškoćama, nastavljala s radom i sa modernizacijom, tako da su od 1931. šireni kapaciteti podruma, a 1935. je instalirana električna centrala za preradu grožđa i osvetljenje (6. poglavlje, str. 62-82). Kriza je prebrođena 1937. i ona je, i pored stalnih prirodnih i ekonomskih teškoća i nedaća, pred Drugi svetski rat pokazivala pozitivne rezultate, ostvarivala dobit i isplaćivala zadrugarima uloge i interese. Autor posebno ističe da je broj zadrugara rastao, ali i da je vođeno računa o njihovom „moralnom liku“, da je zahtevano striktno poštovanje pravila i da su nedisciplinovani članovi često kažnjavani isključenjem. (7. poglavlje, str. 83-96).

Autor je o međuratnom razdoblju, zbog oskudne građe, pisao pre svega na osnovu dnevnika i zapisnika redovnih i vanrednih skupština, a čitavo 8. poglavlje posvetio je pisanju štampe o *Zadruci* (str. 97-116). Mnogi su beogradski listovi (*Politika*, *Večernje novosti*, *Pravda*, *Trgovački glasnik*, *Selo*, i dr.) pre, a posebno posle Prvog svetskog rata, donosili oglase *Venčaćke zadruge*, slali joj novinare u posetu i prenosili njihove izveštaje i reportaže. Tako je štampa, pored reklamnog oglašavanja zadružnih proizvoda, pisala o životu i radu zadrugara, njihovim naporima i odricanjima, o zadružnoj imovini, posetama iz inostranstva, ekskurzijama, raznim kursovima i predavanjima, itd. Hvaleći uspehe i dostignuća *Venčaćke zadruge* i proglašavajući je za „lidera vinogradarskih zadruga na Balkanu“, štampa je isticala i propagirala njen privredni, i naročito kulturno-prosvetni, modernizacijski i civilizatorski značaj na srpskom selu u prvoj polovini 20. veka.

Drugi svetski rat (9. poglavlje, str. 117-122) nije prekinuo njen rad, već je, u ideološkim projekcijama Nedićeve države, obećavao razvoj zadrugarstva i utemeljenje države na „seljačkoj zadružnoj osnovi“. Međutim, *Zadruga* je od početka rata trpela velike štete, što od okupatora, a što od prirode. U njenom dnevniku za subotu, 30. avgust 1941. godine, bilo je zapisano: „Danas pao ledgrad na teritoriju naših vinograda u ovo doba nezapamćen: posle jedne žalosti druga, dan mučenja ljudskog roda i mučenja ljudske duše“ (str. 119). Uprkos ratnim teškoćama, nastavljala je s radom, nabavkama i isplatama, seljaci su ubirali plodove, *Zadruga* primala grožđe, pre-

rađivala i čuvala vino, a štampa je pratila i hvalila njen rad (*Obnova*, 1942. godine). Proleće 1945. godine donelo je novu vlast, promenu novca i nove cene. Ostalo je samo iskustvom provereno uverenje da je gajenje vinove loze i spravljanje vina, i bez ratova i revolucija, izuzetno težak i mukotrpan posao.

Rad *Zadruge* posle Drugog svetskog rata tekao je u uslovima društveno-ekonomskih promena, kojima se ona morala prilagođavati, te je njen razvoj prošao više etapa koje su predstavljene u četiri poglavlja. *Obnova* i izgradnja zemlje u prvoj posleratnoj deceniji značila je i obnovu i izgradnju *Zadruge* (10. poglavlje, str. 123-130). U uslovima agrarne reforme, promene vlasničke strukture zemljišta i nametanja novog shvatanja zadrugarstva, *Venčaćka zadruga* je ulagala napore da dostigne predratnu proizvodnju i povećavala je broj zadrugara. Druga polovina pedesetih i početak šezdesetih godina opisane su u 11. poglavlju sa naslovom „Zadruga u vreme borbe za opstanak“ (str. 131-136), čime se ukazuje na teškoće koje joj je donelo samoupravljanje i napuštanje tradicionalnih osnova zadrugarstva. U tim uslovima, bez investicija i pomoći države, ona je „preživljavala“ čekajući bolja vremena.

Već od 1966. godine, a posebno tokom sedamdesetih, omogućen joj je oporavak davanjem investicija u širenjem prostora i kapaciteta, nabavkom opreme i sredstava, postavljanjem novih vinograda, planskim razvojem, davanjem beskamatnih kredita zemljoradnicima, itd. Primetno je i vraćanje kulturno-prosvetne uloge koju je *Zadruga* imala od svog osnivanja, a koja se odražavala u organi-

zovanju predavanja, kurseva, priredaba, izložaba, itd. Tada je, pretrpevši mnoge organizacione promene i integracije, *Venčačka zadruga* izgubila samostalnost i postala pogon gigantske RO *Navip-Zemun*, u čijem okviru je nastavila svoju delatnost. Njen oporavak i reorganizacija predstavljani su u 12. poglavlju knjige (str. 137-148).

Organizacione promene nastavljene su i uoči i tokom krize SFRJ, kada *Zadruga* dobija ime *Venčački vinogradi* i nastavlja da se bori sa prirodnim, socijalnim i ekonomskim nedaćama, koje dostižu vrhunac krajem devedesetih godina i dovode do pada proizvodnje i sve većeg krčenja vinograda (13. poglavlje, str. 149-151). Međutim, kako zaključuje autor, opstanak *Venčačkih vinograda* i u tim uslovima pokazuje „da se temelje na jednoj izuzetno vitalnoj instituciji, koja je sto godina predstavljala privredno i civilizacijsko uporište nekoliko povenčačkih sela” (str. 151).

U poslednjem poglavlju (str. 152-160) autor je osnovnim biografskim podacima, opisom angažmana u *Zadruzi* i fotografijama predstavio sve upravnike i direktore *Venčačke zadruge* od 1903. do 2003. godine (ukupno desetoro, devet muškaraca i jedna žena). Na kraju knjige, u okviru Dodatka (str. 161-231), nalazi se Pravilnik koga se *Venčačka vinogradarska zadruga* pridržavala tokom višedecenijskog postojanja, i sedam spiskova koji daju više podataka značajnih za njen rad od osnivanja do danas: datum i iznos

uplate udela i iznos interesa 1919-1929. godine (spisak 1); vrsta, količina, kvalitet i novčana vrednost predatog grožđa 1944. godine (spisak 2); broj i novčani iznos udela zadrugara upisanih do 1954. godine (spisak 3); površina poseda i sorte grožđa koje su uzgajali pojedini zadrugari 1981. godine (spisak 4); zanimanje i radni staž radnika koji su radili u *Navipu* 1963-2003. godine (spisak 5); zanimanje i godine staža radnika koji danas rade u *Navip-Venčački vinogradi-Banja* (spisak 6); i unos grožđa u *Navip-Venčački vinogradi* 2002. godine (spisak 7).

Pored osnovnog teksta i dodatka, kvalitetu i slikovitosti knjige umnogome doprinose citirani izvori i nekoliko desetina faksimila zadružnih dokumenata i fotografija zadruge, podruma, vinograda, izložaba, zadrugara i posetilaca. Na njima se, pored više anonimnih seljaka, đaka, stručnjaka, stranih i domaćih delegata i gostiju, pojavljuju i likovi admirala Goprata, sovjetskog poslanika Plotnjikova, Eleonore Ruzvelt i drugih poznatih ličnosti, što svedoči o čuvenju i značaju *Venčačke vinogradarske zadruge*. O privrednom, ekonomskom, ali i kulturno-prosvetnom značaju, koji prevazilazi lokalne okvire podvenčačkih sela, Šumadije, pa i Srbije, govori i samo jednovjekovno postojanje *Zadruge* i njen razvoj i delovanje opisano u toj knjizi, čime se istovremeno opravdava i istoriografska obrada te privredne institucije.

Mr Dragomir BONDŽIĆ

Miloš Minić: *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*.
Izdavač: Društvo za ugrožene narode, Sarajevo, „Kult/B” Minhen, agencija
„Mir”, Novi Sad, „Razlog”, Zagreb 2002. str. 608

Izašlo je novo delo Miloša Minića, svedoka i aktera zbivanja u dugom razdoblju naše istorije. U godinama visokog životnog iskustva Minićeva preokupacija su politički život i ratni sukobi u Srbiji, odnosno Jugoslaviji, u poslednjoj deceniji tek isteklog veka. Vodio je beleške, zapisivao događaje i trenutne impresije na nekoliko dana ili nekoliko sedmica, da bi sve to prelio, odnosno prikazao, dobrim delom, u svojim knjigama. Za minulih deset godina objavio je četiri dela (zaključno sa ovim, najnovijim), što sve ostavlja impresivan utisak.

Primetno da je prvi deo knjige „Posle pedeset godina” (100 strana) preštampana poslednja glava autorove knjige „Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji” objavljena 1993. godine. U drugom delu autor nastavlja zbivanja, hronološki vođena, od kraja 1992, povremeno se zaustavljajući na ključnim pitanjima koja se tiču uzroka razmirica na jugoslovenskom tlu i glavne faktore, inicijatore rata. Takođe smatra, kao i deo srpske inteligencije, da je idejna osnova za rat na ovim prostorima koncept „Velike Srbije” koji je javno izražavan kao težnja da svi Srbi treba da žive u jednoj državi.

Osnovna Minićeva ideja je da utvrdi genezu vojevanja devedesetih godina dvadesetog veka sa zbivanjima u ratu vođenom 1941-1945, kada je Ravnogor-

ski pokret u biti nastojao da stvori „Srbo-slaviju”. Memorandum SANU od 1986. vuče korene iz „Homogene Srbije”, nastale na Ravnoj gori 1941. godine. Sve do zapadnih međa Karlobag-Karlovac-Virovitica srpske su zemlje, koje treba objediniti u jednoj državi. Naziv „Jugoslavija” je „ratno lukavstvo”, odnosno takva jugoslovenska (kvazi)država bila bi samo prelazna faza ka formiranju velike srpske političke zajednice kao glavne sile na Balkanu. Ta država bila bi očišćena od Muslimana i Hrvata, a zatim i drugih nerspskih elemenata. Ispunjenju tih ratnih ciljeva pristupilo se kako u ratu 1941-1945. tako i posle pola veka, putem zaposedanja teritorija i etničkog čišćenja. Minić je racionalno uočio suštinu zbivanja, uzroke pokretanja ratova, ratnu strategiju srpskog subjekta kao glavnog činioca u tzv. jugoslovenskoj ratnoj drami. Taj pokretački faktor - ofanzivu Miloševićeve Srbije, sledila je u Bosni i Hercegovini zavojevačka aktivnost Tuđmanove Hrvatske, da bi se na kraju manifestovala preko šiptarske ekspanzije na Kosovu. Na tlu Hrvatske, u krajevima sa mešovitim življem, započet je pravi rat, koji se kasnije, u još jačim, stravičnim oblicima, preneo u Bosnu i Hercegovinu. „Ponašanje vođa bosanskih Srba u svoj svojoj celokupnosti u duhu je programa četničkog pokreta Draže Mihailovića o stvaranju Homogene velike Srbije iz vremena rata 1941-1945. godine i to sve do

simbola, himne, pa i kapa generala vojske bosanskih Srba”, konstatuje autor. Zanimljivo je razmišljanje: „U kolektivnoj svesti srpskog naroda nastalo je stanje za koje se najtačnije pokazala Kišova dijagnoza o nacionalizmu kao kolektivnoj paranoji.”

Autor je veoma kritičan prema politici zvanične Srbije, njenoj efemernosti i zbog poraznih rezultata posle prividnih uspeha u bratoubilačkom ratu. Posle iznudenog Dejtonskog sporazuma i plana Kontakt-grupe, srpska opozicija razvija svoju političku strategiju na kritici Miloševićevog kursa sa pozicije ratoborne klike bosanskih Srba. Izuzev jedne političke struje građanske orijentacije, politički marketing Srbije bio je obojen nacionalističkom isključivošću prema jugoslovenskim narodima, a naročito prema Hrvatima i Muslimanima. Šešelji se u leto 1994. (ne bez rezona) suprotstavlja Miloševiću: „Milošević nas je poveo u rat, a sad hoće da se izvuče, to je izdaja srpskog naroda.” Patetičnu izjavu Dobrice Ćosića: „Srbi su uvek što su zadobili u ratu izgubili u miru” - autor tumači kao „fatalnu” i „kobnu” neistinu. Posebno je bilo izloženo osudi rukovodstvo Srpske pravoslavne crkve. Sinod je apelovao na srpski narod da ne prihvati „nepravredno rešenje” za Bosnu i Hercegovinu, što je stvarno značilo produženje rata. Patrijarh

Pavle je otišao na Pale da „miri braću” - Srbijance sa Srbima BIH-a. Dakle, treba ojačati srpski blok, a o hrišćanskom milosrđu i miru među narodima (inače veoma srodnim) ne treba ni govoriti.

Ovo delo, sastavljeno na osnovu beležaka vođenih do kraja oktobra 1997. godine, predstavlja vredan prilog literaturi (posebno naučnoj) o zbivanjima toga vremena, budući da registruje aktuelne događaje koji su tekli u kontinuitetu od nekoliko godina. Taj kompleks aktuelnih informacija praćen je lucidnim opservacijama bez distance, analizom događaja uz meditiranje o njihovom značaju za potonje vreme. Zahvaljujući svom velikom iskustvu u političkom životu Jugoslavije, te poznavanju međunarodne konstelacije i odnosa, autor veoma stručno interpretira jedno doba naročito značajno za političku i socijalnu istoriju naših naroda. To je sam kraj XX stoleća, opterećen složenim zbivanjima, pojavama i odnosima, što će determinisati potonje istorijske tokove. Proći će mnogo godina kako bi nestala hipoteka retrogradnih pojava odigranih u minuloj deceniji. Delo Miloša Minića ilustrativno svedoči o jednom po mnogim svojstvima izuzetnom dobu, čiji se konac još ne može jasno sagledati.

Dr Dragoljub PETROVIĆ

Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Ogleđi, 3, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 514

Uz predgovor (5-9) i Zaključak (493-502), knjigu Todora Kuljića: *Prevladavanje prošlosti* čine delovi: Promene epohalne svesti krajem XX veka (11-48); Prevladavanje prošlosti – naučna i ideološka strana (49-114); Teorije o fašizmu nakon nestanka hladnog rata (115-244); Slom socijalizma i prevladavanje prošlosti (245-420); Prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji (421-492). Tako koncipirajući svoje delo, Kuljić je analizirao preradu slike istorije krajem XX veka, zatim društvenu uslovljenost nove epohalne svesti, glavne obrasce nove planske ideologizacije prošlosti, spontanu iskrivljenost „užegrupnih i ličnih sećanja izazvanih novim sukobima i interesima“, uočavajući pri tom „snažnu aktivizaciju društveno integrativnih sadržaja istorijske svesti, kod osmišljavanja novih idejnih sukoba“. Pokušao je Kuljić da odgovori i na nekoliko pitanja Kakav je odnos razvoja i sećanja, tj. kako novi obrasci ideologizacije istorije utiču na globalni pravac razvoja? Da li provala nacionalne svesti koči globalizaciju ili je na delu prelazno usaglašavanje tokom sukoba? Koliko realni interesi uticajnih vladajućih krugova mogu biti kadri da organizuju zaborav tako da ne bude smetnja ekonomsko-političkom ujedinjenju? Da li se sećanje može instrumentalizovati u službi globalizacije, bar koliko je instrumentalizovano u odbrani secesionizma?

Odgovarajući na ta, ali i mnoga druga pitanja, Kuljić je polazio od teze da posle okončanja sukoba „svako izmirenje traži novo viđenje prošlosti, ili bar njeno modifikovanje“. Pri tom je proces „modifikovanog kolektivnog sećanja“ posmatrao kao vrlo složen proces, koji traži „kritičku izmenu vlastite prošlosti i njeno usklađivanje sa prošlošću drugih grupa“. Za preradu prošlosti u poslesocijalističkim državama, on kaže da je podstaknuta „složenim prožimanjem izmenjenog globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga u svetu i raznorodnih lokalnih interesa vladajućih snaga u pojedinim zemljama“, podvlačeći da se izmenjene „globalne okolnosti nisu uvek na isti način prelamale kod raznorodnih naučnih struja“ i pogotovo ne „kod oprečnih ideologija“, već u zavisnosti od konkretnih protivrečnosti, interesa i motiva „uticajnih struktura koje podstiču, ubrzavaju ili koče traganje za senkama prošlosti“.

Za prerađenu, epohalno iskrivljenu, istoriju kraja XX veka, na šta su uticali interesi globalnih sila i lokalne elite, on kaže da je „odveć brzo prilagođena imperativima razvoja“ i da nivo njene ideologizacije „nije opao u odnosu na stanje u periodu hladnog rata“.

Budući da je nestanak SFRJ, uz secesionizam i građanski rat, predstavljao glavni izvor „radikalnog prevladavanja prošlosti, a ne toliko nezadovoljstvo socijalizmom“, kao u nekim drugim drža-

vama, prodiranje nove epohalne svesti na bivšem jugoslovenskom prostoru bilo je dramatičnije, pošto se „nije ticalo samo interesa širih grupa, nego i nestanka države čiji je integritet dugo shvatan kao okvir nenacionalnog interesa i identiteta”, Kuljić u odeljku *Prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji* prikazuje promenu odnosa prema socijalizmu, povezanu sa „promenom odnosa prema fašizmu”, ističući da je demonizacija socijalizma normalizacijom nacionalizma „oslabila kritičnost prema domaćem fašističkom nasleđu, neutralizovala ga, a katkad i rehabilitovala”. Podvlačeći da je odnos prema fašizmu „umnogome određivao sadržaj i obrasce prevladavanja prošlosti” u Jugoslaviji, u kojoj nije bila, smatra Kuljić, „presečena idejna i praktična veza između domaćeg fašizma 1940-ih i 1990-ih godina”. Naglašavajući da se fašizam krajem XX veka „prerušava i prilagođava obrascu etnokratskog liberalizma”, autor dalje zaključuje: „Balkanski fašizam daleko manje je spreman na reforme. Zbog snažnih nacionalšovinističkih tradicija, osnaženih u više građanskih ratova u Jugoslaviji, desnom ekstremizmu i fašizmu bilo je lakše da stekne privid patriotizma.”

Budući da je u tom procesu naročito aktivno učestvovala „stvaralačka inteligencija”, Kuljić posebnu pažnju posvećuje i „obrascima njene konverzije”, zaključujući, nedovoljno argumentovano, kako je „najveći deo, pretežno srpske, stvaralačke inteligencije završio u radikalnoj i prilično ostrašćenoj konverziji”, upravo „zato što nije u dovoljnoj meri odolela domaćoj političkoj kulturi”. Traži Kuljić odgovor na pitanje: koliko mas-

ovna radikalna promena idejnog opredeljenja bivših marksista može biti pouzdana i trajna osnova njihovog tumačenja socijalizma i samorazumevanja vlastite prošlosti, te koliko će ih ta nova „strast” držati, koliko će i ona biti trajna, budući „da je najteže prvi put prevjeriti”.

Analizira Kuljić i historiografski revizionizam, njegove oblike i zastupljenost u poslesocijalističkim režimima, zatim glavne uzroke prerade prošlosti u Jugoslaviji, revizionizam Branka Petranovića i Dušana Bilandžića, te historiografski revizionizam i balkanizaciju sećanja.

Na kraju, Kuljić se posebno osvrtne na „obradu socijalizma u renacionalizovanoj i antitotalitarnoj srpskoj historiografiji”. Ističući da je „epigonsko” obeležje razvoja društvenih nauka u Jugoslaviji krajem XX veka, koji odlikuju dva procesa: nastojanje za razbijanjem komunističkih dogmi tabua i brza konverzija naučnika, nužno uslovlilo i „prilagođavanje pravca tumačenja središnjih istorijskih zbivanja zapadnom modelu”, da je perspektiva Zapada postala „središte iz kog tumačimo istoriju, pa i vlastitu”, pogotovo vreme socijalizma, „čiju obradu, inače, posmatra u tri osnovna pitanja: 1) opšti karakter prevladavanja prošlosti; 2) konstrukcija novih junaka, žrtava i dželata; 3) uloga historiografskih istraživačkih prioriteta .

Kuljić ističe da je odnos prema socijalizmu u Jugoslaviji uslovljen „slepim mrljama komunističke historiografije” i strateškim interesima i težnjama novih političkih elita za stvaranjem „novog poslekomunističkog identiteta”, zatim da je socijalizam „stigmatizovan od strane

intelektualaca nošenih restaurativnim, nacionalnim, političkim i konfesionalnim identitetom". Posmatrajući srpsku inteligenciju, zaštićenu „vrednostima novo-prihvaćenog identiteta”, i ignorantsku prema tome kako je „drugi vide”, a čiji konvertiti sve „strasnije” prihvataju novi identitet, Kuljić to tumači pojačanim grčem „prenaglašenog pokajanja”, a sve izrazitiju društvenu uslovljenost prevladavanja prošlosti objašnjava žestinom socijalne krize.

Na osnovu tih stavova, Kuljić preoštro zaključuje da je obrada prošlosti u Jugoslaviji u poslednjih deset godina XX veka više „rezultat vannaučnih motiva nego što je unutar naučni bilans”, te da ono „prelazi u politizaciju istorije, tj. u svesno nastojanje da se političke odluke istorijski opravdaju i time imuniziraju od kritike”, dodajući: „Upadljivo je kako su lako srpski naučnici žrtvovali vlastite saznavne interese vannaučnim ciljevima”, a, zatim, napominjući: „U periodima burnih promena dobro je uočeno da istorijska nauka može mnogo doprineti veri u legitimnosti novog poretka”, uz konstataciju da je Miloševićev režim pripremio „današnji istorijski preokret”.

U duhu takvih stavova je i Kuljićev zaključak da, „umesto temeljitog istraživanja mehanizma funkcionisanja jugoslovenskog socijalizma, čitava socijalistička faza je u temelju proglašena – tragičnom greškom”, te da je u pozadini toga bila teorija o zaveri, po kojoj su Srbi uvek bili pobednici u ratovima, a gubitnici u miru.

Uz podređivanje naučnih ciljeva vannaučnim, Kuljić jugoslovenskoj (srpskoj) historiografiji pripisuje zavisnost

unutarnaučnih kriterijuma od spoljnih, jer prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji nakon 1990. godine koncipira po zakonima „savremenog medijskog društva. žrtva-dželati, krivica-nevinost, demokratija-totalitarizam”, što dovodi do novog „fragmentizovanja istorije”, o čemu Kuljić kaže: „Nove žrtve i junaci zamagljavaju važne segmente istorijskog sećanja, jer je nova etnokraska perspektiva jednostrano istisnula socijalnu dimenziju istorije. Službena historiografija sa novim sećanjima lako je prešla u borbenu ideologiju. (...) Novi istraživački prioriteti su komunistički zločini nad folksojčerima, srpskim građanstvom i iberovcima. Reč je o kontinuitetu totalitarizma bez ikakvih iskupljujućih vrlina. Radi se još uvek o prilično nediferenciranom stilizovanju komunista i Tita u smrtne neprijatelje Srba i demokratije.”

I pored dosta izražene konverzije istoričara u Srbiji, ništa više nego u ostalim jugoslovenskim republikama, teško je opravdati Kuljićev zaključak da je konverzija intelektualaca u srpskoj historiografiji „dramatična i upadljiva”, pogotovo uz neargumentovano objašnjenje da je to, uz burna zbivanja, umnogome prouzrokovano činjenicom da je ona bila na nižem nivou, pretežno događajna i pripovedačka, lišena „teorijskoistorijske utemeljenosti”, pa otuda lakše podložna konverziji od strukturne historiografije.

Uočljivo, mada preuveličano, zamenjivanje apologije socijalizma njegovom kritikom u srpskoj savremenoj historiografiji, Kuljić vidi kao novi istorijsko-didaktički model koji se sastoji „iz obrasca prerade prošlosti koji počivaju na

arhetipskom antikomunističkom suprotstavljanju dobra i zla, dželata i žrtve, krivice i nevinosti, moje nacije i drugih", i za koga je komunizam „neprirodna izraslina na srpskom organizmu koja se osporava različito akcentovanim antitotalitarnom retorikom: 1) kod liberalne struje u obliku kritike narodnjačkog kolektivizma, 2) kod nacionalno-romantičarske struje u obliku negacije internacionalizma, federalizma i mondijalizma". I taj model u središtu ima sukobe, „a ne manje spektakularni ali realni svakodnevni život anonimnih pojedinaca, tj. istoriju odozdo". Nema u srpskoj misli o društvu, smatra Kuljić, neophodne konkurencije perspektiva. „U inflatornoj antitotalitarističkoj literaturi gotovo da nema vizije socijalizma kao oblika modernizacije, a osim toga današnjim analitičarima socijalizma je strano svako uzimanje u obzir minule epohalne svesti kada je levica u svetu više značila nego danas." Nasuprot, tvrdi Kuljić, „u srpskoj historiografiji je otvorena potreba da se distancira od socijalizma (stereotipno shvaćenog kao boljševizam) i prihvati nacionalnodržavni kontinuitet obložen monarhizmom, pravoslavljem i Hilandarom".

Minimizirajući dostignuća srpske historiografije, i to u izuzetno teškom razdoblju sankcija i međunarodne izolacije, u oblasti društvene istorije, koja je predmet brojnih studija, monografija i naučnih rasprava, koja je znak prepoznavanja više istorijskih časopisa, a naglašavajući malobrojnije radove, koji oživljavaju „različite obrasce konzervativizma", koji „rasterećuju od fašizma ljotićevece i njihove saveznike, obnavljaju monarhizam i

romantičarsko-dinastičku historiografiju", Kuljić naglašava da se kod „savremene srpske inteligencije" može uočiti „nekoliko talasa manje ili više iskonstruisanih žrtava kao osećajne osnove novih historiografskih jednostranosti: Titove žrtve su četnici, kvislinzi, Srbi pali na Sremskom frontu i u odmazdi oslobodilaca 1944-45, zatim informbirovske žrtve, rankovičevci 1966. i liberali 1972. Ovom sledu dodaju se i Miloševićeve žrtve iz 1990-ih". Ne podvlači ovde Kuljić, dakle, samo prekomerno bavljenje „žrtvama", već ih vidi kao, „manje-više" iskonstruisane, odnosno nepostojeće. Nije li ovo, ipak, preoštra osuda srpske historiografije i prenaglašeno njeno tzv. „nacionalnokonzervativno prekrajanje prošlosti", u čije središte Kuljić stavlja preinačen odnos prema fašizmu, smatrajući nužnim uslovom za nacionalističku obradu socijalizma „blokiranje obrade vlastite fašističke prošlosti".

Srpskoj savremenoj historiografiji Kuljić zamera i otvaranje nacionalne frustracije, nakon Titove smrti, „tvrdeći da Srbi nisu dovoljno uvažavani kao žrtve", proglašavajući je i za podstrekača mržnje." Sistem sećanja, uz pomoć nove historiografije, stvara novi istorijski identitet i novu organizaciju mržnje." Takođe, on ističe da je malo istoričara „koji su reagovali na stereotipe o Titu", i naglašava: „Akademska historiografija brzo je stvorila novu službenu sliku sećanja radi jačanja političke lojalnosti novim elitama." Stoga Kuljić vidi „službeno srpsko konzervativno-liberalno poistovećivanje Tita i Miloševića", zamišljeno da novim selektivnim sećanjem i sračunatim

zaboravom „oktroiše novi oslobodilački Nulti čas – godinu 2000“.

Ocenjujući savremenu srpsku historiografiju, u kojoj je „nacionalni interes kao istraživački prioritet, a njena osobenost 'obrade socijalizma' u tome „što je oživljeni nacionalizam neobično brzo normalizovao radikalnu konverziju sleva nadesno“, Kuljić o njoj kaže: „Premda je danas otvoren prostor za pluralističko tumačenje istorije, srpska historiografija u velikoj meri još nije iskoristila ovu šansu zbog pritiska drugih oblika politizacije. Etnički antilevičarski konformizam daje osnovni ton srpskoj historiografiji. Naročito upadljivi su klerikalizacija etničke rasprave i crkvena mortirologija. Nova slika istorije je kao i ranije konstruisana dualistički, često na manihejski način, ali danas sa novim junacima, žrtvama i dželatima. Za razliku od komunističke historiografije, kod današnje srpske i hrvatske historiografije gotovo da nema nikakvog kritičkog odnošenja prema ulozi vlastite nacije, niti primisli o kolektivnoj krivici. Namesto samokritike vlada slepi patriotizam, koji vlastiti narod uvek vidi kao žrtvu.“

Ocena da srpska historiografija počiva na organizovanom zaboravu „žrtava nedela vlastite nacije“ i da zato ne može prevladati prošlost, tj. dospeti do racionalnog objašnjenja uzroka, koji su odveli iracionalnim sukobima i iskorenjivanjima drugih“, čemu daje „posebnu boju to što prevladavanje prošlosti u Srbiji još uvek ima snažan provincijalni ton“, jer „mali broj istraživača koristi stranu literaturu“, prestroga je i nedovoljno obrazložena, posmatramo li kao tačnu konstataciju o nedovoljnom korišćenju strane

literature samo za vreme međunarodnih sankcija i skoro potpune izolacije tokom devedesetih godina.

Tendenciozne su i Kuljićeve ocene: da se „većina istraživača trudi da rehabilituje monarhistički četnički pokret ili kvislinge kao žrtve komunista“, da je „u središtu revizionističke politike napor za diskreditovanje komunističkog antifazizma“, a pogotovo ona o novoj oblasti istraživanja, koju čine: Titovi zločini, teror i pre svega komunistička nacionalna politika, „koja je tobože po Srbe bila katastrofalna“.

Izričito nacionalizovanje i dejugoslavizovanje istorije Drugog svetskog rata, koja se „čisti od inetnacionalizma čiji je moto bio – bratstvo i jedinstvo“, te nedostatak „razumljivijih“ promena Kuljić objašnjava time što to nije bio rezultat „teorijskog i metodskog zaokreta u historiografiji“, već potreba za političkim obračunom, tvrdeći da „zaboravljenu istoriju“ u srpskoj historiografiji „ne čine mnogi koji su do sada bili potisnuti na rubove razvoja, nego pre svega protivnici komunista“. Takođe, Kuljiću se neverovatna čini brzina kojom je srpska historiografija načinila zaokret od glorifikacije Tita ka njegovoj demonizaciji. „U Srbiji se danas Titova politika u najvećem delu radova posmatra kao antisrpska“, kaže Kuljić, dodajući: „Antititoizam je kod inteligencije postao salonski deo identiteta.“

Oštricu Kuljićevog shvatanja karaktera srpske savremene historiografije osetio je i časopis „Tokovi istorije“, istina samo pod uredništvom Latinke Perović, zaključno sa 1999. godinom, smatrajući ga izuzetkom „od globalnog historiograf-

skog nacionalističkog kursa, ali ne i od antitotalitarizma". Trebalo bi analizirati sadržaj časopisa i u narednim godinama, sa novom redakcijom.

Veoma kritičan prema srpskoj historiografiji, jer u njoj „prevladava još uvek selektivno istorijsko pripovedanje bez razvijene strukturne istorije ili istorije svakodnevnice”, a analize „samo ređe prevazilaze događajnu hronologiju”, Kuljić izdvaja samo „neke” istoričare „mlađe generacije”, kod kojih se mogu sresti „istraživački pristupi iz istorije svakodnevnice ili kulturne antropologije”, mada i njima zamera što „pristupi još nisu dovoljno teorijski i metodski osmišljeni”. Dosledan sebi, on zapaža samo „zаметке” u istraživanju privredne istorije, socijalne istorije, istorije crkve i istorije vojske iako su u pitanju istraživači sa po nekoliko objavljenih knjiga i na desetine rasprava i članaka iz te problematike.

Izuzetnu kritičnost Kuljić je pokazao i zaključkom: „Problem metodskog posredovanja narativne, strukturalne i kulturne dimenzije u istraživanju socijalizma još nije postavljen, a pitanje o srpskim nacionalističkim predrasudama i stereotipima u historiografiji nije ni otvoreno. Napred pomenuti ostrašćeni - izvanteorijski - činoci istorijskog istraživanja još sputavaju traganje za složenom istorijskom istinom.” Samo nešto blaži je zaključak: „U Srbiji je stara slika istorije uklonjena sa žarom prihvatanja novog identiteta, ali su u potrazi za novim znanjima najčešće samo oživljene stare nacionalne vizije. Razumljivo, zasićenost socijalističkom istorijskom didaktikom izazvala je ne manje jednostranu reakciju.” Ovde Kuljić vidi imitaciju

„zapadnih standarda u analizi društveno-političke strane istorijskog procesa”, svojstvenu skoro svim zemljama u tranziciji. „Dakle srpska historiografija uklapa se u kulturu sećanja okruženja koju karakteriše postojanje oživljenog nacionalnog sa pokušajima imitiranja Zapada.”

Pripisuje Kuljić srpskoj historiografiji i jednu drugu ulogu: „Kod Srba, koji se uglavnom osećaju gubitnicima, historiografija sugerira viziju Srba kao žrtava socijalizma. Iskrivljena slika socijalizma ima još jednu važnu funkciju: ona zamagljava unutar društvenu raspravu oko krivice za građanski rat 1990-ih. Mehanizmi potiskivanja srpskog fašizma i kolaboracije 1941-45, tesno su povezani sa mehanizmom potiskivanja krivice vlastite nacije za građanski rat 1991-95.” Nije li ovakav zaključak, možda, indirektno okrivljavanje srpskog naroda za nemile događaje sa kraja XX veka.

Političke standarde današnjice u srpskoj historiografiji, kojima ona meri prošlost, Kuljić naglašava i jednim od poslednjih zaključaka u svojoj knjizi: „Cilj je bio, međutim, da se pokaže da je objašnjenje provale prošlosti zbog zasićenosti, tj. dugo potiskivanog i diskreditovanog nacionalizma, odveć površno i udobno pravdanje srpske politike sa prošlošću.”

I pored često preoštrih zaključaka o savremenoj srpskoj historiografiji, koju ne razdvaja uvek od publicistike i ne sagleđava u celini, knjiga Todora Kuljića je značajna kako zbog same teme tako i zato što se pojavljuje baš u vreme skoro opšte društvene konverzije, pogotovo tokom svesnog nastojanja da se brojne političke odluke „istorijski opravdaju”, kako bi se

oslobodile kritike. Za istoričare ona bi trebalo da bude podsticaj za sveobuhvatniju analizu konverzije savremene srpske historiografije, prvenstveno u kontekstu zaokreta u historiografiji svih ostalih bivših jugoslovenskih republika, čega u toj knjizi, izuzme li se donekle historiografija u Hrvatskoj, uglavnom nedostaje. Zato i sam Kuljić naglašava: „Kritičko preispitivanje nacionalnog identiteta kao isključivog ili vrhunskog naučno-strateškog cilja historiografije aktuelnije je danas nego ikad ranije.” Istoričari, podvlači Kuljić, „moraju biti kadri da priznaju, a ne samo da pravdaju neprijatne istine identiteta koji osmišljavaju”. Da bi se, međutim, učilo iz prošlosti, neophodno je

njeno kritičko proučavanje, uz „preispitivanja teorijskih i metodskih načela historiografije, kriterija kod izbora i proglašenja istorijski prioriternih sadržaja, a naročito funkcija istorijskog znanja i obrazaca njihove instrumentalizacije. On, takođe, preporučuje da se zaokreti istorijske svesti moraju „pažljivo raščlanjavati i istorijski tumačiti”, uz pažljivo razgraničavanje „slojeva revizije i motiva konverzije”, koje, inače, razvrstava u tri grupe: 1) podsticane golom apologijom sistema vlasti; 2) nošene osećanjem ugroženosti vlastite nacije; 3) kao rezultat prirodnog naučnog sazrevanja.

Dr Momčilo ISIĆ

Nebojša Popov (priređivač), *Sloboda i nasilje*,
Republika, Beograd 2003, str. 251

Knjiga *Sloboda i nasilje* predstavlja doprinos rasvetljavanju tokova koje je imao časopis *Praxis* i Korčulanska letnja škola (1963-1974) u istoriji posleratne jugoslovenske kulture. U njoj su objedinjena autorizovana izlaganja Milana Kangrge, Zagorke Golubović, Ivana Kuvaića, Božidara Janšića, Nebojše Popova i Ante Lešaja, bivših saradnika *Praxisa* i učesnika Korčulanske letnje škole. Razgovor je, u Korčuli (Soline) trajao pet dana (9-13. septembra 2002) u kući profesora Ante Lašaje.

Okosnicu čitavog razgovora predstavljala su šira zbivanja u jugoslovenskoj kulturi pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka. Ocenjeno je da je težnja za slobodom mišljenja, započeta sa

izvođenjem drame Semjuela Beketa *Čekajući Godoa*, 1954. godine u novosadskom pozorištu, Ateljeu 212, kao i za slobodom komuniciranja i delovanja (za akademskim slobodama i autonomijom naučnih kulturnih ustanova), još snažnije je bila izražena osnivanjem, Korčulanske letnje škole i pokretanjem časopisa „Praxis”.

Od početka pedesetih do kraja šezdesetih godina prošlog veka primetan je bio uspon slobodne misli i reči u svim oblastima kulture. Dodatni podsticaj duhovnom samooslobađanju dali su i razni oblici studentskog pokreta, od 1963. do 1974. godine, sa vrhuncem 1968. godine, uporedo sa istim kretanjima na univerzitetima čitavog sveta.

Vladajuće nacionalnokomunističke elite u Jugoslaviji brutalnim nasiljem su ugušile studentski pokret.

Novi talas nasilja usledio je posle izvođenja drame Dragoslava Mihailovića *Kad su cvetale tikve* u Jugoslovenskom dramskom pozorištu (1969), i filmova Živojina Pavlovića, *Zaseda* (1969), Dušana Makavejeva, *WR-misterije orga(ni)zma* (1971) i Lazara Stojanovića, *Plastični Isus* (1972). Otvorena je trajna ideološka kampanja protiv „crnog talasa” u umetnosti: zbivanja oko časopisa i škole bila su tek jedan od tokova samooslobađanja i njegovog sputavanja sistemskim obračunom režima nacionalnog komunizma s onim što je nazvano „crnim talasom” u kulturi, a ne samo sa „Praxisom” i Korčulanskom letnjom školom. Do 1965. godine, zabranama skupova i listova, političkim procesima, izbacivanjem profesora sa univerziteta, obračun sa levicom u Jugoslaviji bio je završen.

Predmet knjige *Slovoda i nasilje* može biti definisan kao svedočanstvo učesnika događaja, koji su uz to bili društveni mislioci i naučnici, o istoriji borbe za slobodu mišljenja i legitimnost društvene kritike na jugoslovenskoj levlci. Knjiga je uspešni pokušaj rekonstrukcije intelektualnog, kulturnog i političkog „konteksta”, u kome nastaju Korčulanska letnja škola i časopis *Praxis*. Preispituje se koje su ideje i škole mišljenja u filozofiji i sociologiji podsticale obnovu pojma sloboda i kritičko mišljenje, te kakav su doprinos tome dali različiti simpozijumi (npr. u Sarajevu 1959. i Bledu 1960), zatim razna stručna udruženja, pre svega Jugoslovensko udruženje za filoz-

ofiju i sociologiju, te časopisi koji su izlazili u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i Sarajevu. Posebno se ističe istorijski značaj zagrebačkih časopisa *Pogledi*, *Naše teme*, *Razlog*, zatim beogradskih, *Filozofija*, *Sociologija*, *Gledišta*, i nekih omladinskih i studentskih listova, *Student*, *Vidici*, pa ljubljanskih časopisa *Beseda*, *Revija 57* i *Perspektive*, te sarajevskog časopisa *Pogled*.

„U takvim okolnostima, kada je slobodnoj i kritičkoj misli nametnuta izolacija i destrukcija, pa i autodestrukcija, sledi kriza intelektualne zajednice iz koje se traži, ali ne nalazi izlaz.

* * *

Učesnici razgovora izložili su svoja mišljenja o pređenom putu i saglasni su više nego u bilo čemu drugom da temeljnu ocenu svega što se zbivalo u prošlosti mogu dati neki novi ljudi, pre svega oni koji budu imali svoje vizije slobode, istine i pravde, kao i potrebu da se kritički i kreativno suoče s problemima svoga vremena.” (str. IX)

Knjiga *Sloboda i nasilje* predstavlja originalni pokušaj propitivanja novije istorije Jugoslavije putem svedočenja neposrednih učesnika događaja. Sa tog gledišta on je nesumnjivo dragocen izvor za sve istraživače. S druge strane, knjiga nas podstiče na razmišljanje koliko je obračun nacionalnokomunističkih elita bivše Jugoslavije sa levom opozicijom odredio kasniji tok istorijskih zbivanja i uticao na uspon nacionalističke ideologije i raspad jugoslovenske države.

Dr Marija OBRADOVIĆ

Nikola Marković i Danica Filipović (priređivači),
Dva zagrljena uma: prepiska Svetislava Vulovića i Kuzmana Cvetkovića,
Beograd 2003, str. 123

Svetislav Vulović, rodom iz Ivanjice (1847), bio je profesor na Filozofskom fakultetu Velike škole u Beogradu i član Srpske kraljevske akademije; bavio se proučavanjem srednjovekovne i novije srpske književnosti. Umro je u Beogradu, 1898. godine. Kuzman Cvetković iz Sokola (Atar) u azbukovačkom srezu, živio je od oko 1830. do 1889. godine. Bio je najpre sudski pisar u Gornjem Milanovcu, da bi karijeru završio kao sudija u Čačku, gde je i preminuo. Prepiska između Vulovića i Cvetkovića počela je 1866. i trajala je, sa prekidima, do 1871. godine. Vulovićeva pisma čuvaju se u Univerzitetnoj biblioteci u Beogradu, a Cvetkovićeve u Narodnoj biblioteci Srbije, i sada se prvi put objavljuju. Tim izdanjem obuhvaćeno je i jedno Vulovićevo pismo iz 1884, tako da se pred nama nalazi ukupno 56 pisama: 30 Svetislavljevih i 26 Kuzmanovih. Pisma su pisana uglavnom starim pravopisom, koji su priređivači zamenili novim, pri tom ne vršeći nikakve druge intervencije u tekstu.

U vreme kada je prepiska započela, Vulović je imao samo 19 godina i bio je student prava beogradske Velike škole. Cvetković je, pak, imao već oko 36 godina, ali ta ne tako beznačajna razlika u godinama, ni jednom ni drugom nije smetala da izgrade srdačne i prijateljske odnose: pisma rečito govore o uistinu dubokoj i iskrenoj vezi dva ljudska bića, „dva zagrljena uma”, kako je Cvetković video sebe i svog mladog prijatelja.

Vulović je, na primer, toliko brinuo za ojađenog druga koji je preživljavao porodičnu tragediju - smrt deteta - i toliko saučestvovao u njegovom bolu da ga je to podstaklo da napiše pravi mali esej o životu i smrti: oslanjajući se na ideje velikih mislilaca, ali i na sopstveno iskustvo, on je pokušavao da olakša prijatelju teške trenutke, kako bi ih on brže prebrodio i nekako savladao neizmernu tugu. Prema tome, to delo moguće je čitati kao knjigu o odanosti bliskim osobama, kao priručnik o tome kako se neguje prijateljstvo.

No, već je Jaša Prodanović, u predgovoru celokupnih dela Svetislava Vulovića, primetio da u njegovim pismima ima zanimljivih podataka „i o društvenim, školskim, pa unekoliko i političkim prilikama toga vremena”. Složit ćemo se s tim zapažanjem i dodati da Cvetkovićeve pisma predstavljaju dobru dopunu Vulovićevim: ona omogućavaju da se dobije još sveobuhvatnija slika o Srbiji i Srbima krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. veka, čemu doprinosi i činjenica da je Vulović pisao iz Beograda, a Cvetković iz Gornjeg Milanovca; prvi je predstavio život u prestonici, a drugi u provinciji.

Sudeći po tome kako su razmišljala i šta su činila „dva zagrljena uma”, zaključujemo da je među Srbima njihovog vremena bilo velikih rodoljuba. Iako opterećeni mnogobrojnim obavezama oko školovanja, službe i porodice, uz to skromni i siromašni, obojica su nalazili

vreme za bavljenje „nacionalnim radom“: prikupljali su i objavljivali narodne umotvorine, spasavajući ih od zaborava. I dok su s nadom gledali u budućnost, radujući se činu predaje ključeva srpskih gradova knezu Mihailu i iščekujući oslobođenje i ujedinjenje „neoslobođene braće“, Vulović i Cvetković stavili su sebi u zadatak da šire pisanu reč u narodu, propagirajući nove srpske knjige i listove i nastojeći da zainteresuju i privuku što veći broj potencijalnih čitalaca.

U Srbiji 19. veka, međutim, u kojoj je bilo pismeno manje od pet odsto stanovništva i u kojoj je čak i među varošanima bila jedva četvrtina pismenih, intelektualnu elitu činila je samo nekolicina visoko obrazovanih. To je bilo nedovoljno za zaostalu zemlju kojoj je trebalo mnogo školovanih ljudi uz čiju bi pomoć što brže prevazišla jaz koji je delio od razvijenih evropskih država i naroda. Stoga i ne začuđuje Vulovićev opis situacije na Velikoj školi, gde je vladala oskudica u nastavnom kadru: zbog nedovoljnog broja profesora studenti Tehničkog fakulteta nisu imali predavanja iz pojedinih predmeta, dok je na Filozofskom fakultetu bila prazna, pored nekih drugih, čak i katedra za filozofiju; po broju predavača najpotpuniji je bio Pravni fakultet. Vulović, student prava, ostavio je nekoliko lepih portreta svojih profesora, profilisajući ih i kao stručnjake i kao ljude. Najveću ocenu zaslužio je, po njegovim kriterijumima, dr Dragiša Stanojević, o kome je Cvetkovićev prijatelj pisao sa najviše uvažavanja, poštovanja i naklonosti.

Čitajući tu epistolarnu građu, uočavamo i to da su srpski intelektualci bili religiozni, da su odlazili u crkvu i pridržavali se verskih propisa (kao što je, na

primer, post). I ne samo oni: iz Vulovićeve i Cvetkovićeve prepiske proizlazi da je cela Srbija istrajavala na putu hrišćanstva, živeći u skladu sa svojim pravoslavnim običajima.

Zajedno sa drugim izvorima za istoriju Srbije 19. veka, prepiska S. Vulovića i K. Cvetkovića ukazuje na neka opšta mesta u razvoju srpskog društva, koje je tek bilo na putu oslobođenja od nasleđa viševjekovne turske vladavine. Ona govori o lošim zdravstvenim prilikama, o tome da je smrt lako kosila mlade i zdrave ljude, da je nastupala brzo i neočekivano, kao posledica banalnih bolesti kojima u to vreme nije bilo leka. Ugrožena su bila naročito deca, ali i žene, koje su usled mnogobrojnih i teških porođaja umirale ne dočekavši zrele godine. Pa tako, prepiska „dva zagrljena uma“ može poslužiti i istraživačima ženske istorije, budući da donekle osvetljava položaj pripadnica lepšeg pola, za koje je bila rezervisana uloga supruge i majki. Slika Srbije upotpunjena je i Vulovićevim opisima života u prestonici, u kojoj su mladi provodili slobodno vreme po balovima i kućnim zabavama, tzv. selima. Sve u svemu, u pismima dvojice prijatelja ima dosta materijala za proučavanje srpskog društva, te ona predstavljaju još jedan dobar i pouzdan izvor za socijalnu istoriju Srbije i srpskog naroda.

Na kraju knjige nalazi se imenski registar, a priređivači su objavili i fotografiju Svetislava Vulovića, verovatno istu onu koju je on, kako saznajemo iz jednog pisma, poslao svom prijatelju, 1868. godine. Pored Vulovićeve, objavljena je i manja fotografija Cvetkovićeve ćerke Kosare.

Mr Sofija BOŽIĆ

NAUČNI ŽIVOT INSTITUTA
SCIENTIFIC EVENTS OF THE INSTITUTE

NAUČNA TRIBINA
INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU I
INSTITUTA ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE

OKTOBAR – DECEMBAR 2003. GODINE

I MLADI SARADNICI

utorak, 7. oktobar 2003.

Sanja Petrović

DRUGI ŽIVOT. EVROPSKI UTICAJ NA PROCES MODERNIZACIJE
SVAKODNEVNOG ŽIVOTA ŠAPCA IZMEĐU DVA RATA

sreda, 22. oktobar 2003.

Aleksandar Miletić

SOCIJALNA POLITIKA U KRALJEVINI SHS 1918-1923

utorak, 4. novembar 2003.

Vesna Đikanović

JUGOSLOVENSKO ISELJENIŠTVO U SAD IZMEĐU DVA RATA

II MANJINE U JUGOISTOČNOJ EVROPI
(SEE-MINORITIES NETWORK)

sreda, 19. novembar 2003.

Mr Vladan Jovanović

ISELJAVANJE MUSLIMANA IZ MAKEDONIJE 1918-1941.

utorak, 02. decembar 2003.

Nenad Makuljević

SLIKA MANJINA U SRPSKOJ VIZUELNOJ KULTURI
KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VEKA

sreda, 17. decembar 2003.

Mr Zoran Janjetović

*ŠKOLSTVO NESLOVENSKIH NARODA NA TERITORIJI
JUGOSLOVENSKIH ZEMALJA DO 1918. GODINE*

sreda, 24. decembar 2003.

*PREDSTAVLJANJE KNJIGA SARADNIKA
INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU I
INSTITUTA ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE*